

Magyar Tudomány

**SZÁZ ÉVE SZÜLETETT
ARTHUR KOESTLER**

Vendégszerkesztő: Makovecz Benjamin

Tudomány- és technológiapolitika
Magyarországon

Az MTA szerepe a határon túli
magyar tudományosság integrálásában

2005 • 9

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
166. ÉVFOLYAM – 2005/9. SZÁM

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VÁMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 6048 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Száz éve született Arthur Koestler

Vendégszerkesztő: Makovecz Benjamin

Makovecz Benjamin: Bevezető	1058
Gábor Éva: A „magyar” Koestler	1060
Hargittai István: Arthur Koestler nyomában	1065
Hidegkuti Béla: Koestler ismertsége külföldön	1072
Holuber Ernő: Dosztojevszkij unokája	1077
Körmendy Zsuzsa: Vágyakozások és hitvesztések – Arthur Koestler és a <i>The Age of Longing</i>	1091
Márton László: Sötétség délben	1111
Palló Gábor: Arthur Koestler és a tudomány – a Gábor Dénes – Koestler kapcsolat	1125

Tanulmány

Tudomány- és technológiapolitika Magyarországon: helyzetértékelés és kitérési lehetőségek	1139
--	------

Vélemény, vita

Simon Zsolt: <i>Iam proximus ardet Ucalegon</i>	1152
---	------

Tudós fórum

Berényi Dénes: Az MTA szerepe a határon túli magyar tudományosság integrálásában	1158
Gábor Dénes-díj – felterjesztési felhívás	1165

<i>Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia)</i>	1166
---	------

Megemlékezés

Fónagy Iván (<i>Kiefer Ferenc</i>)	1170
--	------

Könyvszemle

Élelmezés és táplálkozás-egészségtan (<i>Tigyi József</i>)	1173
Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem (<i>Hadas Miklós</i>)	1174
Kornai János: A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz (<i>Hámori Balázs</i>)	1178

Száz éve született Arthur Koestler

BEVEZETÉS

Makovecz Benjamin

műfordító

makoveczb@mail.datanet.hu

Budapesten a Szív utcában egy elhanyagolt ház falán emléktábla tudatja az ama járókkal, akik épp nem a pestiek állatbarát voltának félreismerhetetlen bizonyosságaira figyelnek, hogy született volna ott egy Arthur Koestler nevezetű, aki... –évszám szerepel még a táblán, meg a dátum, amikor felerősítették a málladozó vakolatra. Azon a napon tiszta, verőfényes idő volt, és e sorok írójára életében először rámosolygott hajdani fizikatanára. Beszédék hangzottak el, a rendőrök rutinosan tereltek más irányba a befordulni akaró autókat, s az ablakfüggönyök mögül nyugtalanul gyanakvó pillantások vigyázták az eseményeket. *Mit akarnak ezek?* Az egész szertartás nem tartott túl soká. A könyvek egyre-másra megjelennek, végre van emléktábla is, most már lassan mindenki tudni fogja, hogy ki is az a Koestler, igazán legfőbb ideje. Menjünk haza.

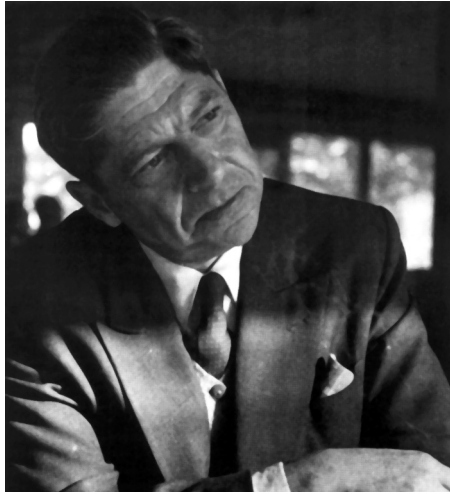
E sorok írójának Arthur Koestlerrel való első találkozása Bécsben esett, egy furcsa, több lakásból, sőt több épületen át egybenyitott, zegzugos könyvesboltban, ahol barátjával járt alig egy-két évvel az utólag rendszerváltásnak nevezett, s a könyvesbolt belső terénél cseppet

sem kevésbé kusza történelmi eseménysorozat után. – Ezt ismered? – kérdezte a barátja, és levett a polcról egy vastag kötetet; valami *Sleepwalkers*. – Nem. – Na, akkor el kell olvasnod – mondta a barátja, és még valami olyasmit, hogy ő ettől lett az, ami, meg hogy mi is lett – alig felidézhető. E sorok írója szót fogadott. A könyv vele jött, aztán ő is az lett, ami – valamitől mindannyian azok leszünk.

Koestler 1983-ban halt meg; megölte magát. – Remek – mondta felesége, Cynthia a jóbarátnak, Mikes Györgynek, aki előző este telefonon lemondta rendes, heti találkozásukat, mondván: Tíz nap múlva újra itt vagyunk és akkor átvöjünk. A sonka is eláll... – Remek... – A találkozás már nem jött létre. Arthur és Cynthia aznap éjjel olyan vidékre távozott, ahonnan az ember csak nagyon indokolt esetben kel útra, hogy találkozzon valakivel. Ezután már csak egy találkozásról van tudomásom – személyes, ritka ajándékként, de *A vakvéletlen gyökerei* című esszé kaján illusztrációjaként is felfogható.

E sorok írója éjjeli madár. Akkor szeret dolgozni, amikor már csend van és sötét, sen-

ki nem telefonál, és alszik szeretett kutyája is. Éjjel negyed három körül már minden elmerül, és nem marad más, mint a szöveg, a jelentés, a nyelv és a képernyő négyszöge. Az *Alvajárók*-on dolgozott – úgy a kétharmada körül tarthatott –, amikor világosan megérezte, hogy látogatója van. Koestler jobboldalt, mögötte állt, talán még egy méterre sem; egyik kezében cigaretta, másikkal a könyökét fogta; homlokát ráncolva, hunyorogva mosolygott – szemébe szállt a füst. E sorok írójának hátra se kellett fordulnia; a jelenlét olyan barátságos, s egyben olyan kétségbevonhatatlan és természetes volt, mintha már kora este óta folyna a beszélgetés. Egy mondatról volt szó; valahogy, valami nem *trafált* – nem volt igazán rossz, de ott, az a bal oldala, lehetne egy kicsit kontúrosabb – erről szólt a látogatás, meg hát arról, hogy már hónapok óta milyen jól beszélgetünk. És persze arról, hogy egyszer a jövőben, amikor e sorok írója a *Vakvéletlent* fordítja majd, mennyire meg fogja érteni, hogy a barna zakós, dohányos éjjeli vendég, aki végül is nem várta meg a finom sonkavacsorát az idő, és a néha szűk, de

mindenképpen meghitt valóság háta mögül integet neki – *látalak!*... A mondat aztán megváltozott egy kicsit, és a látogatásra már csak a *másik* cigarettafüst enyhe illata emlékeztetett egy darabig.

Az ekkor még hátralévő kilenc könyv fordításakor már nem történtek említésre méltó dolgok.

A *Magyar Tudomány* e havi – 2005/9 – száma Arthur Koestler születésének (1905. szeptember 5.) századik évfordulójára emlékezik. E sorok írója abban a megisteltetésben részesült, hogy a szám vendégszerkesztője lehet, s a következő cikkek megírására belátása szerint kérhetett

fel olyanokat, akiktől értékes és érdeklésztető írásokat remélt – az eredmény felülmúlta eleve merész várakozásait. Gábor Éva, Hargittai István, Hidegkúti Béla, Holuber Ernő, Körmeny Zsuzsa, Márton László és Palló Gábor a rajongó, a szépíró, a tudományos esszéista, a krakéler, a polihisztor és a fenegyerek Koestler káprázatosan gazdag életének egy-egy kristálylapját; műveinek néhány izgalmas vonatkozását és összefüggését; kiterjedt kapcsolatainak és levelezésének egy-egy szereplőjét és mozzanatát elemzik és ismertetik.

A „MAGYAR” KOESTLER

Gábor Éva

a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság elnöke
gabeva@mail.datanet.hu

Arthur Koestler most lenne éppen száz éves, ha huszonkét évvel ezelőtt, hetvennyolc éves korában önkézevel nem vet véget életének. Hetvennyolc évéből mindössze tizennégy jutott Magyarországra, hogy azután több mint hat évtizeden át „hontalan”-ként bukkanjon fel a világ legkülönbözőbb pontjain, ahová érdeklődése vagy éppen kalandvágya vitte. Ami sorsdöntő Koestlerrel tizennégy éves kora után történt, annak színhelye már nem a szülőháza, hanem a nagyvilág. Vallomásaiból tudjuk, hogy a tizennégy év ellenére a *genius loci* szelleme egész életében elkíséri, bárhová vesse is őt a sors.

Marx György, a néhány éve elhunyt, neves fizikus a nagykamert befutott, sikeres magyarok életútját nyomon követve írta meg, hogy a „marslakók”, „akik nyugaton alakították a huszadik század történelmét” – s akik közé Koestler is sorolható – a magyar főváros egy igen jól körülhatárolható körzetében, egy viszonylag kis sugarú körön belül látták meg a napvilágot (Koestler Budapest VI. kerületében, a Szív utca 16-ban), hogy azután később szétszéledve a világba, jelentős hatást gyakoroljanak a történelem alakulására.

Marx György, amikor Wigner Jenő, Kármán Tódor, Hevesy György, Neumann János, Békésy György, Szent-Györgyi Albert és más kiemelkedő jelentőségű magyar, vagy magyar származású tudósokkal együtt említi Koestlert, hangsúlyozza, hogy Koestler kíméletlen őszinteséggel mondta ki: *Az emberi természet a biológiai evolúció kudarca! A Homo sapiens az egyetlen állatfaj, amely megengedi az ölést a saját faján belül, az*

emberiség az egyetlen gyilkos faj! Az ember nem csupán fizikai eszközök segítségével irtja embertársait, hanem a gyilkoláshoz szellemi eszközöket is igénybe vesz.

A történelem során – szögezi le Koestler – *sokkal több embert gyilkoltak meg ideológiai okokból, mint anyagi előnyökért. A szavak* – mondja Koestler – *sokkal veszedelmesebb fegyvereknek bizonyultak, mint az atombombák. Vegyük csak példának a huszadik századot. Hitler és Sztálin szavai emberek millióit változtatták tömeggyilkossá.*

Van-e remény arra, hogy *intellektuálisan* kijavítsuk azt, amit biológiailag elrontottunk? – kérdi újra és újra Koestler, s a válasza bizony nem biztató.

Amikor 1997. február 28-án Marx György felavatta Koestler Arthur emléktábláját a Szív utca 16. számú ház falán, így jellemezte őt: *„Természettudományosan képzett, jövőérzékeny esszéíró volt, kiváló külpolitikai és tudományos újságíró, tudománytörténész, regény- és drámaíró, politikus és filozófus egy személyben.”*

Koestler élete jelentős részét szülőhazájától távol élte le, de mindvégig foglalkoztatta őt magyar mivolta, gyökerei; a magyar múlt, a magyarság helye, szerepe az emberi kultúrában. Bár attól kezdve, hogy elhagyta Magyarországot, ritkán írt és beszélt anyanyelvén, a magyar nyelv szenvedélyesen érdekelt. Magyar barátai megfigyelték, hogy nem nyugodott addig, amíg meg nem találta a helyes szót vagy kifejezést.

Koestler Arthur egy jólsituált, középosztálybeli polgári zsidó családban született. Ma

gyar apjától és osztrák anyjától egyidejűleg tanult meg magyarul és németül. Kisgyermekként *Kestler*, majd *Köstler* névre hallgatott, később az egyik iskolai okmányában felbukkan az *oe*-vel bővített vezetéknev (*Koestler*) és a keresztneve közepén a néma *h* betű, amitől az *Arthur* amolyan előkelő, kissé arisztokratikus hangzást nyert. Közvetlenül az iskoláskor előtt a modern pedagógiai elveket valló Polányi Laura Andrassy út 83. szám alatt működő, *Társas Magántanítás* nevű kísérleti óvodájában sajátította el a fontos tudnivalókat és a személyisége kibontakozásához szükséges képességeket. A *Nyílvessző a végtelenbe* című életrajzi regényében felidéri korai élményeit, a Magyarországon megélt történelmet. „Énekeltem az *Isten áldd meg a magyart*, láttam hazám vereségét, éltettem Károlyi demokratikus köztársaságát és láttam összeomlását, azonosítottam magam a száznapos Kommünnel és láttam annak bukását.”

Életrajzában többször utal arra, hogy bár élete jelentős részét hazájától távol élte le, skanrierjét Nyugat-Európában futotta be, alapjában megmaradt tipikus közép-európainak. Az említett életrajzban megjegyzi: „minden, amit írtam, egy kísérleti neurózis diagramjának tekinthető, mely korunk laboratóriumában készült. A kérdéses laboratórium Közép-Európa volt a század második negyedében”.

Műveit kivétel nélkül németül vagy angolul írta, s roppant kiterjedt levelezésében – ez a megállapítás érvényes a honfitársaival folytatott levélváltására is – csak ritkán akad magyar nyelvű. Ugyanakkor gyakran említi, hogy gondolkodását, álmait át- meg átszötte a magyar nyelvhez való ragaszkodás, ami főleg abban jutott kifejezésre, hogy ha csak tehetne, magyar barátaival, honfitársaival magyarul beszélt. Erről tanúskodnak – többek között – Mikes György, Ignóus Pál, Németh Andor, Déry Tibor, Gábor Dénes, Fejtő Ferenc, Faludy György és Hatvany Lajos emlékező sorai.

A továbbiakban néhány olyan szöveget, szövegrészletet mutatunk be, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy Koestler igen fontosnak tartotta megemlíteni magyar származását, magyar alapélményének mély hatását, s amikor megszólalt magyarul, nagy hangsúlyt helyezett a pontos fogalmazásra, a megfelelő szavak és kifejezések kiválasztására.

1. Koestler Arthur elmondja a Szabad Szónak francoföldi rabsága és kiszabadulása csodálatos történetét (Interjú a Spanyol Testamentum világhírű szerzőjével)

„József Attila legjobb barátaim egyike volt!”

[...] – Milyen szálak fűzik a magyar kultúrához s általában a magyarsághoz? – tesszem fel a kérdést.

– Mint tudja, pesti születésű vagyok, de anyám bécsi asszony, s nekem is a német az anyanyelvem. Németül és angolul írok, s a német és a francia kultúrához fűznek a legerősebb szálak. De bámmennyire asszimilálódiok is külföldi kultúrákhoz az ember, ha magyar származású, mégis *a magyar alapélmény hatása a legmélyebb. A Csokonai- és Ady-élmény mindmáig végigkísért.* Magyarul ugyan sohasem írtam, de mindig figyelemmel követtem a magyar irodalom és művészet eseményeit. *A tragikus végű József Attila legjobb barátaim egyike volt. Mély megrendüléssel értesültem szomorú haláláról, annál is inkább, mert őt tartottam a fiatal nemzedék legtehetségesebb költőjének. József Attila esete tipikus a magyar értelmiségi szörnyű nyomorára és esetségére, ami fokozott mértékben sújtja a haladó magyar intellektuelt.* [...]

(Mosonyi Ferenc)

Meleg barátság fűzte Arthur Koestlert Hatvany Lajoshoz. Mint az itt közölt levélből is kitűnik, Koestler a 30-as évek közepén élénk érdeklődéssel kísérte Hatvanynak azt a próbálkozását, hogy egy tanulmányban pontos definíciót adjon, mi is valójában a fasiszus.

2. *Levél HatványLajoshoz*

23, Tryon Street
London, S.W.3
Kensington 4756 Vasárnap

„Kedves bátyám,
[so sagt man doch? Évek óta nem írtam magyar levelet]

Ez a tanulmány abszolút kitérő! Az anti-fasiszta elmélet egyik gyönyörűsége – mindig úgy éreztem – abban van, hogy főképpen a gazdasági és újabban a pszichológiai vonatkozásokat elemzi és elhanyagolja a történelmi pedigret. Ez tán egyik oka annak, hogy máig sincsen kielégítő definíciónk a fasiszta fogalmára, minek következtében mostanában mindenki kölcsönösen 'crypto-fasiszta', 'tudatalatti fasiszta' etc. jelszavakat vág egymás fejéhez.

A fasiszta genealogiát Sulla-val kéne elkezdni. [...] A francia restauráció egyike a legfontosabb ősöknek a pedigrében, ezért és a stílusbeli missziója és tömörsége miatt igazán brilliánsnak találok a cikket. Habozás nélkül lefordítanám.

Ami az elhelyezést illeti – ?? Ha a fordítás félig-meddig kielégítő, megpróbálnám a *New Statesman*-t, bár kevés reménnyel. A *Tribune*-ban azt hiszem el tudnám helyezni, de az nem sokat jelent. Másik lehetőség: *Political Quarterly* (Leonard Woolf), (akit nem ismerek). Én az Ön helyében először a N. St és a P. Q.-val próbálkoznék, és ha nem sikerül, küldje be nekem és én ez esetben továbbítanám a *Tribune*-hez.

A regényem utolsó fejezetét írom, nagy hajszában. Még négy-hat hét és remélem készen leszek. Nagyon kevés emberrel találkozom addig. Június 18-ra félig-meddig megígértem, hogy Oxfordban beszéllek valami egyetemi szocialista clubnak – hogy mi célja az ilyesminek, nem tudom, én akkor ott maradnék a week-endre, addig is forwardot kukkolok [...].

Meleg barátsággal háztól házhoz

Arthur Koestler

És bocsánatát kérem e sorok szégyenletes magyarságáért.

(U.i.) A kiadód és terve nagyon is érdekel.

Lehet, hogy még a hét vége előtt megyek, ha sikerül a könyvet előbb befejezni. Legjobb volna ha megstügönyöznének, hogy meddig maradtok?

Koestler most következő levele a párizsi *Irodalmi Újság* 1957. évi 1. számában jelent meg. Címzettje: A magyar írók.

3. *Koestler Arthur a magyar írókhoz*

„Mint magyar születésű angol állampolgár, ki angolul ír, de álmában még magyarul motyog, úgy érzem magam köztetek, mint egy emigráns a négyzetes hatványon, szökevény a szökevények táborából. Két megjegyzést engedjetek megtennem, mint öreg ex-emigráns az újonnan jötteknek.

Az első a száműzött író fő-kínjára vonatkozik. A fő-kín számomra nem a nyomorgás volt, sem a honvágy, sem az emigráció atmoszférája, amely félig fázó sivatag, félig fullasztó gheetto. A fő-kín az volt, hogy írás közben képzeletem előtt csak egy olvasó szerepelt: a fordító. Hozzá beszéltem, akarva nem akarva hozzá alkalmaztam a stílusomat, az ő számára rágtam péppé a gondolatot, mint varjú fiókájának előragja a gilisztát. Ami a gazdaország olvasóközönségével való kapcsolatot illeti, ez ellen a kín ellen nincs orvosság.

De ami az otthoni kultúrát illeti, az emigráns írónak példátlanul felelős missziója van. Nem a propaganda-akciót értem ezalatt: a rádiót, a röpiratokat – mindez fontos, nagyon fontos, de az emigráns írónak a missziója súlyosabb és több: ő képviseli, ő biztosítja a rab nemzet kultúrájának a kontinuitását. Ő az őrzője a múlt hagyatékának, ő védi ennek a hagyatékknak az igaz lényegét a jelen és múlt

hamisítói ellen. A múltat sem visszahozni, sem eltörölni nem szabad és nem lehet; mindkét próbálkozás vétek a szellem ellen. Az emigráció missziója a hídépítés. Sok sikert, jó szerencsét az építészeknek.”

Arthur Koestler

Koestler 1958 novemberében a Párizsban megjelenő *Irodalmi Újságban* felidézte az egykor hozzá közel álló Havas Endre emlékét egy 1943 decemberében írt verse alapján.

4. Arthur Koestler az *Irodalmi Újság* szerkesztőinek

(Long Barn, 1958)

„A minap régi levelek között kotorgálva, egy levélpapírra bukkantam, melyre magyar vers volt írógépelve. Nincs a papíron sem cím, sem aláírás, kísérő levelet sem találtam hozzá, csak a dátum állt rajta: London, 1943. december. De már az első sor elolvasása után belémnyillallott az emlékezés: ez volt a Havas Bandi utolsó üzenete, mielőtt utaink elváltak.

A vers háttere röviden a következő: Havas Bandival 1941 vagy 42-ben ismerkedtem össze Londonban vagy Károlyiék vagy Ignotus Pál révén. Nagyon megszerettem - vöröshajú szent bolond volt, Dosztojevszkij Idiótájára emlékeztetett – mindannyira, hogy róla mintáztam Peter Slaveket, az *Arrival and Departure* című regényem hőseit.

Ez mulattatta Bandit, de ő abban az időben már kezdett másodszer beleszeretni a 'mamuskába' – ahogy a pártot nevezte –, amelyet pár évvel azelőtt, körülbelül velem egyidőben undorral hagyott ott. 1943 novemberében egy cikkem jelent meg a *New York Times*-ben, melyet a londoni *Tribune* utánnyomott. (*The Fraternity of Pessimist*), amelyben azt fejtegettem, hogy a háború utáni Európa nem az a szocialista paradicsom lesz, melyet a baloldal elvárt, hanem egy ultranacionalista, 19-ik századbeli *post scriptum* a huszadikhoz, egy chaotikus történelmi interregnum és morális sivatag, és hogy egyet-

len reményünk csak az lehet, hogy oázisokat építsünk a sivatagban. [...]”

(Arthur Koestler)

Egy igen figyelemreméltó levél következik, amelyet Koestler 75. születésnapja alkalmából tartott fontosnak közölni a párizsi *Irodalmi Újság* 1980. szeptember 5-i számában.

5. Koestler Arthur: *Mentségemre*

„Nagy örömmel hallottam – és nemcsak hiúságból, hogy az *Irodalmi Újság* meg akar emlékezni 75. születésnapomról, annak ellenére, hogy bár Magyarországon születtem – nem tekinthetem magam magyar írónak. Azt hozhatom föl mentségemre, hogy 1919-ben, amikor én 14 éves sem voltam, családom Bécsbe költözött. Ezenkívül osztrák édesanyám ugyanúgy dominálta magyar apámat, mint Bécs dominálta Budapestet. Ezért otthon németül beszélünk. Noha Bécsbe költözésünk előtt magyar iskolába jártam, és korai hazafias verseimet is magyarul írtam *Az Én Újságom* számára, melyet Pósa Lajos szerkesztett. Tizenhárom éves koromtól harmincöt éves koromig németül írtam. 1940-ben azután, amikor Angliában telepedtem le, még egyszer nyelvet változtattam, ezúttal németből angolra tértem át.

Enyhítő körülményként még szeretném felhozni, hogy a nyelvcsere után állandó kapcsolatban maradtam a magyar irodalommal és szoros barátságban voltam néhány magyar íróval, József Attilával, Németh Andorral, Havas Endrével, Ignotus Pállal és Mikes Gyurival – és még néhány utolsó mohikánnal.

Az emlékezet különös játékokat játszik az emberrel. Iskoláskori versikéim régen elvesztek, de ahogy ezt a pár sort papírra vetem, *Az Én Újságom*-nak írt egyik vérszomjas, háborús költeményem utolsó két sora hirtelen felbukkant emlékezetemben:

*December hóban Belgrád is kapitulált
És a magyar büszkén a Kalimegdánon állt.*

(Kalimegdán Belgrád ősi erődje)

Úgy emlékszem, hogy az alávaló Pósa Lajos nem volt hajlandó közölni mesterművem, és azt írta válaszában, hogy nemes hazafias érzelmeim figyelemreméltóbbak, mint az íráshoz való tehetségem.”

E levélben írottakat jól kiegészíti Mikes György Mérai Tiborhoz írott egyik levele, amelyet éppen ezért fontosnak tartunk idézni.

6. Mikes György levele Mérai Tiborhoz

„Tiborkám!

Most jöttem vissza kis nyaralásból és itt várt leveled és (Sárközi) Matyihoz írt leveled másolata. Most beszéltem Koestlerrel és tisztáztam a következő részleteket:

Ők valóban 1914-ben mentek el Pestről, de – mint ő mondja, a háború alatt pendliztek – visszamentek, és a végleges eltávozásra a román megszállás alatt került sor (ez, úgy tudom, 1919-ben volt.) A kommunizmust még Pesten élte át.

Második dátum: Koestler 1933 végétől 1934 elejéig volt Pesten, 34-ben ment Párizsba, és 35-ben még egy rövid látogatásra visszament, de a híres vizit, amiről ír és írunk, az 1933-ban és 1934-ben ért véget.

József Attila – mondta Koestler – már harcban állott a párttal, de hogy kizárták-e már vagy sem, azt nem tudja. Ő is azt hiszi, és én

is, hogy a te megjegyzésed arra vonatkozóan, hogy ha kizárták volna már a pártból, akkor nem is remélhette volna, hogy meghívják Moszkvába, már pedig ezt legalábbis *remélte*, – nagyon helyes, sőt döntő. De biztos választ sem ő, sem én nem tudunk adni.

Ama mondatot, hogy nem magyar író, írd át olyképpen, hogy „nem tekinthetem magam magyar írónak” – mint javaslod.

Pósa Lajos, az én fordításomban, maradjon „alávaló”. Nem szoktam egy szóért harcolni, de olyan nyilvánvalóan vicc a dolog, olyan nyilvánvalóan abból áll alávalósága, hogy nem közölte Koestler még gyerek tollából is nagyon rossz versét, hogy a legbutább olvasó sem fogja félreérteni. Továbbá, ha „könyörtelen”-t vagy „szívtelen”-t írunk, az azt indikálja, hogy jószívűségből vagy könyörületességből kellett volna közölni a verset.

Remélem ez mindenre válaszol. Alaposágod és bölcsességed nem lep meg, de újra mély benyomást tett rám.”

Mikes György

Kulcsszavak: „*marlakó*”, *magyar születésű angol állampolgár, magyar alapélmény, tudományos újságíró, tudománytörténész, jövőérzékeny, biológiai kudarc, József Attila legjobb barátja*

IRODALOM

Bokor László (szerk.) (1987): Új Magyar Múzeum. Kortársak József Attiláról. II (1938–1941) Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György, Akadémiai, Budapest
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára. Jelzet Ms 5367/280

Irodalmi Újság. Párizs, 1957/1.

Irodalmi Újság. 1957-1989. Dokumentumok a lap történetéből. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Nagy Csaba. Argumentum, Budapest, 1993. 80–81.

Irodalmi Újság. Párizs, 1980/9–10. szeptember 5.

Irodalmi Újság. London, 1980. július 6.

ARTHUR KOESTLER NYOMÁBAN

Hargittai István

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

Budapesti Műszaki Egyetem Általános és Analitikai Kémia Tanszék

és MTA-ELTE Szerkezeti Kémiai Tanszéki Kutató Csoport

hargittai.istvan@tki.aak.bme.hu

Arthur Koestler/Köszler Artúr (1905–1983) hatalmas munkásságából csak néhány vonatkozásra utalok ebben a cikkben. Amikor az 1983/84-es tanévben vendégprofesszor voltam a Connecticuti Egyetem Fizika Tanszékén, kémikus lévén, nem kis feladatot jelentett számomra fizikát előadni. Egyetemi dolgozószobámban ott volt elődöm néhány hátrahagyott kötete; az egyik Arthur Koestler *The Sleepwalkers (Alvajárók)* című könyve volt. Az általam használt általános fizikatankönyv mellett felüldülést jelentett ez a könyv. A fizikaelőadásokban azután valamelyest közvetlenül is hasznosítottam az olvasottakat, mert a történeti utalások mindig felkeltik az érdeklődést. A közvetett nyereség még nagyobb volt, mert segített abban, hogy jobban otthon érezzem magamat az előadott tárgyban. Az utóbbi időben találkozom olyan véleményekkel, hogy Koestler egyre veszít időszerűségéből. Ezt azonban nehéz lenne pontosan lemérni. Hatásában mindenképpen jelen van, sokszor más szerzőkre, kutatókra, politikusokra gyakorolt hatásában; jelen írással ezt a közvetett hatást szeretném érzékeltetni.

Kepler

Johannes Kepler sok vonatkozásban hasonlít Koestlerre, és talán ez is ösztönözte az íróat, hogy foglalkozzék vele. Koestler segített bevezetni Keplert az angol nyelvű irodalomba, és közérthetően tolmácsolta tudományos

eredményeit. Bár Kepler munkásságát évszázadok óta ismerte a természettudomány, Kepler maga – sem mint tudós, sem pedig mint ember – nem volt ismert. A 19. században két angol nyelvű tanulmány is megjelent róla, de korántsem olvasták őket elegendő indítást Kepler nehéz szövegeinek eredetiben való tanulmányozására, aminek részben az volt az oka, hogy Newton már korábban előásta, megértette és felhasználta felfedezéseit. Kepler ismertségében nagy változás a 20. század közepén következett be, amikor Max Caspar 1948-ban megjelentette az első átfogó életrajzot. A német nyelvű munka angol fordítása 1959-ben jelent meg, ugyanabban az évben, amikor az *Alvajárók*. E Koestler mű középpontjában Kepler áll; a Keplerről szóló rész *The Watershed (A vízválasztó)* címmel önállóan is megjelent. John H. Durs-ton mondja a kötet előszavában, „Koestlernek a világ üldözöttjei és elűzöttjei között szerzett tapasztalatai segítettek az emberi furcsaságok megértésében, ami élethűbbé tette, és kiemelte Kepler-arcképét a többiek közül.” Mind Keplert, mind pedig Koestlert foglalkoztatta a tudományos felfedezés természetének kérdése. Az általános érdeklődésen kívül a kérdés tanulmányozásának utilitárius jelentősége is van, hiszen ha jobban megértenénk, miként születnek a tudományos felfedezések, elő is segíthetnénk azok

létrejöttét. Koestler Keplert idézi, de saját maga is mondhatná: „Azok az utak, amelyeken az emberek eljutnak az égi dolgok megértéséhez, nekem majdnem olyan csodálatraméltónak tűnnek, mint maguk az égi dolgok. Ezért mutatom be ezeket az utakat oly gondosan...” Az igény a tudományos felfedezés természetének a megismerésére más kiváló tudósoknál is jelentkezik, de ritkán fordul elő, hogy bepillantást engedjenek a műhelytitkokba. Richard Feynman a ritka kivételek közé tartozott, mert nemcsak szükségét érezte annak, hogy elmondja, milyen is egy felfedezés igazi folyamata, de meg is tette. Erre a Nobel-előadás által biztosított különleges fórumot használta fel. „Cikkeket írunk tudományos folyóiratok számára, és amennyire csak lehet, elvárjuk a munka szálait, és eltüntetjük az összes áruló nyomot, hogy ne kelljen aggódnunk a zsákutcák vagy a kezdeti tévedések stb. kikerülése miatt.” Feynman stockholmi előadásában elmesélte a kvantumelektrodinamika tér-idő elméletének kidolgozását úgy, ahogy az valójában történt.

A felfedezés természete

Koestler *Alvajárók*című könyve utószavában alig két oldalba sűríti össze mindazt, amit a tudományos felfedezés természetéről el akar mondani. Néhány általános megjegyzést tesz, amelyek ma ugyanúgy érvényesek, mint keletkezésük idején, közel fél évszázada. Koestler szerint a tudományban az új szintézise nemcsak azt jelenti, hogy valamit hozzáad az eddigiek összességéhez, hanem azt is, hogy valamit összeköt abból, ami előzőleg nem tartozott össze. Ezzel különösen jól egybeesik Steven Weinberg Nobel-díjas fizikus megállapítása, amely szerint a tudományban nemcsak egyre fokozódó differenciálódásnak vagyunk tanúi, hanem annak is, hogy az egyre differenciálódó elágazások között új összekapcsolódások jönnek létre. Koestler egyébként az új szintézis feltételül

is szabja azt, hogy bizonyos előzmények darabjaikra törjenek. Utal Newton új szintézisére, amely azt követően születhetett meg, hogy Kepler felőrölte az ortodox asztronómiát, Galilei pedig az ortodox fizikát. Hasonlóan – jegyzi meg továbbá – a modern kémia és fizika csak azután tudott újra egyesülni, hogy a fizika feladta az atom oszthatatlanságának, a kémia pedig az elemek átalakíthatatlanságának dogmáját. Érdekes, hogy az atom fogalmának kialakulása, illetve az elemek átalakíthatatlanságának elfogadása a maguk idejében hatalmas haladó lépést jelentettek.

Koestler a példáit a fizikából vette, de álljon itt most egy biológiai-kémiai példa. A huszadik század első felében elterjedt volt az a nézet, hogy az öröklődés anyaga a fehérjék. Ezzel párhuzamosan fogadták el azt a nézetet, hogy a kisszámú építőköből sok ismétlődéssel felépülő nukleinsavak „unalmas” molekulák, és ezért kevésbé alkalmasak információ hordozásra. Ezt a tetranukleotid-hipotézisben fogalmazták meg; eszerint a DNS-ben a négy nukleotid szabályos rendben ismétlődik. Ezután következett Oswald Avery és munkatársainak felfedezése, amely szerint a DNS az öröklődés anyaga. Sajnos azonban ennek a felfedezésnek csak kevés kutatóra volt hatása, mert a tudományos környezet nem állt készen a befogadására. A felfedezés anélkül született meg, hogy a tetranukleotid-hipotézist megcáfolták volna.

Erwin Chargaff volt azon kevés kutatók egyike, akinek a gondolkodását azonban gyökeresen átalakította Avery *et al.* felfedezése. Chargaff akkor már sikeres biokémikus volt, de lesöpörte asztaláról az éppen folyó kutatásait, és a DNS vizsgálatára állt át. Hamarosan megállapította, hogy a nukleinsavak távolról sem „unalmas” molekulák, épp ellenkezőleg: a DNS szervezetspecifikus. Ezután következett az idővel híressé vált Hershey–Chase-kísérlet, amely ugyanarra a megállapításra jutott, mint Avery és mun-

katársai, de a hatása élesen különbözött az előző munkáétól. Avery és Hershey között tíz év sem telt el, de közben a tudományos világ – nem utolsósorban Chargaff felfedezése nyomán – már készen állt annak elfogadására, hogy a DNS az öröklődés anyaga. Ehhez hozzátehetjük még, hogy Alfred Hershey kísérlete objektíve kevésbé volt pontos és meggyőző, mint Averyéké, de a megváltozott környezet másképpen reagált rá. Amikor röviddel később Watson és Crick bejelentették a DNS kettős csavar-szerkezetét, már alig kellett ellenállással számolniuk a tekintetben, hogy az öröklődés mechanizmusára is fényt derítettek a szerkezet megállapításával.

Koestler is levonja a következtetést az általa vizsgált esetekből: egy tudományos felfedezés elfogadtatásához szükség van arra, hogy az új befogadására a tágabb tudományos környezet is érett legyen. Avery felfedezése alig volt idő előtti, sőt ha Chargaff reakcióját tekintjük, akkor időben történt. Korai csak annyiban volt, amennyiben Avery haláláig alig részesült elismerésben korszakalkotó felfedezéséért.

Koestler fentiekben idézett tézisét úgy is megfogalmazza, hogy egy új, forradalmi gondolat csak akkor juthat diadalra, ha azt megelőzi a túlspecializálódás valamilyen szinten történő visszadifferenciálódása. Ez a reintegráció nem csak egy-egy területen belül történhet meg, hanem nagyobb tudományterületek között is. Ide vonatkozó példának tartjuk azt, amikor valaki egy másik tudományterületről érkezik, és előző területének tapasztalatait hasznosítja új területén. Ez gyakran vezet új felfedezésre.

A felfedező

Koestler nemcsak a tudományos felfedezések természetével foglalkozott; kereste a közös vonásokat a tudományos felfedezők között is. Megállapította, hogy egyrészt általában szkeptikusak, esetenként akár tekintélyrombolásra is hajlamosak, gyakran

tiszteletlenek a hagyományos elképzelések, axiómák és dogmák iránt, és semmit sem szeretnek elfogadni anélkül, hogy azt előzőleg meg ne kérdőjeleznék. Másrészt viszont sokszor annyira széleslátókörűek és készek minden új befogadására, hogy sokukat akár a hiszékenység is jellemezheti. A fenti kétféle jellemvonásból következik: a felfedező rendszerint olyan egyének, akik nyitottak az újra, és képesek arra, hogy már ismert és megszokott dolgokat is új megvilágításban lássanak és láttassanak. A régi, az elavult szétrombolása és a valami újnak a megteremtése együttesen része az alkotói tevékenységnek.

Koestler külön kiemelte a kérdés fontosságát a tudományos alkotómunkában. Keplerrel kapcsolatban jegyzi meg a *The Watershed* 61. oldalán: „Hogy válaszaik közül egyesek nem helyesek, nem baj. Ugyanúgy, mint a hőskorjón filozófusai, talán a reneszánsz filozófusai is jelentékenyebbek voltak feltett kérdéseik forradalmi természeté révén, mint az általuk adott válaszok miatt. Paracelsus és Bruno, Gilbert és Tycho, Kepler és Galilei megfogalmazott néhány máig érvényes választ; de elsősorban és mindenekelőtt óriási kérdezők voltak. *Post factum* azonban mindig nehéz megítélni, hogy mennyi eredetiséget és mekkora képzelőerőt követelt meg egy olyan kérdés megfogalmazása, amelyet addig soha senki sem vetett fel. Ebben a tekintetben is Kepler tartja a rekordot.”

Koestler Kepler és más tudománytörténeti kiválóságok tanulmányozásából vonta le ezeket a következtetéseket, de megállapításai a huszadik század nagy tudományos felfedezőire is érvényesek.

Biszociáció

A tudományos felfedezésekben sokszor fordul elő a különböző tudományterületekről származó gondolatok és tapasztalatok egymást megtermékenyítő jótékony hatása. A

különböző síkokon levő gondolatok közötti kapcsolatteremtés Koestler szerint sokszor eredményez felfedezést. Az ilyen gondolat-kapcsolatot Koestler bizsziációnak nevezi, szemben a gondolati asszociációval, amely azonos síkon levő gondolatokat kapcsol össze. A bizsziációt tekinthetjük a gondolatársítás antiszimmetrikus párjának. A bizsziáció nemcsak a tudományos felfedezésekben fordul elő, hanem gyakran a humornak is forrása. E vonatkozásban Koestler hangsúlyozottan kapcsolatot lát a tudományos felfedezés és a humor között. Idézzünk néhány példát tőle magától:

„... egy XIV. Lajos udvara-béli márkí [...] belépve a felesége budoárjába, ott találta az asszonyt egy püspök karjai között. A márkí nyugodtan az ablakhoz sétált, s széles karmozdulatokkal áldást kezdett hinteni a járókelőkre.

– Mit művel Ön? – kérdezte döbbenet a felesége.

– A Monseigneur az én kötelességemet igyekszik teljesíteni – felelte a márkí –, én tehát ellátom az övét.”

Bár a márkí belépésekor hatalmas feszültség keletkezik, váratlan reakciója feloldja ezt a feszültséget. Magyarázata logikus, de váratlan és elképesztő. Amit várnánk, az az lenne, hogy kihúzza a kardját és leszúrja a püspököt, a feleségét, esetleg mindkettőjüket. Ehelyett valami olyasmit csinál, amittől elnevetjük magunkat.

Egy másik példa:

„A herceg birtokán utazgatott, s egy helyen az őt éljenző tömegben megpillantott egy embert, aki szinte a hasonmása volt. Magához hívta és megkérdezte tőle: – Szolgált az édesanya valaha a kastélyunkban?

– Nem, Sire – felelte az ember –, de apám igen.”

A feudális uraktól természetesen vették, hogy vannak házasságon kívüli gyerekeik, de a feudális úmókról ezt nem tételezték fel; ez a

váratlan fordulat számazik a bizsziációtól ebben a történetben. Néhány további példa:

„Egy elítélt a börtönben az öreivel kártyázott. Észrevették, hogy csal, és kidobták a börtönből.”

„Egy műkereskedő [...] vásárolt egy Picasso szignójiú vásznat, s elutazott Cannesba, a mesterhez, hogy biztos forrásból győződhessen meg róla: valódi-e a mű. Picasso épp a műtermében dolgozott; egy pillantást vetett a képre és így szólt: – Hamisítvány.

Néhány hónappal később a műkereskedő ismét vett egy vásznat Picasso aláírással. Megint Cannesba utazott, és ismét felkereste Picassót, aki ezúttal is csak odapillantott, és azt morogta: – Hamisítvány.

– De cher maître – tiltakozott a kereskedő –, történetesen a saját szememmel láttam, amikor Ön ezt a képet festette pár évvel ezelőt!

– Gyakran festek hamisítványokat – vont vállat Picasso.”

„A szadista kedveskedik a mazochistának azzal, hogy kínozza őt, és a szadista kínozza a mazochistát azzal, hogy kedves vele.”

És végül:

„– Nos, elvtárs, mi a kapitalizmus?

– Az ember ember által való kizsákmányolása.

– És mi a kommunizmus?

– A fordítottja.”

Politika

Koestler művei – elsősorban a *Sötétség délben* – érdekes és széleslátókörű emberek világnézetének kialakításában játszottak fontos szerepet. Diktatúrákkal és totalitárius rendszerekkel mások is szereztek tapasztalatokat, de kevesen tudták ezt úgy tolmácsolni, mint Koestler. Csak néhány példát említek ezzel kapcsolatban. George Orwell számára fontos

volt Koestler közvetlen tapasztalata. Orwell a spanyol polgárháború kapcsán döbbsen rá arra, hogy az újságok milyen, addig elképzelhetetlen mértékben képesek hamisításokra. Ezért mondta Koestlernek: „a történelem megállt 1936-ban”. Koestler közvetítése különlegesen fontossá vált Orwell és mások számára, de Koestler személyes tapasztalatainak nagy ára volt. Laura Fermi jegyezte meg, hogy Koestler hamincéves kora előtt szerzett barátainak és ismerőseinek háromnegyedét elpusztították.

Martin Gardner népszerű amerikai tudományos ismeretterjesztő író. Legjobban könyveiről és arról ismert, hogy huszonöt évig szerkesztette a *Scientific American Matematikai játékok* című rovatát. Koestler rendszeres olvasója volt Gardner rovatának, és leveleztek is. Az író azt írta Gardnernek, hogy rovatának olvasása azt az érzést kelti benne, mintha egy nagy sakkjátékkal lenne lehetősége sakkozni. A parapszichológia tekintetében azonban eltértek a nézeteik. Gardner filozófiát végzett a Chicagói Egyetemen, és lapoknak dolgozott. Amikor egymás után két írását is megvette a *Scientific American*, felajánlották neki a rovatvezetést. Gardner évekig könyvekből és más lapokból összeszedett ötletekből és anyagokból dolgozott, ám fokozatosan olyan tekintélyre tett szert, hogy még a nagy matematikusok is kezdtek anyagot küldeni neki. Az is előfordult, hogy tudományos újdonságok a rovatában jelentek meg először. Széles nyilvánosságot biztosított Roger Penrose ötös szimmetriájú mintázatának, amely szerepet játszott a kvázikristályok térhódításában az anyagtudományban és a matematikában. Gardner Koestler írásain keresztül ismerkedett meg a sztálinizmus rémségeivel. Elsősorban a *Sötétség délben* volt rá hatással. Bár fiatal korában kacérkodott a marxizmussal, Koestler tette őt antimarxistává, és hozta közel Teller Ede nézeteihez.

Teller Ede kifejezetten nagy szerepet

tulajdonított Koestlernek abban, hogy meggyőződéses antikommunista lett. Ezt fontos hangsúlyozni, mert mind a mai napig elterjedt nézet, hogy Teller antikommunizmusa magyarországi tapasztalatainak volt a következménye. A Tanácsköztársaság idején azonban Teller még csak tizenegy éves volt, és a kommunista rendszer alig több, mint négy hónapig tartott. Teller már akkor antikommunista lett, de ez csak egy tizenegy éves gyerek antikommunizmusa volt. Számára akkor sokkal fontosabb volt az iskolában tapasztalt antiszemitizmus. Minderről 1996-ban részletesen beszélgettünk vele.

Teller hangsúlyozta, hogy amikor 1926-ban Németországba ment, még nyitott volt a kommunizmus iránt. Ezt meg is indokolta, és érezte is, hogy meg kell indokolnia, mert az egyik legharcosabb antikommunistáról ezt sokan elképzelhetetlennek tartották volna. Hangsúlyozta, hogy a sztálini rendszer borzalmait 1926-ban és még utána évekig nem voltak közismertek. Európában abban az időben sokan a kommunizmust tekintették a jövő útjának. Ez a benyomás csak tovább erősödött az 1928-1929-es világméretű gazdasági összeomlás után, amelyben joggal lehetett a kapitalizmus végét felismerni. Ekkor úgy tűnt, hogy csak a kommunistáknak van receptjük a bajokból való kilábalásra.

Tellernek kommunista vagy kommunistaszimpatizáns barátai is voltak abban az időben; egyikük az orosz Lev Landau, aki Tellerrel együtt Werner Heisenberg munkatársa volt Lipcsében az 1920-as évek végén. Landau akkoriban Teller számára a meggyőződéses kommunista benyomását keltette, aki mélységesen elítélte a kapitalizmust, és politikai véleményének minden adandó alkalommal hangot is adott. Landau, miután visszatért a Szovjetunióba, fokozatosan kiábrándult a sztálini rendszerből. Hamis vádak alapján letartóztatták, és csak egy másik kiváló szovjet-orosz fizikus, Pjotr Kapica garanciájára engedték szabadon. Lan-

dau ezután azzal biztosította életét a szovjet rendszerben, hogy fontos része lett a szovjet atombombaprogramnak. A kiváló szovjet fizikusok hazaszeretetből vettek részt ebben a programban, és csak évekkel Sztálin halála után ébredtek tudatára annak, hogy egy gátlástalan és véreskezű diktátor kezébe adtak tömegpusztításra alkalmas fegyvereket. Landau volt az egyetlen kivétel, aki az atombombaprogramban való részvételt elejétől kezdve rabszolgamunkaként élte meg, és Sztálin halála után, amikor a diktatúra szorítása valamelyest enyhült, szakított is a programmal. Teller számára azonban a vele való barátság még Landau kommunista ideológiájára esett.

Teller másik barátja Lipcsében a kommunistaszimpatizáns Tisza László volt; őt még Budapestről ismerte, ahol mindketten Eötvös-versenyek győztesei voltak. Tisza Teller biztatására került Lipcsébe, és ugyancsak az ő ösztönzésére kezdett molekulaszervezeti problémákkal foglalkozni. Egyik elszántan marxista barátja bevonta Tiszát az illegális munkába, ami lényegében küldönci feladatok ellátását jelentette. Tiszát végül letartóztatták, de Teller a börtönben is többször meglátogatta, bevitte neki Tisza magyar nyelvű disszertációját, majd amikor Tisza elkészítette a német nyelvű fordítást, kivitte Németországba és megjelentette. Ez Tisza számára óriási segítség volt. Amikor kiszabadult a börtönből, és Magyarországon nem tudott elhelyezkedni, Teller segítette ahhoz, hogy Landau intézetébe, Harkovba mehessen dolgozni. Tisza a nagy letartóztatási hullám idején, 1937-ben tért vissza a Szovjetunióból. Ekkor megintcsak Teller segítette neki állást találni Párizsban (ebben Szilárd Leó közreműködését is igénybe vették). Franciaország német megszállása nyomán 1941-ben azután Tisza az Egyesült Államokba emigrált, és a Massachusettsi Műegyetem professzoraként töltötte további pályáját. A politizálással teljesen szakított. Teller és Tisza kapcsolatukat két

független beszélgetésben teljes összhangban mesélte el.

Teller antikommunizmusa kialakulásában Landau sorsának alakulása és Tisza negatív szovjet tapasztalatai is belejátszottak, de a döntő hatást a *Sötétség délben* gyakorolta rá. Teller a könyvet 1943 tavaszán olvasta Los Alamosban, az atombombaprogram utolsó szakaszára létrehozott laboratóriumban, nem sokkal odaérkezése után. Koestlerrel személyesen is találkozott. Neumann János hozta őket össze, de a beszélgetésük nem gyakorolt akkora hatást Tellerre, mint maga a könyv és Koestler többi könyve. Teller hangsúlyozta, hogy antikommunizmusát Koestler iskolájától származtatja. Kettejük antikommunistává válásában nagy különbséget látott, és ezt a következőképpen foglalta össze: Koestler korábban kommunista volt, Teller viszont csak nyitott volt arra, hogy a kommunizmust is egy lehetőségnek tekintse. Koestler számára sokkal nehezebb döntés volt az antikommunistává válás, de azért Tellernek is súlyos döntést jelentett. Koestler lépését saját múltja nehezítette meg. Teller ezt úgy fejezte ki, hogy Koestler döntése százaszorra nehezebb volt, mint az övé, akinek viszont Koestler példája segítséget jelentett. Koestler és ő lényegében ugyanabban az időben váltak antikommunistává, de Koestler elsősorban személyes tapasztalatok nyomán, míg Teller inkább kívülállóként tett megfigyelései alapján.

Koestler és Teller további közös vonása, hogy pályájuk bizonyos szakaszában mindkettejüktől sok korábbi barát pártolt el. Teller is utal erre emlékirataiban, amikor az 1943-tól 1954-ig terjedő időszakra azt mondja, hogy ő is keresztülment egy, a Koestleréhez hasonló transzformáción, és elvesztette sok drága barátját. Ebben a vonatkozásban azonban a párhuzam csak felületesen érvényes. Teller nem elsősorban ideológiai okok miatt vesztette el barátait, hanem azért, mert egy sokak által nagyra becsült fizikus kollégájuk, Robert Oppenheimer ellen szinte személyes bosszúnak tűnő

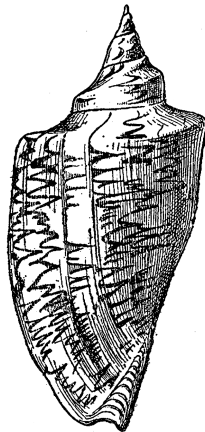
tanúvallomást tett egy meghallgatáson. Koestler viszont korábbi elvtársainak barátságát veszítette el akkor, amikor kommunistából antikommunistává lett.

IRODALOM

- Fermi, Laura (1968): *Illustrious Immigrants: Intellectual Migration from Europe, 1930-41*. University of Chicago Press, Chicago
- Feynman, Richard P. (1998): *In Nobel Lectures: Physics 1963-1970*. World Scientific, Singapore, 155.
- Hargittai István (1997): A Great Communicator of Mathematics and Other Games: A Conversation with Martin Gardner. *The Mathematical Intelligencer*. 19, 4, 36–40.
- Hargittai István – Hargittai Magdolna (2003): *Szimmetriák a felfedezésben*. Vince, Budapest
- Hargittai Magdolna – Hargittai István (2004): Edward Teller. In: *Candid Science IV: Conversations with Famous Physicists*. Imperial College Press, London, 404–423.
- Hargittai Magdolna – Hargittai István (2004): Laszlo Tisza. In: *Candid Science IV: Conversations with*

Kulcsszavak: *tudományos felfedezés, tudományos felfedezők, antikommunizmus, biszociáció, Johannes Kepler, Martin Gardner, Teller Ede*

- Famous Physicists*. Imperial College Press, London, 390–403.
- Koestler, Arthur (1941): *Darkness at Noon*. Macmillan, New York. Magyarul: *Sötétség délelben*. Ford. Bart István, Európa-Reform, Budapest, 1988
- Koestler, Arthur (1959): *The Sleepwalkers*. Hutchinson and Co., London. Magyarul: *Alvajárók*. Ford. Makovecz Benjamin. Európa, Budapest, 1996
- Koestler, Arthur (1960): *The Watershed; A Biography of Johannes Kepler*. Foreword by John Durston. University Press Lanham
- Koestler, Arthur (1964): *The Act of Creation*. Macmillan, New York. Magyarul: *A teremtés*. Ford. Makovecz Benjamin. Európa, Budapest, 1996
- Woodcock, George (1984): *Orwell's Message: 1984 and the Present*. Harbour Publishing, Madeira Park, British Columbia, Canada

KOESTLER ISMERTSÉGE KÜLFÖLDÖN

Hidegkuti Béla

bhidegk@hotmail.com

Míg Magyarországon és a többi, szovjet uralom alatt álló országban Arthur Koestler neve valóságos ismeretlen volt a 80-as évek végéig,¹ addig Magyarországon kívül – ez alatt az ún. *nyugati világot* értem – ez egészen másképpen volt. Az általam szerkesztett *Koestler emlékkönyv*-ben² ízelítőt próbáltam adni arról, hogy könyveit hányszor és milyen sok nyelven adták ki, s a róla szóló számos könyvről és még több cikkről és tanulmányról is képet igyekeztem nyújtani. A *Koestler emlékkönyv* megjelenése óta e könyveknek, cikkeknek és tanulmányoknak a száma minden bizonnyal sokasodott. Kiváló példa David Cesarani sok vitát kavart könyve angolul és Christian Buckard könyve németül, valamint Michel Laval könyve franciául (Cesarani, 1998; Buckard, 2004 ; Laval, 2005). Említést érdemel, hogy a párizsi Robert Laffont 1994-ben ismét kiadta Koestler önéletrajzi műveit *Ceuvres autobiographiques* címmel, és az ugyancsak párizsi Calmann-Levy gondozá-

¹ Előfordult néhány kisiklás is a tilalom alól. 1962 végén vagy 1963 elején Komlós Aladár az *Élet és Iroda-lom*-ban megemlítette Németh Andorról, hogy baráti körébe József Attila, Karinthy Frigyes ÉS (!) Koestler Arthur tartozott, és az akkori szerkesztő nem húzta ki Koestler nevét. Egy másik eset: Fehér Ferenc *Az antinómiák költője. Dosztojevskij és az individuális válsága* című könyvében történet említés (Magvető, 1972). Vajda Mihály véleménye szerint ebben az esetben a Nagy Testvér helyi képviselője nem ismerte Koestler nevét. A harmadik, Koestlerrel való említés Vas István *Miért víjzog a saskeselyű?* című önéletrajzi könyvében található, a szerző és Koestler találkozásáról. (Szépirodalmi Kiadó, 1981. I. kötet 334–335.)

² *Koestler emlékkönyv*. Szivárvány Könyvek. Chicago, 1985 és bővített verziója Bethlen Gábor Könyvkiadó, Sopron, 1992.

sában három Koestler-könyv új kiadása jelent meg az idei évforduló alkalmából.³ Michael Scammel régóta várt Koestler-monográfiája e sorok írásáig nem jelent meg, noha egy részlet olvasható belőle a Bostoni Egyetem *Agni* című kiadványában.⁴

Dolgozatomban arról szeretnék áttekintést nyújtani, hogy miként ismerik Koestler könyvei és nyilvános fellépései alapján világszerte.

Amikor Koestler a *Sötétség délben* és a *The God that Failed* (A bukott isten) kötetekben a kommunizmusból való kiábrándulásának történetét megírta, a Webb testvérek és hasonló hiszékeny nyugati intellektüelek éppen a Szovjetunióban látott „munkás-paraszt paradicsomról” áradoztak. Jellemző az angol drámaíró, George Bernard Shaw esete. Amikor Shaw a 30-as években a Szovjetunióba látogatott, a határállomáson a vonaton szolgálatba lépő stewardess megszólította, és lelkesen közölte, hogy felismerte őt képeiről, nagyra tartja drámaírói tehetségét, olvasta műveit stb. Shaw persze nem tudta, hogy a „stewardess” a szovjet titkoszolgálat ügynöke, és a végsőkig meg volt hatva, hogy a dicsőséges Szovjetunióban még egy stewardess is ismeri és tiszteli őt, ez az ország tehát csakis maga lehet az elképzelt Utópia. Természetesen ezek szerint zengte dicshimnuszait a látottakról – már amit idegenvezetői megmutattak neki. Koestler érdeme, és ezt számon tartják a mai napig, hogy megpróbált

³ *Sötétség délben*, *Gladiátorok*, *Érkezés és indulás*.

⁴ 54. szám.

a dolgok mélyére látni akkor, amikor nálánál híresebb emberek mindent vakon elhittek a sztálini Szovjetunióról. Nem is csoda, hogy Shaw művei megjelenhettek Magyarországon 1945 után, Koestler könyvei pedig nem. . .

Jellemző a *Sötétség délben* sikerére, hogy döntő szerepe volt Franciaországban egy háború utáni választáson, és az is, hogy egy időben lehetséges volt valakit úgy jellemezni: *Rubasov-figura*. Ilyenkor nem kellett a hallgatónak vagy az olvasónak a szájába rágni, hogy egy bizonyos Koestler nevű író *Sötétség délben* című könyvének főszereplőjéről van szó, akit az olvasó egyszerre sajnál és megvet, mert ezt akkortáiban egyszerűen tudni illett, és tudták is az emberek. Koestlernek a *The God that Failed*⁵ kötetben megjelent visszaemlékezése nagyszerű példa arra, hogy egy önálló ésszel gondolkodó ember nem nyelhet le szőröstül-bőröstül akármiféle ideológiát. Érdemes megjegyezni Koestler erkölcsi sikeréről a *The God that Failed* kötetben megjelentekre, hogy amint a kötet címe elhangzik, az emberek reakciója – legalábbis angol nyelvterületen –: *aha, Koestler!*⁶ Pedig a kötet szerkesztője Richard Crossman angol parlamenti képviselő volt, és a kötetben más, neves írók is szerepeltek, mint például az angol költő, Stephen Spender és az olasz író, Ignazio Silone. Mindezek ellenére az emberek a *The God that Failed*-et Koestler nevével asszociálják. Az is említésre méltó, hogy a *bukott isten*, azaz angolul *The God that Failed* avagy néha *failed God* kifejezést gyakran lehet hallani vagy olvasni angol nyelvterületen, más kontextusokban is, annak ellenére, hogy a kifejezés eredete kezd

⁵ Magyarul a *Folytatásos önéletrajz* kötetben jelent meg (szerk.: Bojtár Endre), Gábor György fordításában (Osiris-Századvég, 2000). A magyar kötet tartalma – a Koestler-darabon kívül – nem azonos a Richard Crossman által szerkesztett kötet tartalmával.

⁶ A kötet címe más nyelveken nem szó szerinti fordítás, például németül *Ein Gott, der keiner war*, franciául *Le Dieu des ténèbres*, olaszul *Testimonianze sul comunismo (Il dio che è fallito)*.

kissé feledésbe merülni. Hadd említsem meg, hogy az ausztrál író, Frank Hardy *But the Dead Are Many* című regényén néhány kritikus szerint a *Sötétség délben* hatása érezhető. Azt is hozzátehetem, hogy a *Sötétség délben* középiskolai és egyetemi ajánlott olvasmány volt számos országban. Érdekes lenne utána nézni, hogy ma is így áll-e a dolog. . .

Sajnálattal látom, hogy a *Sötétség délben* és a *Bukott isten* ismerete hanyatlóban van a nyugati világban. Én ezt azzal tudom magyarázni, hogy a berlini fal és a „puha diktatúra” tizenöt évvel ezelőtt megdőlték, az ennél kegyetlenebb sztálinizmus pedig még ennél is korábban. A nyugaton most felnövő és már felnőtt emberek részben a történelemtanítás hiányosságai folytán,⁷ vajmi keveset tudnak a sztálini időkről; amúgy is valahol, országuktól messze történtek. Ehhez járul, hogy az általános olvasottság és műveltség színvonala is megcsappant. A *Koestler emlékkönyv* előszavában arra céloztam, hogy illik tudni, ki volt Hans Castorp avagy Raszkolnyikov. Sajnálattal konstátálom, hogy már ez sem így van. Koestler és regényalakja, Rubasov csökkenő ismertsége is részben ennek a hanyatlásnak tudható be. A jelenség tehát egyszerre sajnálatos és örvendetes. Örvendetes, hogy eltűnt a világtörténelem porondjáról a kommunizmus és a sztálinizmus, viszont sajnálni tudom, hogy Koestler neve is ezzel párhuzamosan halványodik.

A *Thieves in the Night* című regényt⁸ az Egyesült Nemzetek 1947-es Palesztina Bizottságának számos tagja olvasta, és a könyv erős hatással volt véleményük kialakításában. A bizottság svéd elnöke gyakran említette később az izraeli kormány tagjainak, hogy Koestler könyvének olvasása nagyobb hatással volt rá, mint a különböző hivatalos

⁷ Jellemző a nyugati tájékozatlanságra: a megkérdozett fiatalok igen nagy hányada nem tudta, hogy a II. világháborúban Németország vajon szövetséges avagy ellenséges ország volt-e.

⁸ Magyarul *Mint éjjeli tolvaj* címmel jelent meg (Fabula, 1992, fordította Borbás Mária).

memorandumok. Történt ez annak ellenére, hogy Koestler könyve nem is politikai, demográfiai vagy szociológiai tanulmány, hanem *csupán* regény, azaz *fikció*.

A pszichológia terén a kreativitás vitatott tárgy. Hogy is ne lenne az, mikor az ún. IQ, mely sokkal strukturáltabb és kvantifikálhatóbb fogalom a kreativitásnál, a mai napig vita tárgya. Koestler tanulmánya, *The Act of Creation*,⁹ sokat tett annak érdekében, hogy az emberi kreativitással többlet foglalkozzanak a pszichológusok, és hogy a közember többlet tudjon meg erről az izgalmas témáról.

A parapszichológiával korábban is foglalkoztak, néhányan félig-meddig tudományos módszerekkel próbálták vizsgálni. Koestler művei ebben a témakörben¹⁰ serkentők és érdeklődést keltők voltak. Koestler ezirányú érdeklődését azzal koronázta meg, hogy végrendeletében egy, a parapszichológiát tudományos módszerekkel tanulmányozó tanszék felállítására hagyott anyagi alapot. Az intézet az Edinburgh-i egyetemen működik. Hogy a különböző parapszichológiai eseményeknek (például pszichokinézis, telepátia, azaz gondolatátvitel stb.) van-e a mai tudomány eszközeivel megismerhető alapjuk, avagy csupán események „véletlen” egybeeséséről van szó, az tudomásom szerint még nem dőlt el. Mindenestre Koestler neve mindmáig ezen a téren is ismeretes.

Számos ügy érdekében vállalt közszereplést. Talán legjelentősebb volt a *Congress for Cultural Freedom* (Szervezet a Kulturális Szabadságért) beindítása. E szervezetnek fontos szerepe volt abban az időben (a 40-es évek végén és az 50-es évek elején), amikor számos hiszékeny nyugati értelmiségit

megbabonázott a sztálini Szovjetunió.¹¹ Angliában nagy port vert fel a halálbüntetés eltörléséért vívott harca. Számos újságcikk, lapoknak írt olvasói levél, előadás mellett egy volt londoni főfelügyelővel, a C. H. Rolph néven publikáló ismert újságíróval közösen adtak ki egy szenvedélyes hangú könyvet.¹²

Voltak kampányai, melyeken az Anglián kívül élők talán mosolyognának. Ilyen volt az Angliába bevitt állatok szigorú vesztégzárának megszüntetése. Az állatszerető angoloknak, akik imádozták kutyájukat magukkal vitték külföldre, hazaérkezésükkor több hónapra vesztégzár alá kellett helyezniök kedvencüket. Koestler maga is kutyabarát és tulajdonos volt, így fellépése érthető. Az állatbarát angolok támogatták, de voltak, akik attól tartottak, hogy a rendelkezés lazítása állatbetegségek elterjedését okozza majd. A kérdéstről heves vita tört ki, amelynek közép-pontjában Koestler állt.

Koestler néhány könyvének szerzői jogdíját jótékony célokra adományozta. Fegyencek részére művészeti díjat hozott létre, melyet *Koestler Award*-nak (Koestler-díj) neveznek, a mai napig évente odaítélik, és a nyertes művet kiállításon mutatják be. Koestler saját bőrén ismerte meg a börtönéletet, mikor Spanyolországban Franco börtönében a halálraítéltek cellájában várta kivégzését, s amikor Franciaországban, mint „gyanús külföldi”, internálótáborba került a II. világháború kitörésekor. Ausztráliában, ahol élek, összehozott a sors egy Angliából idetelepedett nyugdíjossal. Mikor valahogy megtudta, hogy Koestler iránt érdeklődöm, felkiáltott: *a Koestler-díj!* – és amikor később is találkoztunk, mindig valahogy szóba hozta Koestlert. Másoktól tudtam meg, hogy az

⁹ Kiadta a The McMillan Co., New York és Hutchinson (London) 1964-ben. Magyarul *A teremtés* címmel jelent meg (Makovecz Benjamin fordításában, Európa Könyvkiadó, 1998).

¹⁰ *The Roots of Coincidence* (1972), *The Challenge of Chance* (1973), valamint a *The Case of the Midwife Toad* (1971) jelentős része.

¹¹ A Congress for Cultural Freedom, beleértve Koestler és Polányi Mihály szerepét ennek megindításában, lásd bővebben Peter Coleman könyvét (Coleman, 1989).

¹² *Hanged by the Neck: An Exposure of Capital Punishment in England*. Kiadta 1961-ben Penguin Books. Magyarul megjelent *Egy mítosz anatómiája* címmel (fordította Makovecz Benjamin). Osiris, 1999

illető fegyőr volt Angliában, innen hát a Koestler-díj ismerete. Érdekes anekdota: egy alkalommal a kitüntetett műről kiderült, hogy alkotója a börtön könyvtárban egy könyvből másolta ki. Kaján újságcikkek jelentek meg, de ezáltal Koestler neve még ismertebbé vált. Természetesen nem az ő hibája a díj odaítélésénél elkövetett baki – a dologért legfeljebb a zsűritagokat lehet hibáztatni, és ezt az emberek is jól tudták. Az angliai *Spectator*-ben Koestler unokahúga közölt egy írást a Koestler-díjról egy évvel ezelőtt.¹³

Koestler számos „agytörzsnék” volt megbecsült tagja, különböző egyetemek hívták meg előadásokat tartani, a kanadai Queens University diszdoktorrá avatta. Koppenhága egyetemétől megkapta a Sonning-díjat – ezt előtte csak Winston Churchillnek, Bertrand Russellnek és Lawrence Oliviernek adományozták. Háromszor szerepelt a Nobel-díjra javasoltak listáján. A *The Sleepwalkers* kötelező olvasmány számos egyetem tudománytörténeti és tudományfilozófiai tanszékén.

Annak ellenére, hogy az angol nem volt anyanyelve, olyan szavakat alkotott, melyek széles körben elfogadottá váltak és bekerültek az *Angol nyelv értelmező szótárába*. Példa erre a *holon* szó és a *bisociation*, azaz „magyarul” biszociáció. Ezeket a természet-tudományok körébe tartozó szóalkotásokon kívül voltak más, az angol nyelvet gazdagító leleményei is. A közelmúltban a *Spectator*-ben¹⁴ megjelent egy visszaemlékezés, hogy Koestler egyszer a *lumpen-bourgeoisie* kifejezést használta egy cikkében. Egy német és egy francia szóból állította össze a szellemes új kifejezést, angol olvasóinak. Hadd idézzem a mondatot angol eredetiben: *The intelligencia becoming lumpen-bourgeoisie in its decay*.

Daphne Hardy (az író Thomas Hardy unokahúga) Koestler csak *G*-nek nevezett társa

volt a *Scum of the Earth*¹⁵ című önéletrajzi könyvében. Gyerekkorában szülei a kontinensre küldték iskolába, így tudott franciául és németül is. Ő fordította angolra a *Sötétség délben*-t, sőt ő adta a könyvnek a címet is. (Ez volt az utolsó könyv, melyet Koestler németül írt – ezután már csak angolul írta műveit.) A II. világháború után Daphne Hardy jőnevű szobrász lett, halálakor terjedelmes nekrológ jelent meg,¹⁶ amelyet átvett a Melbourne-ben megjelenő *The Age* is. Ami Koestlert illeti: Daphne Hardy nekrológiájában terjedelmes leírást olvashattunk a vele való kapcsolatáról, visszaemlékezve arra is, hogy Franciaország összeomlásakor mindkettejüket jóformán az utolsó pillanatban evakuálták. Daphne egy kis hajón Angliába, Koestler pedig Portugáliába menekült, s egy darabig mindketten halottnak hitték a másikat.

Említettem, hogy legfőképpen Koestlernek az ún. „nyugati világban” való ismertségéről kívánok beszámolni. Engedelmet kérek a *Magyar Tudomány* Olvasóitól, hogy a következő epizód eredetéről nem szolgálhatok pontos referenciával – talán az azóta megszűnt *Encounter*-ben olvastam: egy nyugati volt kommunista elmondta, hogy a Kreml könyvtárában látta a *Sötétség délben* egy példányát, amely számfűlesre volt olvasva!

Új és végleges hazájában, Angliában, számos alkalommal készítették Koestlerrel rádiós és televíziós interjúkat. Emlékszem egy derűs mozzanatra: egy évekkel ezelőtt népszerű angol popegyüttes a *Ghost in the Machine* nevet választotta (vagy talán egyik számuk címe volt?). Arra gondoltam: vajon ismerték a latin *Deus Ex Machina* kifejezést, vagy inkább Koestler könyvének címe (melyet persze nyilván sosem vettek kezükbe, ta-

¹³ 2004. szeptember 18. *Art Behind Bars* címmel.

¹⁴ 2004. szept. 25., *Mind Your Language* rovat.

¹⁵ Kiadta Jonathan Cape (London) és The Mcmillan Co. (New York) 1941-ben. Megjelent magyarul *A Föld söpredéke* címmel (ford.: Makovecz Benjamin, Budapest, Osiris, 1998)

¹⁶ *Daily Telegraph* (London), 2003. nov. 26.

lán csak hallottak róla) adott nekik ötletet. . .

Nagy megtiszteltetésnek számított minden írónak, ha könyvében a nagyrabecsült Arthur Koestler előszavával dicsekedhetett.

Három Koestler-idézet bekerült egy tekintélyes gyűjteménybe. (Knowles, 1999, 443.) Az idézetek a következők:

„One may not regard the world as a sort of metaphysical brothel for emotions.” (Az ember nem tekintheti a világot az érzelmek valamiféle metafizikai bordélyházaként.) (*Sötétség délben*)

„God seems to have left the receiver off the hook and time is running out.” (Isten minden látszatszerint mellétette a telefont, az időből pedig lassan kifutunk.) (*Szellem a gépben*)

„A writer’s ambition should be to trade a hundred contemporary readers for ten readers in ten years’ time and for one reader in a hundred years.” (Az író ambíciója az legyen, hogy inkább tíz olvasója legyen tíz év múlva és egy olvasója száz év múlva, száz kortárs olvasó helyett.) (*New York Times Book Review*)

A *The New Penguin Dictionary of Quotations* a *Sötétség délben*-ből való idézetten kívül feltünteti az író ambíciójáról szóló idézetet, valamint egy másikat a *The Ghost in the Machine*-ből: „Two half-truths do not make a truth and two half-cultures do not make a culture.” (Két féligazságból nem lesz igazság és két fél-kultúra nem eredményez egy teljes kultúrát.)

A *Familiar Quotations* ugyancsak feltünteti a *Sötétség délben*-ből való fenti idézetet, és egy másik idézetet ugyaninnen, ami így hangzik: „The definition of the individual

was: a multitude of one million divided by one million.” (Az egyén definíciója a következő volt: az egymillió tömeg elosztandó egy millióval.) E kötet szerkesztőinek a jelek szerint megtetszett a *The Yogi and the Communist* frappáns címe, s ez is említésre méltó idézetként szerepel.

Koestler 70. születésnapjára megjelent egy angol nyelvű emlékkönyv (Harris 1975),¹⁷ a párizsi L’Hermé (sz. n., 1975) pedig különszámot adott ki ebből az alkalomból. Koestler tisztelői és barátai közé a 20. század olyan szellemóriásai tartoztak, mint George Orwell, Raymond Aron és George Steiner.

Végül: 1983-ban, Koestler halálakor az *Encounter* két különszámot jelentetett meg. Más lapokban is tekintélyes személyek méltatták Koestlert, mint például Malcolm Muggeridge. Ezenkívül emlékülést tartottak a Royal Society¹⁸ termében, míg szülőföldjén azon széplelkűsködtek, hogy nem is volt magyar. Némelyeknek csak ennyi mondanivalójuk volt róla. Jó tudni, hogy születésének századik évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémia lapjának tematikus száma Koestlerre emlékezik.

¹⁷Ebből a kötetből két esszé megtalálható magyarul a *Koestler emlékkönyvben* (lásd fenn).

¹⁸Néhol „Királyi Társaság”-nak látom a magyar fordítását. Szerintem helyesebb lenne „Angol (vagy Brit) Királyi Tudományos Akadémiának” nevezni.

A szerző a Koestler Emlékkönyv szerkesztője, és a Polányi Mihály és Koestler Arthur közti kapcsolatokról szóló tanulmány szerzője (lásd Polányiana 4. évf. 4. szám)

IRODALOM

- Buckard, Christian (2004): *Arthur Koestler*. C. H. Beck, München
- Cesarani, David (1998): *Arthur Koestler The Homeless Mind*. William Heinemann, London
- Coleman, Peter *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and Struggle for the Mind of Postwar Europe*. (New York: Free Press, a division of Macmillan, 1989)

- Harris, Harold (1975): *Astride the Two Cultures: Arthur Koestler at 70*. Hutchinson, London
- Knowles, Elizabeth (szerk.) (1999): *The Oxford Dictionary of Quotations*. Oxford University Press
- Laval, Michel (2005): *L’Homme sans Concessions. Arthur Koestler et son siècle*. Calmann-Levy, Paris
- Sz. n. (1975): Arthur Koestler. Cahier dirigé par Pierre Debray-Ritzen. Cahier L’Hermé no. 27, Paris. Editions de l’Hermé, 1975

DOSZTOJEVSZKIJ UNOKÁJA

Holuber Ernő

író

holubererno@freemail.hu

Arthur Koestler (1905-1983) élete végén saját műveiből összeállított egy „omnibusz-kötet”, amelyben végigkalauzolja az olvasót munkásságának labirintusában. A kötet válogatást tartalmaz pályája mintegy ötven évének írásából, hogy átfogó képet nyújtson szerteágazó életművéről. Erre elsősorban azért volt szükség – írja –, mert miután az ötvenes évek közepén „kaptafát cserélt” és a politikai témákról áttért a tudomány és a filozófia területére, időnként úgy érezte magát, mintha nemet váltott volna.

„Olykor összefutok olyan fiatalemberekkel, akik tanulmányaik során olvasták az *Alvajárókat*, vagy más könyvemet, amelyek a *kaptafacserét* követően íródtak, s akiknek halvány fogalmuk sincsen arról, hogy ugyanaz az író egykor politikai regényeket írt – és ugyanakkor összefutok másokkal is, többnyire az idősebbek közül, akik bár olvasták a *Sötétség délbenc*. regényt, sohasem hallottak a második periódusban írt könyveimről.” (Koestler, 1980, 9–10.)

Saját munkásságát Koestler két, illetve három részre osztja fel. Az első részt az *Utópia keresésének* keresztszeli el, ami főként a politika kérdéseivel foglalkozik. A második részt a *Szintézis keresésének* nevezi, amely további két szakaszra oszlik: előbb a tudomány és a filozófia segítségével kutat a szintézis után, aztán „a miszticizmus egy új formájának” nyomába szegődik. Az ún. *miszticizmus* útjára az a – tulajdonképpen természettudományos – meglátása vezeti, hogy az atom alatti és a galaktikákon túli világok végtelen távlatai egy „kozmosz tudatosság” irányába mutatnak.

A meglepő talán az, hogy Koestler szerint az általa érintett „kétéfélé kultúra” – a humaniorák és a természettudomány – nem választható el egymástól, és mindkettő mögött egy *egységes* struktúra húzódik. Ez pedig azt jelenti, hogy Koestler „miszticizmusa”, élete utolsó szakaszában mutatott érdeklődése a metafizika és a parapszichológia iránt, szintén ugyanerre az egységes alapra, mintázatra épül. Így nincs igazuk azoknak az olvasóknak és kritikusoknak, akik elfordulnak Koestlertől, a misztikustól, és legyintve rá, mintegy az öregkori szenilitásnak tudják be az író érdeklődését a telepátia, a véletlen egybeesések és általában az ESP (*extra-sensory perception* – érzékfeletti észlelés) iránt.¹

Az érdekes azonban éppen az, hogy amikor megpróbálunk utána járni, hogy vajon mi képezheti Koestler változatos életművében a közös mintázatot, alapdilemmát, a közös vezérlő motívumot – az egységet a sokféleségben –, akkor számos ponton párhuzamot találunk *Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij* szellemével. Ekkor úgy tűnik, hogy ennek az egységnek a közvetlen előzménye ott található Dosztojevszkij szellemi hagyatékában; s éppen ezért a koestleri életmű sokszínűsége mögött meghúzódó egység egy bizonyos értelemben a dosztojevszkiji életmű továbbhajtása.

¹ A legjobb példa Iain Hamilton életrajzi munkája, amely széleskörű bemutatását adja Koestler életének és munkáinak, majd a paranormális jelenségeket kutató időszakot mindössze néhány (pontosan hat és fél) oldalon összegzi, mondván, hogy „nem szimpatizál vele”. (Hamilton, 1982)

I.

Koestlert életének számos pontján sajátos, elválaszthatatlan kapocs fűzte *általában* az oroszokhoz és Oroszországhoz. Ott van mindjárt Leopold nagypapa, aki Oroszországból – nem tudni pontosan, melyik vidékről – érkezett Magyarországra az 1860-as évek közepén. Így amikor Koestler Szovjet-Oroszországba utazik 1932-ben, tulajdonképpen kétszeresen is az óhazát keresi fel. Egyrészt a nagypapa és az ősök révén, majd pedig mikor keletebbre ér: „Az ország egy további, furcsa okból is ismerős volt nekem. . . Nyugat-Turkesztán más néven Turáni medenceként ismeretes, s a feltételezések szerint ez volt a magyar nép szülőhelye. . . s így most bizonyos értelemben hazatértem. . . Valahányszor egy-egy művelt emberek megemlítettem, hogy magyar vagyok, széles mosolyogva neves honfitársam, Vámbéry Ánmin nevével válaszolt. . . Mindenki azt mondta, hogy én vagyok a második magyar, aki nemzete bölcsőjét felkeresi, s amennyire én tudom, ez valóban így van. . .” (Koestler 1954, 121.)

Aztán a bécsi egyetemista években volt egy Orohov nevű orosz diáktárs, aki bizonyos értelemben megváltoztatta Koestler életét, és aki „olyannyira megtestesült Dosztojevszkij-figura volt, hogy hasonlónál soha nem is találkoztam: mintha egyenest az *Ördögök*-ből lépett volna elő”. A vele való vitázás után – ami a szabad akaratról folyt – döntött úgy egyfajta szalmaláng-lelkesedés hatása alatt, hogy odahagyja egyetemi tanulmányait, hogy ezzel sarkából fordítsa ki a sorsát: „Hazaértem, egyfajta mániákus izgalmi állapotban gyufát gyújtottam, és lassan elégettem az egyetemi indexemet . . . azonnal véget vettem minden reményemnek, hogy valaha tisztos polgár leszek, a mémöki kar tagja.” (Koestler, 1952, 131-132.) – A dosztojevszkiji orosz diáktárs nélkül – aki később öngyilkos lett – Koestler soha nem lett volna az a Koestler, akit ismertünk.

Oroszországhoz fűzi még a „megvalósuló Utópia” iránti rajongás a kommunista időszak hét esztendeje alatt, aztán pedig a hidegháborús harcok, a „cold warrior” feszült figyelmé Oroszország és az oroszok iránt. – Van azonban még egy igen jelentős tényező, amelyre talán nem szoktak kellő figyelmet fordítani. Mind a kommunista hitből való kiábrándulás, mind pedig az ellene viselt harc szenvedélye mögött ott lapult *Nagyzezsda* és a bakui szerelem. „A Kommunista Pártban eltöltött hét évem alatt az egyetlen személy, aki mindennél fontosabb és kedvesebb volt nekem, s az egyetlen személy, akit feljelentettem – vagy elárultam – Nagyzezsda volt”. (Koestler, 1954, 114.) Ez 1932-ben történt, de Koestler feltehetően sosem szabadult meg a büntüdtől, ami bizonyosan nagyban hozzájárult előbb kiábrándulásához a kommunista hitből, majd pedig *cold warrior*-kénti harcosságához. Amikor 1961-ben – hat évvel azután, hogy Koestler a nyilvánosság előtt letette a fegyvert és nem írt többé politikai témáról („Kasszandra berekedt”) – *Karinthy Ferenc* nála vendégeskedett Londonban, ezekkel a tapasztalatokkal tért haza: „Szünet nélkül a kommunistákat szidta. És minél dühösebben, annál erősebbé vált bennem a sejtés. . . : nem képes túljutni rajta.” (Karinthy, 1991, 240.)

II.

Ami első pillantásra feltűnik Koestler és Dosztojevszkij összevetésénél, ami egyedülálló módon összeköti *életüket*, az az, hogy mindketten *halálra voltak ítélve*. Közvetlen közről szembenézni Thanatosszal – egy egész életre meghatározó élmény. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy mind Dosztojevszkij, mind pedig Koestler csak *ez után* válik nagyformátumú gondolkodóvá.

Koestler esetében a sevillai 40-es cella „ablakánál eltöltött órák” egészen közvetlenül meghatározták írói pályáját.

„A *Gladiators*, . . . és a *Sötétség dőlben* . . . megkísérelte az intellektus eszközeivel és

fogalmaival megragadni az ablaknál töltött órák tapasztalatait ... Végül *A jógi és a komisszár*-ban ... próbáltam meg felderíteni a 40-es cellában folytatott egyszemélyes dialógusok végső jelentését. Ez az 1943-ban keletkezett könyv zárja a sort; öt évbe került, míg sikerült feldolgoznom az ablaknál töltött órák tapasztalatait.” (Koestler, 1954, 415.)

Cellabeli tünődései a *végtelen* fogalmánál indultak el, és egy magasabbrendű, *metafizikai* valóságban való bizonyosságig jutottak. Koestler *bűnösnek* érzi magát egyfajta elvont módon, jóllehet nem abban a konkrét vádban, ami miatt börtönbe vetették. Úgy véli, igazság tétetett azzal, hogy bezárták és halálra ítélték – ám olyan törvények szerinti igazságosság ez, amelyek felette állnak minden ország, minden konkrét közösség törvényeinek, minden közvetlenül tapasztalható vagy épp írásba foglalt tákolmánynak. Így fedezi fel Koestler a „tér-idő-kontinuum egy új dimenzióját” az igazságban. – Aztán a *végtelen* és a *Minden* Egyselgondolásának jegyében Koestler énje feloldódik egy kozmikus óceánban, ahol minden ember egytűvé tartozik, s ahol mindenki felelős a másikért.²

A valóságnak ez a szintje („harmadfokú valóság”) felette áll az érzékeknek, mint ahogy nincsen érzékszervünk a mágneses erő érzékelésére sem. A valóságnak ezzel a szintjével teremtünk kapcsolatot, amikor átéljük az ún. óceánérzést;³ ez a láthatatlan írás, amit kibetűzni nem tudunk, de a pusztá tudat, hogy létezik, már önmagában remény-nyel és bizakodással tölti el az embert. – Rendkívül lényeges körülmény azonban, hogy Koestler elgondolásában a valóság e metafizikai minősége mentes marad a valóságos elgondolásoktól és Isten fogalmától. Ennek mindenekelőtt két oka van. Egyrészt Koestler intellektuális gyávaságnak tartotta volna a megtérést „az utolsó pillanatban”.

² Lásd Koestler (1954) 33. fejezet

³ Freud kifejezése, amit eredetileg Romain Rolland használt, és Koestler is előszeretettel alkalmazza.

Másrészt pedig úgy vélte, a megtéréssel az ember kénytelen alávetni magát egy másik dogmatizmusnak, egy másik „zárt rendszernek”, mely alapjaiban alig különbözik például a kommunista párt ideológiájának zárt rendszerétől vagy a materialisztikus tudomány tautologikus dogmatizmusától.

Amikor Koestler *Sötétség délben-jét* kezünkbe vesszük, óhatatlanul felidéződnek bennünk a klasszikus orosz regények, már csak a nevek hangzása és az orosz környezet miatt is. Nem beszélve a könyvnek arról a lidércnyomásos hangulatáról – amit George Orwell is említ –, amely szinte már egyenesen Dosztojevszkijt idézi. Azonban maga a szerző mutat rá, hogy a kapcsolat ennél jóval mélyebb és alapvetőbb, amikor a regény elején feltüntetett mottóban Dosztojevszkijt idézi meg: *Az ember nem élhet irtalom nélkül* – idézet a *Bűn és bűnhődés*-ből.⁴

A *Sötétség délben* elején két idézet áll. Egy Machiavellitól, aztán a dosztojevszkiji. A kettő voltaképpen a könyvön végigvonuló két eszmét jelképezi, amelyek állandó harcban állnak egymással. A *neo-machiavellista* álláspont a *Párté*, amely egyedül a józan észben hisz, s az egyedüli értéket a hasznosságban – itt értsd: a párt haszna – látja, miközben elvet mindenféle hagyományos erkölcsöt, pusztá „kispolgári érzélgősségnek”, „szentimentalista miszticizmusnak” bélyegezve azt. Rendíthetetlen alapelve *a cél szentesíti az eszközt* – „mégpedig bármi eszközt, kivétel nélkül”, ahogy Gletkin, a kihallgatótiszta mondja. (Koestler, 1940, 172.) – Ezzel szemben a *dosztojevszkiji álláspont* a *Párt kritikáját* fejezi ki, mely szerint „nyomban megmutatkozik az elv abszurditása”, „ha az egyes »emberre« alkalmazzuk..., a húsból

⁴ Az idézetet így, ebben a formájában sehol sem találtam meg Dosztojevszkij regényében; sem pedig az emigráns, Münchenben kiadott fordítás által használt „*Ember, ember nem lehet minden szánalom nélkül élni*” fordulatot. Ugyanígy jártam az angol verzióval: „*Man, man cannot live quite without pity!*”.

és vérből és csontból és bőrből való való-
ságos emberi lényre” az „emberiség” elvont
fogalma helyett. Eszerint „csak az eszközök
tisztasága szentesítheti a célt”. (Koestler, 1940,
184., 188.)

A neo-machiavellista álláspont viszonylag
könnyen megragadható. Hívei tulajdonkép-
pen a természettudomány egzakt törvénye-
it alkalmazzák a társadalomra; hidegfejű,
józan matematikai számításokat végeznek,
s ennek eredményeit elviszik a logikai
végkövetkeztetésig. Éppen ezért ilyesfével
érvelnek: a ma tízezrei feláldozhatók a jövő
millióinak boldogsága érdekében; *objektíve*
csak az helyes, ami *hasznos* a társadalomnak,
illetve az emberiségnek stb. – s ugyanígy
definiálják a tisztesség, a becsület fogalmát
is. A tények lecsupaszítva állnak előttük,
mentesen a „metafizikai kupleráj” minden
lakójától. Az álláspont egyfajta erkölcs nélküli
etikát hirdet.

A könyvben *Ivanov* és *Gletkin*, a kihall-
gatótisztek képviselik a Párt álláspontját.
Úgy vélik, „megengedhetetlen, hogy az
ember az érzelmek metafizikai kuplerájának
nézze a világot. A mi számunkra ez az első
számú parancsolat... A történelem *a priori*
amorális; nincs lelkiismerete... Mostanáig
mindig moralizáló dilettánsok csinálták a
forradalmakat... Mi viszont, a történelemben
először, következetesek voltunk...” (Koest-
ler, 1940, 113., 117.)

Nehezebb a helyzetünk azonban akkor, ha
a másik oldalt, a Párt kritikájának oldalát akar-
juk tisztázni. (Vö. Koestler, 1943, 182.) Maga
Koestler később az *expediency* és a *morality*
szembenállásáról beszél. (Lásd például [Ko-
estler, 1947];⁵ [Koestler, 1954, 457.]; [Koestler,
1984, 29–30.]

Eszerint tulajdonképpen az erkölcs az,
amely alapján bíráljuk, és kritikával illetjük a
Párt módszereit. (Itt különbséget kell tennünk
a *konvencionális*, tehát egy adott helyen és

⁵ Ebben az esszében a dilemma mint „Scott kapitány
dilemmája” jelenik meg.

adott időben *ténylegesen* érvényesülő erkölcs
és aközött az erkölcs között, amely mindig
és mindenhol ugyanaz, amely voltaképpen
az emberi mivolt immanens része. Ebben
az összefüggésben Koestler valószínűleg az
utóbbit érti – azt tehát, amelynek védelmé-
ben a természetjog mindenkori hívei is szót
emelnek.) – A moralitás kívül áll a tények
és az okozatiság világán; nem materialista
kategória, éppen ezért kívül reked a Párt
látókörén is.⁶

A regényben viszont szó esik – bár csak
a könyv legvégén – nemcsak az „erkölcs
logikátlanságáról”, hanem a *végtelenről* mint
a Párt számára gyűlöletes mennyiségről, az
én-ről mint a gyűlöletes minőségről, a *szab-
ad akarat* tagadásáról, s mindezt egyetlen
fogalomba gyűjti az ún. *grammatikai fikció*
birodalma. (Grammatikai fikció tulajdon-
képpen a belső én irracionális hangja, „er-
kölcsei elragadtatása”. Szélesebb spektruma,
úgy mint az „óceánérzés”, csak a könyv
legvégén bukkan fel, ahogy már mondtuk.)
A grammatikai fikció birodalma ott kezdődik,
ahol a józan ész, a logika birodalma véget ér.
A metafizika világa ez: a már csupán a kivég-
zésére váró Rubasov felismeri, hogy „a halál-
ban valósággá válik a metafizika”. (Koestler,
1940, 185.) – Nem csupán a „morality”-ről, az
erkölcsről van szó tehát, hanem az erkölcsöt
is megalapozó *metafizikai birodalomról*
– amely birodalomban helye van az olyan
fogalmaknak, mint végtelen, szabad akarat,
bűntudat, lelkiismeret-furdalás, igazságosság
és igazságtalanság.

⁶ A Párt álláspontját képviselő oldal lenézi a másik,
dosztojevskiji álláspontot. Ilyen lekicsinylő kifejezése-
ket használ ez utóbbinak a „metafizikai világára”:
moralizálás; romantikus kispolgári érzelgősség;
szenimentális vonatkozások; kispolgári morál; merő
undor; csüggedés és hiúság; humanista nyavalygás;
szenimentalizmus; moralizáló hajlam; magasztos
erkölcsi elragadtatás; bűntudat, amit Ivanov erkölcsi
elragadtatásnak nevezett; az uralom bűne; metafizikai
kupleráj; misztikus bódulat; gyerekes viszolygás; gyere-
kes melázás; kispolgári miszticizmus; dilettantizmus;
romantikus álmodozás; sarlatánság és így tovább.

A két eszme és egymással való harcuk az egész könyvön végigvonul. Azonban a regényben egy helyütt direkt utalás történik arra is, hogy e két eszme harca nem sokban különbözik attól, amit a *Bűn és bűnhődés* vizsgál.

„Emlékszel még Raszkolnyikovra? – kérdi Rubasov – ... Ha jól emlékszem, a könyvben az az alapkérdés: vajon van-e joga Raszkolnyikovnak, a diáknak megölni az öregasszonyt? Raszkolnyikov ifjú és tehetséges; úgy is mondhatjuk, hogy bevádatlan kötelezvény van a zsebében, amely az életet ígéri neki; a vénasszony ezzel szemben nemcsak öreg, de merőben haszontalan is a léte a világ számára. Az egyenlet azonban mégsem áll meg a lábán. Először is, a körülmények folytán az öregasszonyon kívül kénytelen még valakit megölni; a látszólag egyszerű és logikus tett ezzel az előre nem látható és illogikus következménnyel jár. Másodsor, az egyenlet egyébként is felborul, amikor Raszkolnyikov rájön, hogy ha a *számok helyett emberi lények* szerepelnek, *akkor a kétszer kettő nem négy...*” (Koestler, 1940, 114–115. kiemelés tőlem – H. E.)

Ere Ivanov válasza a következő: „Ate Raszkolnyikovod... nemcsak hülye, de bűnöző is; de nem azért, mert megöli az öregasszonyt, hanem mert önérdekből cselekszik. Az elv, hogy a cél szentesíti az eszközt, csakis és kizárólag a politikai etikában érvényes szabály; minden egyéb léha csevely csupán és szétfolyik az ember ujjai közül... Ha Raszkolnyikov a Párt utasítására verte volna agyon az öregasszonyt... akkor igenis érvényes lenne az egyenlet.” (Koestler, 1940, 114–115.)

Dosztojevszkij regényében a főhős Raszkolnyikov kidolgozza ún. napóleoni elméletét, mely szerint az emberek általában két fajtára oszlanak: *közönségesekre* és *nem közönségesekre*. Utóbbiak viszik előre a világot, mint például Caesar vagy Napóleon, és ennek érdekében mindig áthágják, sőt át kell hágnia a törvényeket, a szabályokat. A

közönséges emberek pusztán ezeket a „nagy embereket” szolgálják.

„[A] nem közönséges emberek joga van... lelkiismeret-furdalás nélkül átlépni bizonyos akadályokon, de csak az esetben, ha eszméjét, talán az egész emberiség számára üdvös eszméjét, másképpen megvalósítani nem tudja... [H]a Kepler vagy Newton felfedezését, a körülmények különös alakulása folytán, másképpen nem ismerhette volna meg a világ, mint *egy, vagy tíz, vagy száz vagy nem tudom hány ember feláldozása árán*, mert azok gátolták, útját állták, akkor Newtonnak joga, sőt, kötelessége lett volna eltávolítani ezt a tíz vagy száz embert, hogy felfedezése az emberiség közkincsévé lehessen. Amiből egyáltalán nem következik, hogy Newtonnak joga volt leütni, akit akart, aki éppen szembejött vele, vagy hogy lopni járhatott volna a piacra... [A]z emberiség jötevői és előrevivői... mind egytől egyig törvényszegők voltak, már csak azért is, mert új törvényt hoztak, és így lerontották a régit, amelyet az egész társadalom az ösöktől maradt szent hagyományként tisztelt, és nem riadtak vissza a vérontástól sem akkor, ha csak vér (mégpedig néha teljesen ártatlan, az ősi hagyományokért hősiiesen ontott vér) árán tudtak célt érni.” (Dosztojevszkij, 1866, 194. Harmadik rész, 5. fejezet. kiemelés tőlem – H. E.⁷)

Feltűnően rimel mindez arra, amit Ivanov, a kihallgatótiszt mond a *Sötétség déliben*-ben: „És mi riadjunk vissza csupán néhány száz-ezer [ember] feláldozásától a világtörténelem legígéretesebb kísérletének az érdekében?” – Mindkét gondolat esetén a cél-szentesíti-az-eszközt elvének következetes, *mindenáron* történő keresztviteléről van szó. (A Cél egyébként, ha mégoly ködösen, de megvan Raszkolnyikovnál is; az előbb kiragadott idézet után elmondja, hogy ez az állapot és

⁷ Mivel a *Bűn és bűnhődés*-nek számtalan kiadása van, megjelölöm azt is, hogy az idézet a könyv melyik részében fordul elő.

az „erősebb joga” addig áll fenn, amíg el nem jön az „Új Jeruzsálem” – ugyanis hisz egy Új Jeruzsálem eljövetelében.)

Egyszer az *elméletét felállító* Raszkolnyikov is a józan ész rendíthetetlen híve. „[M]aga még nagyon fiatal. . .” – mondja neki a vizsgálóbíró Porfirij –, „és ezért az emberi ész mindennél többre becsüli, miként a fiatalok általában. Az éles elme játéka és elvont következtetései elbűvölik.” Amde „a valóság és az emberi természet igen nagy dolog ám, drága uram, és sokszor keresztülhúzza a legravaszabb számítást!” (Dosztojevszkij, 1866, 255. Negyedik rész, 5. fejezet) – A dolog végül mégis úgy esik – ahogy Rubasov is elmondta –, hogy Raszkolnyikov nem képes áthágni olyan *másfajta* törvényeket, amelyek *alapjaiban* különböznek a józan ész logikailag levezetett törvényeitől vagy akár a társadalmi együttélés csinosan levezetett szabályaitól. Nem tud szabadulni saját lelkiismeret-furdalásától, nem tud elszakadni saját lelkétől, és rá kell jöjjön, hogy ha a józan ész absztrakt elveit lényekre alkalmazzuk, akkor „kétszer kettő már nem négy”.

A célszerűséget és hasznosságot mindenek fölé helyező „euklidészi” világgépet Koestler a XIX. század második felének materialista-pozitívista szellemiségen alapuló nézeteiből származtatta, amely utat tört magának nemcsak a Párt soraiba, de az élet minden területére is, és amelynek nyomai máig érezhetőek. Koestler számtalan helyen a XIX. század tudományos nézeteinek „sekélyes optimizmusát” támadja, a benthamista utilitáriánus etikát, mely egyfajta erkölcs nélküli etikát hirdet. Ezek a nézetek Dosztojevszkij idejében jelentették az új, haladó, progresszív irányt. Dosztojevszkij zseniálisan látja meg már a maga idejében, hogy a progresszív nézetek – melyeket ő *nihilista* eszméknek nevez – megnyomorítanak, eltakarnak valami nagyon lényegeset, valami nagyon *emberit*, s ezért menthetetlenül torzképhez vezetnek. Regényeiben meglehetősen éles,

sokszor cinikus kritikáját adja a nihilistáknak: ilyen a meghasadttságot megelőzően az *elméletét felállító* Raszkolnyikov is.

A *Bűn és bűnhődés*-ben az ostoba Lebezjatynikov az egyike a haladó eszmék szószólóinak. Kifejti, hogy az ő szemében az egyetlen érték a *hasznosság*, s ezért egy pöcegödör hasznosabb és értékesebb a szemében, mint a nemes értékek és nemes eszmények – mert jobban szolgálja a közösség érdekeit. A jövő társadalmának pedig ilyen elvek mentén kell felépülnie. Ezek alapján így vitázik Luzsinnal:

„És mondja, mondja meg, mi szégyenletes vagy megvetnivaló van akár a pöcegödörökben? Én leszek az első, aki vállalkozom akármelyik pöcegödör kitisztítására! És ez még csak nem is lesz önfeláldozás! Egyszerűen munka, mégpedig nemes, a közösség szempontjából hasznos tevékenység, és mint ilyen mérhetetlenül magasabb holmi Raffaellok és Puskinok tevékenységénél, mert hasznosabb!

– És nemesebb, kérem, nemesebb, hehehe!

– Mi az, hogy nemes? Én ilyen értelemben nem használom ezeket a szavakat, az emberek tevékenységi köreit nem határolom el. »Nemes«, »nagylelkű«... – ezek mind ostoba, elavult, előítélettel teli szavak. Minden nemes, ami az emberiségnek *hasznos*. Én csak egy szót ismerik: *hasznos*! Heherésszen, ahogy akar, mégis így van.” (Dosztojevszkij, 1866, 277. Ötödik rész, 1. fejezet. Dosztojevszkij kiemelése)

Az önző és kapzsi Luzsin – Raszkolnyikov hűgának, Dunyecskának a hódolója – „modern eszméssel” kívánja alátámasztani önzését és kapzsiságát: „Ma viszont a tudomány azt hirdeti: szeresd mindenekelőtt önmagadat, mivel a világon mindennek alapja a magánérdek, ha magadat szereted, dolgadoit is úgy intézed, ahogyan kell, és... mennél több a jól intézett magánügy... , annál szilárdabb a társadalom alapja, és annál jobban fejlődhet benne a közügy.” – S hogy

ez milyen fonák értékekhez vezethet, jól mutatja Raszkolnyikov megjegyzése: „Gondolja csak végig, következetesen, amit az előbb itt prédikált” – mondja Luzsinnak –, „és kiderül, hogy szabad embert ölni.” – E megjegyzés ugyanakkor rámutat maga Raszkolnyikov napóleoni elméletének fonákságára is: nem sokban tér el Luzsinétól, akit pedig megvet és gyűlöl. – A nihilisták mindazokat az értékeket és hagyományokat, amelyek a régi világból származnak, pusztá „előítéleteknek és ostobaságoknak” tekintik. Ahogy a szerencsétlen sorsú Marmeladov mondja Raszkolnyikovnak a kocsmában: „De hiszen Lebezzjatnyikov úr, aki figyelemmel kíséri az eszmék haladását, éppen a minap fejtette ki, hogy ma már a tudomány egyenesen tiltja a részvétet.” – Ismét a „kispolgári érzélgősség” iránti megvető gesztussal van dolgunk.

Azon túl, hogy a *Bűn és bűnhődés*-ből, és egyéb művekből kiolvashatók e korabeli eszmék elleni szelíd kiállások, Dosztojevszkij jóval közvetlenebbül is kifejti nézetét a moderm, progresszív tudományok tanításairól *Feljegyzések az egérlyukból* című elbeszélésében. Ebben kifejezésre jut, hogy a természeti törvények, természettudományos következtetések, a matematika – azaz a „kétszer kettő négy” *tilzott tisztelete* a progresszivisták számára *kőfalat* emel az ún. „lehetetlenség”, „lázálmok” és „előítéletek” előtt. „Ha egyszer bebizonyítják, hogy lényegében egyetlen csepp zsírod szükségképpen drágább neked, mint százezer hozzád hasonló ember, és hogy ennek folytán végül is feloldódnak az úgynevezett erények és kötelességek meg egyéb lázálmok és előítéletek, akkor fogadd el úgy, ahogy van, nincs mit tenni, mert ez a kétszer kettő: matematika.” (Dosztojevszkij, 1864, 3. rész, 15.) – mondják ők. Erre Dosztojevszkij válasza: „Uramistenem! De hát mi közöm neked a természet törvényeihez meg a számtanhoz, amikor neked valahogy nem tetszenek ezek a törvények, és nem tetszik a kétszer kettő négy sem! Én természetesen

nem töröm át a falat a homlokkal, ha valóban nincs erőm ahhoz, hogy áttörjem, de nem is békülök ki vele csak azért, mert kőfal áll előttem, és mert nekem nincs elég erőm.” (Dosztojevszkij, 1864, 3. rész, 15.)

Aminek nevében Dosztojevszkij szembehelyezkedik a korabeli eszméknek, az a *szabad akarat* és az ezzel járó felelősség: a *bűn*, a *lelkiismeret*, az *önvád* misztikusá dagadó titokzatos világa. Ebben a világban a *tények* helyett *értékek* vannak, minden átszellemült és rejtélyes lesz – szemben az új eszmék determinált, előre megjósolható, kiszámítható világával. Ugyanez a világ sejlik fel előttünk, amikor Rubasov és az ő grammatikai fikciójának oldalára állunk. Az „ablaknál töltött órák” misztikusának birodalma ez, ahol minden ember együvé tartozik, ahol mindenki felelősséggel tartozik a másikért, s ahol a normatív „kell” eleme parancsként visszhangzik a fülünkben. Hiába gondolják azt a nihilisták és XX. századi utódai, hogy ha az embert felvilágosítják igazi, számára előnyös érdekei felől, akkor rögtön felhagy az „ésszerűtlen” cselekedetekkel, és előre kiszámítható, józanul megfontolt, „helyes” tetteket visz majd véghez. Ugyanis az ember egy olyan jóság – mondja Dosztojevszkij –, amelynek bármily józan és ésszerű is volna az „igazi” érdeke, „csak azért is valami egészen végzetes ostobaságot, a gazdaságosságnak elmentmondó eszletelenséget kíván, csakis azért, hogy ebbe *az egész pozitív ész-szerűségbe belekeverje a maga végzetes, fantasztikus elemét*. . . csakis azért, hogy ezzel bebizonyítsa magamagának. . . az emberek még mindig emberek, nem pedig zongorabillentyűk.” (Dosztojevszkij, 1864, 8. rész, 32–33.) Ennek ellenére a progresszivisták „mégis szentül hiszik, hogy megtanul [úgy cselekedni, ahogy a józan ész és a tudomány diktálja], ha teljesen leveti néhány régi rossz szokását, és ha a józan ész meg a tudomány egészen újjágyúrja és helyes útra irányítja az emberi természetet.” (Dosztojevszkij, 1864, 7. rész, 26.)

Az elméletét felállító Raszkolnyikovnak és ellenszenves eszmei hasonmásainak szellemi utódai az orosz forradalom Rubasovjai és Ivanovjai voltak. Ők voltak, akik e fenti nihilista elméletet – mellyel Dosztojevszkij már a maga korában erősen szembeszegül – át próbálták vinni a gyakorlatba, és *egyedüli* irányítúként a „józan ész”, a „matematikát”, a „logikát” és a „természet törvényeit” ismerték el.

Dosztojevszkij korának eszméit már nagyon korán végiggondolja, elviszi őket a „végső következtetésig”, s rendkívül jó orral megsejti abszurditásukat. Azokat a problémákat, amelyek a maguk teljességében majd csak a XX. század első felében testesülnek meg. Innen Dosztojevszkij profetikus, látnoki ereje.

Lényeges körülmény az is, hogy Koestler *nem* utasítja el *teljes egészében* a kíméletet nem ismerő célszerűségi, hasznossági szempontokat sem. Jól tudja, hogy némi kíméletlenség elválaszthatatlan az emberi haladástól s a társadalmi fejlődéstől. A bárók lázadása nélkül nem lett volna *Magna Charta*, s a Bastille ostroma nélkül nem jött volna létre az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata*. Ebből az elgondolásból kiindulva Koestler a haladás érdekében *bizonyos mértékben* és bizonyos érdekek között *elismeri* a célszerűség vezérelte cselekedetek elsőbbségét. Azonban döntő jelentőséggel bír az a felismerés, hogy a Cél csak nagyon szűk keretek között szentesíti az Eszközt; s hogy ezeket a kereteket minden kornak újra és újra meg kell húznia.

„A sebész azért van feljogosítva fájdalom okozására, mert az operáció kimenetele többé-kevésbé előre megjósolható; a társadalom testén végzett drasztikus méretű operáció azonban számtalan előre nem látható elemet foglal magába, és megjósolhatatlan eredményekre vezet, így az ember sohasem tudhatja, hogy a sebész kése mikor válik egy hentes bárdjává.” (Koestler, 1947, 13–14.)

A célszerűség tehát – s a vele járó kíméletlenség – hajtóereje lehet a fejlődésnek, akár egy motor az autóban, amennyiben nem lép

át bizonyos határokat. Ugyanakkor a moralitás a fékező erő, ami meggátolja az autót abban, hogy ámokfutásnak eredjen. (Koestler, 1947, 15–16.)

Koestler mindenekelőtt első három regényét, a *Gladiators*-t, a *Sötétség délbent*-t és az *Érkezés és indulás*-t tekintette egy egymással összefüggő trilógiának – variációknak egyetlen témára –, melyek a célok és eszközök dilemmáját járják körül. A sort záró *Érkezés és indulás*-ban az értékek világa *melletti* kiállás már átfogóbb szinten, szélesebb horizontot felölelve jelenik meg, s így Koestler látókörébe látványosan bekerülnek a tudományos nézetek bírálatai is. A főhős ugyanis ráébred arra, hogy az *erkölcsi parancsok*, az *ösztönös meglátások*, a *művészeti értékek* nem magyarázhatóak meg – vagy nem magyarázhatóak ki – azzal, hogy *visszavezetjük* őket feltételes reflexekre, gyermekkori traumákra, szexuális kielégítetlenségekre és végső soron biokémiai folyamatokra. „Az értékek vissza nem vezethetőségének e nézete – azaz nem vezethető vissza a létezés hierarchiájának magasabb szintjéről az alacsonyabb szintekre – éppen ellentéte a ma uralkodó visszavezethetőségi, *redukcionista* elméleteknek – úgymint a marxizmus, freudizmus, behaviourizmus, logikai pozitívizmus és általában a materializmus.” (Koestler, 1984, 31.) – Ez az anti-redukcionista álláspont – mely már a „csak az eszközök tisztasága szentesítheti a célt” elvében is kifejezésre jut – uralkodik aztán tovább a későbbi irodalmi és tudományos műveiben is. Ennek kifejtésével próbálkozik Koestler már *A jogi és a kommisszár* című esszégyűjteményben (1945), de éles kiállás érezhető az értékek és a hitek világa *mellett* a jó időre utolsó regényében, a *The Age of Longing*-ban (1950), majd pedig utolsó regényében, a *The Call Girls*-ben is (1972).

Mint már mondtuk, Dosztojevszkij azokat az eszméket, amelyek ellen lázad, „nihilista” eszméknek nevezi – melyek a maguk

következetességével eltorzítják az emberről alkotott képet, s alapját képezik azoknak az irányzatoknak, melyeket Koestler is támad. – Koestler maga az ortodox, megcsontosodott eszméket, melyek ellen ágaskodik, *redukcionista* eszmékként foglalja egybe, ám ő is megfogalmazza, hogy a redukcionizmus mint ideológia tulajdonképpen a nihilizmus egy változata. (Koestler, 1968, 140.) *Tudományos és filozófiai* értekezéseinek *alapját* tehát a redukcionista nézetekkel való szembehelyezkedés adja. Mintha indirekt bizonyítást végezne, cáfolatát adja az uralkodó, alapjukat a XIX. századi mechanikus-materialista szellemiségből merítő nézeteknek, s innen építi fel a saját teóriáját. Híres holon-elméletét kifejezetten *a contrario*: a behaviourizmus *ellen* fejt ki – a behaviourizmus mint a redukcionizmus szemléletes példája ellen.

E szellemiség jegyében Koestler a részek és egészek problémájának megoldására vezet be új fogalmát, a *holont*.⁸ Úgy véli ugyanis: a redukcionista eretnenség abban áll, hogy „részizgaszágát egész igazságként kiáltja ki, a jelenség egy bizonyos konkrét vonatkozását az egész jelenségként értelmezi... A behaviorista számára az emberi cselekedet *nem más, mint* kondicionált válaszok láncolata. A megcsontosodott freudista számára a művészi alkotás nem más, mint a céljában gátolt szexualitás helyettesítése. A mechanikus beállítottságú biológus számára a tudat jelensége nem más, mint elektromechanikus reakciók összessége. S mindenekfölött a legnagyobb redukcionista eretnenség az, ha azt állítjuk, hogy az egész nem más, mint a részek összege. Ez még a 19. századi kezdetleges atomista elképzelések maradványa, amiket maguk a fizikusok is régen elvetettek.” (Koestler, 1968, 135.)

Koestler a kommunista hit eretnenségét abban látta, hogy egy félizgaszágot próbál

egész igazságként feltüntetni. (Ebből is látható, hogy a kommunista hit végzetes hibáját nem egyszerűen abban látja, hogy mindent vezérlő elve a cél-szentesíti-az-eszközt; hanem éppen abban, hogy a cél szentesít *minden* eszközt, kivétel nélkül.) És ugyanígy: a tudományos redukcionista elméletek végzetes tévedésének azt tartja, hogy egy részizgaszágot kíván egész igazságként beállítani. Kétségtávolan igazság abban, ha a központi idegrendszer pl. egy telefonközpontozóhoz hasonlítjuk. „A redukcionista eretnenség *a nem más, mint* szavakban rejlik.” Nem veszik figyelembe pl. azt, hogy a *hagyományos* természeti törvények mellett – felett? – *más* törvények is érvényesülhetnek.

Koestler tudományos és filozófiai munkássága során is kiáll tehát egy olyan világ mellett, amely az értékeket – melyek első sorban erkölcsi értékek – nem torzítja el és nem szállítja le egyfajta „élettani folyamatokra”. Olyan világ mellett áll ki, amely tiszteletben tartja a végtelent és a megfoghatatlant.

„[A] végtelentől nem szabadulhatunk. Arcunkba bámul, akár az atomokat nézzük, akár a csillagokat, akár a *mert*-ek végtelenbe vesző sorát... [A] tudománytörténet minden korszakának nagy felfedezői tisztában voltak azzal, hogy a megfigyelhető jelenségek áttetszőek, s *mögöttük a valóság egy másik rendje dereng*; hogy a gépben lakozó szellem jelen van mindenütt, még az olyan egyszerű készülékekben is, mint a mágneses iránytű vagy a leydeni palack. Ha egy tudós elveszíti érzékét a misztériumok iránt, lehet nagyszerű szakember, de soha nem lesz belőle *bölcs*.” (Koestler, 1967, 287. kiemelés tőlem – H. E.)

Koestlernek ebből az erős anti-redukcionista beállítottságából – amely központi jelentőségű mind fikciós, mind pedig tudományos műveiben – érthető meg a maga egészében életének utolsó, harmadik szakasza, amikor az érzék feletti észlelés, a

⁸ Az „egészt” jelentő *holosz*, és a „részt” sugalló *-on* végződésből. (Lásd *proton*, *elektron*, *neutron*.) Vö. Koestler (1967, 69. skk.)

véletlen egybeesések és egyfajta kozmikus tudat – mint a miszticizmus egy új formája – kötik le érdeklődését. A redukcionizmussal való szembehelyezkedés ismét megerősíti benne a hitet és a kiállást a „valóság egy másik rendje” *mellett*. Így a parapszichológia iránt elkötelezett misztikus Koestler szerves folytatása lesz az antikommunista és az anti-redukcionista tudós Koestlernek. (Vö. Koestler, 1972b, 436–438.)

III.

Az individuum és az értékek, a szabad akarat és a felelősség tisztelete, megfoghatatlanságuk hangsúlyozása mind Dosztojevszkijnél, mind Koestlernél óhatatlanul elvezet egy metafizikai, értekek feletti világhoz. Az emberi tudat és a szabad akarat az, ami szétfeszít minden olyan próbálkozást, amely az embert és az emberi társadalmat a vaslogika következetességével egy racionális keretbe próbál kényszeríteni. A *szabad akarat* alapján hozott döntés, az ezt követő *felelősség, lelkiismeret, büntudat* kérdései tülemelkednek a tények világán és egy normatív világba mutatnak, ahol a *puszta gondolatnak mágikus ereje* lehet, ahol a szellemnek hatalma van az anyag fölött.⁹

Koestler életében a *büntudat* kétségtelemül óriási szerepet játszott. Ennek kialakulását Koestler a mamának számítja fel még a gyermekkori napokból, azután úgy vonul végig életén, mint valami vezérmotívum. Élete végéig nyomasztja álmaiban az, hogy abbahagyta az iskolát nem sokkal a diploma előtt. Sohasem felejtette el Nagyezsda

esetét. Öngyilkos hangulatú depresszió és büntudat vesz erőt rajta, amikor második felesége, Mamaine fiatalon meghal; és a mindennapokban a legapróbb részletekben is felbukkannak a büntudat jelei, mintha egyenesen szüksége volna rá. Naplójegyzeteiben szinte állandó, mindennapos téma.

A különbség aközött, hogy vajon a megtapasztalt büntudat *vélt* avagy *valós* tetten, illetve mulasztáson alapul-e, csupán az okozatiság világában, a jog világában lényeges különbség. Így a büntetőjogban máig rendkívül fontos és vitatott kérdés az, hogy az ok-okozat láncfolyamatában vajon meddig lehet visszamenni, és melyik az az ok, ami miatt *még* megállapítható a vádlott felelőssége, és melyik az az ok, amelyik *már* kívül esik az adott személy felróhatóságán. Egy testi sértést elkövető személy felelőssége vajon megállapítható-e az áldozat haláláért is, ha a halál annak következtében állt elő, hogy az áldozatot szállító mentőautó bal esetet szenvedett? – Koestler és Dosztojevszkij metafizikai világában, melyben a gondolatnak mágikus ereje lehet, a vélt vagy valós bűn közötti különbségtétel elmosódik. Az egyetlen valóság a megtapasztalt büntudat és a felelősség érzése; az elmulasztott vagy megtett cselekedet megmásítására irányuló megszállott vágy, a visszafordíthatatlanság és a tehetetlenség sanyargató érzése.

Amikor a fiatal Dosztojevszkij tudomást szerez apja haláláról, a fiút mardossa a *büntudat* és a lelkiismeret-furdalás, mert épp azelőtt haragudott apjára annak fősvénysége miatt, ugyanis nem küldött a fiának pénzt az iskolai költségekre. Magában talán szitkozódott is és átkozta apját, akit most hirtelen elveszített, mert jobbágyai – akikkel az apa zsarnokul bánt – megölték. Dosztojevszkij felelősnek, bűnösnek érzi magát – de nem jogi értelemben, nem az ok-okozat világán belül; hanem egy olyan világ törvényei szerint, ahol a *gondolatoknak* és érzelmeknek *kézzelfogható hatásuk van a kívülvilágra*.

⁹Vö. „[A] közönséges halandók számára a dolog lti. az én keresése és a végtelen fogalm) csak akkor válik érdekessé, amikor cselekedeteikért való erkölcsi felelősségük felől kell gondolkodniuk – vagyis: amikor az aktuális problémában az ember *szabad akaratának* kérdése is megjelenik. A *gondolatok irányultságáért* és *irányváltásáért* felelőstényező, és az emögött működő további erők talánya csak akkor nyugtalanítja az embert, ha *büntudatot* érez számár, haszontalan vagy bűnös gondolataiért és cselekedeteiért.” (Koestler, 1967, 279.)

Dosztojevszkij megrázkódtatása oly nagy, hogy bélyegétől nem szabadul többé, s lenyomatai műveiben is megtalálhatóak.

A *Karamazov testvérek*-ben „valójában” Szmeryakov öli meg az öreg Karamazovot. De ő talán kevésbé vétkes a gyilkosságban, mint a középső fiú, Ivan Karamazov, aki megálmodta azt, ha el nem is követte; aki a „mindent szabad” eszméjének¹⁰ *következetes végigvitele* mellett kardoskodva „eszmeileg” készítette elő a bűnös tettet.

„A főgyilkos ön és nem én, jóllehet én gyilkoltam” – mondja Szmeryakov.

„Ennyire kívántam hát apám halálát?” – kérdi magában Ivan.¹¹

Az *Ördögök*-ben Pjotr Sztjepanovics folytatja meg Sztavrogin feleségét, s Sztavrogin vállalja a felelőséget azért, amit titkon kívánt.

„Én nem gyilkoltam” – mondja aztán később –, „sőt elleneztem, de tudtam, hogy meg fogják ölni őket, és nem akadályoztam meg a gyilkosokat.”

Ezekre az összefüggésekre figyelt fel Dosztojevszkij egyik életrajzírója:

„[E]lég a hallgatóságos belenyugvás, a vonzalom észrevehetetlen megtántorodása, és már bűntársak vagyunk. A *gondolatnak ez a különös hatalma az anyag fölött, az anyagnak ez a túlhaladása a gondolat által az, ami Dosztojevszkijt szüntelenül kísérti.*

A természet beskatulyázott törvényei, a természettudományok ravasz levezetései, a matematika hideg elméletei «kőfallá tomyosulnak».

¹⁰ Természetesen erős a párhuzam Ivan Karamazov „mindent szabad” felfogása és a napóleoni elméletét felállító Raszkolnyikov, illetve Ivanov és Gletkin érvelése között.

¹¹ A „bűnös eszme megtestesülése” egészen hasonlóan jelenik meg Koestlemél is Rubasov és a Nyúlszajú esetében: „Különös gyanú ébredett benne [ti. Rubasovban]... Lehetséges volna, hogy ez a szerencsétlen fiatalember csakugyan levonta az ő gondolataiból adódó következtetéseket – hogy itt, a reflektorfényben, most a tulajdon gondolatainak megtestesült következménye áll vele szemben?” Koestler (1940 149.); vö. Troyat (1939, 375. skk.).

»Én természetesen nem töröm át a falat a homlokommal, ha valóban nincs erőm ahhoz, hogy áttörjem, de nem is békülök ki vele csak azért, mert kőfal áll előttem, és mert nekem nincs elég erőm.« (Feljegyzések az egérlyukból)

Nem hátrál meg. Megpróbál továbbhaladni. És átlépve a falat, egy logikátlan világba hull, amely hőseinek igazi hazája.

Mihail Andrejevics [az apa] meggyötört teteme juttatja erre a különös tájra, amely nem valóság és nem káprázat, ahol a földi törvények szerint ártatlanok *más, kimondatlan törvények szerint* bűnösök, ahol a cselekedetek nem a cselekvőtől függenek, ahol az érzések helyettesítik a bizonyítékokat, ahol az eszmék elpárolognak, ahol semmi sem biztos, semmi sem szilárd, *semmi sem előre meghatározott*. És minden új sorscspásnál jobban távolodik a kézzelfoghatótól és jobban közeledik a titkokhoz.

»Vannak dolgok, amelyeket önmagunk előtt is félünk föltámi...« (Troyat, 1939, 47. kiemelés tőlem – H. E., ill. vö. Troyat, 1939, 175–176.)

Dosztojevszkij világában a gondolatnak ilyenképpen mágiikus ereje van, ez magyarázza a kettéhasítottságot, ez magyarázza Doppelgänger alakjait, mint amilyen éppen Szmeryakov és Ivan. (Szerb, 1941, 638., illetve vö. Koestler, 1954, 465.; Troyat, 1939, 83. skk.) Hogy a pusztá gondolat e mágiikus ereje mily mélyen összefügg a bűntudattal és önváddal, Dosztojevszkij teljes mértékben tisztában volt. Egy levelében írja: „Maga közel áll hozzám, mert olyan kettéválás van magában, amely bennem is megvan, és egész életemben megvolt. Nagy kínszenvedés ez, de egyben nagy gyönyör is: ez az erős öntudat, az önmagunkkal való elszámolás következménye...”¹²

A „szellem hatalma az anyag felett” Dosztojevszkijnél az emberek egymás közti viszonyaiban is állandóan megjelenik. Félig képzelt, félig valószerű világában az emberek között valamilyen rejtélyes testvériség érzése

alakult ki, telepatikus áramok kötik össze őket. Még a tett megszületése előtt megértik egymást, látnoki ösztönrel megérik a jövőt. (Troyat, 1939, 300.; illetve lásd Troyat példáit a 300–301., 387–388. oldalakon.) Ebben a rejtélyes testvéri közösségbe Dosztojevszkij be kívánja vonni az olvasót is; erre utal az az írói módszere, hogy a katasztrófát állandó nyílt utalások sejtetik: „és ekkor még nem tudta...”, „ekkor valami rettenetes történt...” regényeinek visszatérő formulája. (Szerb, 1941, 637.) Ebben a titkos kötelékkel összekötött emberi közösségben minden ember egytűvé tartozik, és felelősséggel viseltetik a másik iránt, éppen úgy, ahogy azt Koestler érezte az ablaknál töltött órák idején az óceánérzés állapotában. Mindenki bűnös, mindenki előtt mindenért mindenki nevében, mondja Zoszima, a szent öreg. (Troyat, 1939, 379. illetve Szerb, 1941, 639.)

A „végzetszerű vonás” megjelenik Dosztojevszkij *véletlen*-fogalmában is, és tulajdonképpen Koestler látszólagos véletlen egybeeséseinek, a koincidenenciáknak a fogalmát idézi. A „véletlen” hagyományos fogalma számukra nem létezik. Koestler írja: „[A] látszólagos véletlenek a fizikai kauzalitás hálóján átmenő létfontosságú hézagok, melyeken át megnyilvánítja akarata a *deus ex machina*; a valóság szövetének lyukai, amelyeken át beszivárog a Végzet és a Sors.” (Koestler, 1964, 854.) – Raszkolnyikov esetében a sorsszerű véletlen az, amely szinte „húzza” őt a cselekvés irányába. Ezermi véletlen sorolja őt a gyilkosság felé, melyek együttállása miatt nem csoda, hogy „...Raszkolnyikov az utóbbi időben hajlott a babonáságra, a babonáság nyomai... szinte belerögződtek. Ezt az egész dolgot is valahogy különösnek, titokzatosnak látta később, hajlandó volt feltételezni, hogy rendkívüli erők és rendkívüli véletlenek irányították.” (Dosztojevszkij, 1866, 49. Első rész, 6. fejezet)

¹² Levél Junge asszonyhoz 1880-ból, idézi Bakcsi György (1970, 278).

Koestler életének harmadik szakaszában egy „újfajta misztika” nyomába szegődik. (Koestler, 1972b) Kutatja az ösztönös megérezések, a jövőbelátás, a pszichokinézis, a szerialitás és szinkronicitás jelenségeit – amelyekben egész életében hitt, s melyek mögött a „valóság egy másik rendje dereng”. A „véletlen” egybeeséseket úgy tekinti, mint ezen akauzális világ törvényszerűségeinek megnyilvánulásait, amely világ kívül esik a természettudományos törvények által meghatározott világon, nem ragadható meg e természeti törvényekkel, mégis hasonlóan hatással van az emberek életére. „...[B]lenem mindig is élt egy talán babonás, de mély-séges hit afelől, hogy a sorozatban előforduló eseményeknek különös jelentőségük van. Amikor egy rövid időszakon belül összetörődnak a kisebb-nagyobb csapások, abban – úgy tűnik – egyfajta jelképes figyelmeztetés fejeződik ki, mintha valami néma erő rángatná az ember kabátujját... Később megtudtam, hogy André Malrauxnak ugyanez a babonája – vagy hite; ő a látszólagos véletlen egybeeséseknél ezt a kabátujjrángatását *le langage du destin*-nek hívja.” (Koestler, 1952, 349.) A végzet „kabátujjrángatása” formulát Koestler mindig előszeretettel használta; a *Bűn és bűnhődés*-ben Dosztojevszkij így utal ugyanerre a jelenségre: „mint akinek ruhája csücskét elkapta a kerék, és elrántja őt magát is”.

Koestler esetében a bűntudat és a gondolat mágikus hatalma a leglátványosabb módon az *Érkezés és indulás* című regényében jelenik meg. Peter Slavek egy bátor, fiatal forradalmár egy náci típusú uralom alatti országban, aki a háború kitörésekor Neutráliaiba (Portugália) menekül, ahol választás elé kerül: vagy követi, amit a józan ész és a célszerűség diktál, és menyasszonya után ered az akkor még semleges USA-ba, vagy pedig az erkölcs parancsát követve beáll önkéntesnek a szövetségesekhez. E megoldhatatlan dilemmával szembekerülve mentális és fizikai leépülést

szenved, s egyik lábára lebénul. A fiút Sonia kezeli, egy freudista pszichiáter, akinek segítségével újra átéli gyermekkorának néhány megrázó élményét, és ráébred arra, hogy kereszties vitézi lelkesedése *nem más, mint* elnyomott bűntudat következménye. Ekkor az elmélkedődíványról felkelve elhatározza, hogy búcsút int a fegyvereknek, és azt az utat választja, amit a józan ész és a célszerűség diktál. A Sonia által alkalmazott módszer célja az volt, hogy a beteg képes legyen elfogadni a valóságot, és ha a valóság egy náci uralta Európa, akkor azon már úgyszemint lehet segíteni. Azonban legvégül e módszer csődöt mond, Peter meggondolja magát – vagy inkább egy megfoghatatlan belső hang, egy hang, ami nyilvánvalóan „kívül áll az ok-okozat vonzaskörén” (Koestler, 1943, 181–182.), másítja meg Peter helyett gondolatait. Így a regény végén Peter Slavek ejtőernyőn alá száll szülőházájába, hogy csatlakozzon az ellenállási mozgalomhoz, és a jövője bizonytalan homályban marad. – Ennyiben a regény ismét a célszerűség és a moralitás dilemmáját járja körül. (Koestler, 1984, 30–31.)

A bűntudat és a gondolat mágikus ereje a felidézett gyermekkori traumában bukkan elő, melyből a főhős kereszties vitézi lelkesedése fakad. Peter – tudat alatt – önmagát okolja kisöccse haláláért. Gyermekkorában kistestvérét szülei elkényeztették, miközben őt magát elhanyagolták, s azt szerette volna, hogy a csecsemőt kidobják, mint a rongybabáját, aminek leesett az egyik szeme, és haszontalanná vált. Peter gyermekül úgy hitte, hogy ha a lurkónak is kinyomná a szemét, többé már nem volna rá szükség, és őt is kidobnák, akár a babáját. Aztán később valóban úgy veszíti el kistestvérét, hogy a szemébe beleáll az ezezővilla, és meghal – kinyomták a szemét. Mérhetetlen, elfojtott bűntudat marad utána Peterben – a „puszta gondolat mágikus ereje” (Koestler, 1943, 77., 126.) miatt. Jól tudta, hogy az emberi törvények szerint nem bűnös, mégis valamiféle más törvények alapján

igenis annak véli magát: azt kívánta, hogy az öccse szemén kár essen, s végül úgy is lett. Íme az összekapcsolása a bűntudatnak, lelki furdalásnak, önvádnak a „gondolat mágikus hatalmával”. (Vö. a „kisnyúl epizódját”. Koestler, 1943, 77–78.)

Lényeges és sokat sejtető hasonlóság van tehát Dosztojevszkij és Koestler életműve mögött. Erős párhuzam van abban, hogy a bűntudat és a lelkiismeret-furdalás rendkívül fontos szerepet tölt be mind életükben, mind pedig műveikben; hogy műveik és filozófiájuk mögött felsejlik egy metafizikai világ képe, ahol a véletleneknek különös, végzetszerű jelentősége van, ahol a „puszta gondolat mágikus ereje”, a „szellem hatalma a matéria fölött” áttöri az okozatiság megszókt, előre kiszámítható világának törvényeit.

Fontos azonban, hogy mind Koestlernél, mind Dosztojevszkijnél egy nagyfokú *óvatosságot* tapasztalunk abban, ahogy a misztikus elemekhez nyúlnak. Dosztojevszkij kínosan ügyel arra, hogy minél valóságosabbnak tűnjenek lázálmos, lidércnyomásos alakjai. Buzgón gyűjtögeti a tapasztalati részleteket, melyekkel hitelesíti a közönség előtt e másvilágból való történeteket: alakjait a földhöz horgonyozza az anyagis részletek tömegével.¹³ Ugyanakkor Koestler is nagyfokú tapintattal és kételkedő óvatossággal beszél a megfoghatatlan dolgokról, s amikor telepátiáról, parapszichológiai jelenségekről szól, akkor mindig hangsúlyozza kételkedését, s mentől inkább megpróbál a tudományosság keretei között megmaradni.¹⁴ Mindkettő jól ismerik azt az íratlan kötelességet, hogy a szenvedélyt, az irracionális és misztikus elemeket a lehető mértékben *formák* közé kell szorítani, hogy hitele megmaradjon. Így válhat csak köztulajdonná, kollektív kincsé.

¹³ Troyat (1939), például 259–261., 305., 388., illetve vö. Szerb Antal (1941), 645–646.: „Dosztojevszkij... szereti alkalmazni a groteszken csúnya, gyötörően hétköznapi vonásokat, hogy lázas, lidércszerű alakjait a földhöz horgonyozza velük...”

A Dosztojevszkijel rokon vonások hangsúlyozásával jól látható, hogy a misztikus mindig jelen volt Koestler műveiben, a kezdetektől fogva – mind a fikciós, mind a tudományos munkákban. Az alapvetően meghatározó élményt az ablaknál töltött órák elméllkedései jelentették, melyek hatása alól sohasem szabadult többé, és ami a szertelenül szétágazó életműben irányt mutat egy szakadatlan folytonosság felé a felszín alatti mélyben; az egységet hozza a sokféleségbe. Az ablaknál töltött órák misztikus lenyomatái ott lapulnak Spartacusban, Rubasovban, Peter Slavekben, Hydie-ban (*The Age of Longing*), Kepler alakjában, a tudós Koestler

rendíthetetlen anti-redukcionizmusában, Szolovjevben (*The Call-Girls*) és a telepátia iránt elkötelezett Koestlerben.

A misztikum lápos és ingatag, mégis magába húzó talaja ott húzódik az örökös büntudattal terhelt Koestler egész életén és életművén. Az embersors örvényeibe bepillantani akaró megszállottság, a végtelen és az örökkévalóság gondolatával folytatott állandó küzdelem, az értelmetlen és cél nélkül való világban való örök kételkedés teszi őt Dosztojevszkij unokájává, szellemi hagyatékának örökösévé.

¹⁴ Lásd például Koestler (1972b, 289.), ahol Koestler magát a „habozó hívők” közé sorolja.

Kulcsszavak: Koestler, Dosztojevszkij, Sötétség délben, Bűn és bűnhődés, redukcionizmus, metafizika, parapszichológia, kommunizmus, nihilizmus, szabad akarát

IRODALOM

- Bakcsi György (1970): *Dosztojevszkij*. Gondolat, Bp.
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics [1864] (1982): *Feljegyzések az egérlyukból*. (ford.: Makai Imre) Európa, Budapest
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics [1866] (1998): *Bűn és bűnhődés*. (ford.: Görög Imre és G. Beke Margit) Raabe Klett, Budapest
- Hamilton, Iain (1982): *Koestler – A Biography*. Secker & Warburg, London
- Karinthy Ferenc (1991): Koestler. In: Karinthy Ferenc: *Staféta*. Magvető, Budapest. 228–242.
- Koestler, Arthur [1940] (1988): *Sötétség délben*. (ford.: Bart István) Európa-Reform, Budapest
- Koestler, Arthur [1943] (2000): *Érkezés és indulás*. (ford.: Makovecz Benjamin) Osiris, Budapest
- Koestler, Arthur [1947] (1955): The Challenge of Our Time. In: Koestler, Arthur: *The Trail of the Dinosaur*. Collins, London, 11–16.
- Koestler, Arthur [1952] (1996): *Nyílvevő a végtelenbe*. (ford.: Boris János) Osiris, Budapest
- Koestler, Arthur [1954] (1997): *A láthatatlan írás*. (ford.: Makovecz Benjamin) Osiris, Budapest

- Koestler, Arthur [1964] (1998): *Teremtés*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest
- Koestler, Arthur [1967] (2000): *Szellem a gépben*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest
- Koestler, Arthur [1968] (1994): Lázadás légtüres térben. In: Koestler, Arthur: *A jögi és a komisszár*. (ford.: Hruby József) Osiris–Századvég, Bp. 131–141.
- Koestler, Arthur [1972a] (1994): Tudomány és paratudomány. In: Koestler, Arthur: *A jögi és a komisszár*. (ford.: Hruby József) Osiris–Századvég, Budapest, 146–159.
- Koestler, Arthur [1972b] (2002): *A dajkabéka esete – A vak véletlen gyökerei*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest
- Koestler, Arthur (1980): *Bricks to Babel*. Random House, New York
- Koestler, Arthur (1984): *Stranger on the Square*. (Harris, Harold ed.) Hutchinson, London
- Szerb Antal [1941] (1989): *A világirodalom története*. Magvető, Budapest
- Troyat, Henri [1939] (1997): *Dosztojevszkij*. (ford.: Sárközy György és Déry Tibor) Filum, Budapest

VÁGYAKOZÁSOK ÉS HITVESZTÉSEK – ARTHUR KOESTLER ÉS A *THE AGE OF LONGING*

Körmendy Zsuzsanna

irodalomtörténész, könyvszerkesztő (XX. Század Intézet)

„A hit fátklyája kihunyt,
vegyük elő az igazság mécseseit.”¹

Valamikor az ötvenes évek derekán, az elképzelt közeljövőben játszódik Arthur Koestler egyik legizgalmasabb regénye, a *The Age of Longing* (A vágyakozás kora, 1951). Megjelenése, mint egy súlyos kő, belecsobban a közép-kelet-európai országokban zajló koncepciós perek évekig tartó időfolyamába. A *The Age of Longing*-ből kirajzolódik, hogy a vezető nyugati értelmiségiek ekkor már eléggé megosztottak voltak a szovjetrendszerhez való viszonyukban. Amíg a háború utáni első éveket egyfelől a túlzó radikalizmus, másfelől némi hezitálás – vagy éppenséggel a hezitálást leplezni hivatott radikalizmus – jellemezte, a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején már jól láthatóan megjelentek azok a törésvonalak, amelyek egyre erősebben elválasztották a kommunista-szimpatizánsokat a nyugati demokrácia védelmezőitől. Sokféleképpen meg lehet fogalmazni, hogy mi okozta ezeket a törésvonalakat, de az biztos, hogy a rengés epicentrumában a milliókat rabszolgasorsra kényszerítő szovjet munkatáborok voltak.

Így került a szovjet-szimpatizáns oldalra Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir és Maurice Merleau-Ponty, az ellenkező oldalon pedig így került közös nevezőre George

Orwell, Koestler, Albert Camus és André Malraux álláspontja.

Hitlert legyőzték a szövetségeseik, de Sztálin regnálása töretlen: a Szovjetunió háborús részvétele és kétségkívül hatalmas veszteségei már a háború éveiben is, de főként a győzelem után a kommunizmus felé vezető útra lépett ország sajátos megerősödését jelentette több nyugati politikus szemében is. Hiszen, mint a történész François Furet megállapítja: „a hitlerizmus veresége nemcsak érintetlenül hagyta a másikat, a győztes totalitarizmus, hanem ez utóbbinak a mindenhatóságán sem esett csorba.” (Furet, 2000, 641.)

A háborús szövetségessel való jó kapcsolatot sajátosan összekeveredett a rendőrállam „elfogadásával”. A Nyugatnak a politikai taktika mocsaras talajáról vissza kellett farolnia saját, több évszázados gyökerű civilizációs eszményeihez. Ebben a kusza állapotban az értelmiség, a felelősen gondolkodó értelmiség volt az, aki mintegy felmutatta a Nyugatnak önnön demokratikus eszményeit. Mint Orwell, mint Koestler vagy mint Camus.

Mindannyian nagyon nehéz döntések után fordultak totálisan szembe a totalitárius állam szovjet válfajával. Nem az volt a kérdés most már, hogy a tökéletes demokráciát ki valósítja majd meg, hanem az, hogy hagyja-e magát a Nyugat tovább mérgezni egy totalitárius állam eszméivel, s végső soron fölpuhítani magát a szovjet terjeszkedés számára. Elgon-

¹ Koestler előszavából (Labin, 1949)

dolgoztató, hogy leghatározottabban és leghatásosabban éppen azok az értelmiségiek fogalmazták meg álláspontjukat, éppen azok figyelmeztettek a kommunizmussal való teljes szembe fordulás morális parancsára, akik a baloldaltól indultak. Álláspontjukat, ifjúkori eszményeiket felülbírálván – Orwell szocialista volt, Koestler a német kommunista párt tagja, a nagyon szegény családból érkező Camus is tagja volt rövid ideig a francia kommunista pártnak – állításuk lényege az volt, hogy a nem tökéletes nyugati társadalmak demokráciafoka össze sem hasonlítható a szovjet diktatúrával, beleértve a Közép- és Kelet-Európában létrejött terrorisztikus rezsimet is. Ahogyan Camus metaforikus példájával megfogalmazta:

„Azon a napon, amikor a dolgozó felszabadítása olyan nagyszerű perekkel párosul, melyek során egy asszony a bíróság elé viszi gyerekeit, hogy ott apjuk ellen tanúskodjanak, és a lehető legsúlyosabb büntetés kiszabását kéri, e napon az izzóság kereskedő osztályok önzése és gyávasága könnyen feledésbe merül.” (Todd, 2003, 118.)

Próbáljuk meg elképzelni, mit érzett Camus, amikor a szovjet követtség egyik emberétől azt hallotta, „tízmillió politikai foglyunk volt, most már azért sokkal kevesebben vannak”. (Todd, 2003, 242.) Akármerről közelítjük meg a baloldaliak közötti törésvonalat, a rengés epicentruma mindig ugyanaz lesz: a szovjet gulág. Tudomásul vehető-e, vagy sem? Aki tudomásul vette, aki mentegette, az maradt vakbuzgó baloldali. Aki nem, az elszigetelődött, mint Camus, renegátnak bélyegezték, mint Koestlert, megvádolták a szocialista eszmeiség elárulásával, mint Orwellt. Éles viták nyomán polarizálódtak az álláspontok: aki megpróbálta megmagyarázni a szovjet bizonyítványt, mint Sartre, olyan logikai bakugrásokra kényszerült, amelyet még a marxista dialektika emlőin csüngve sem volt könnyű elfogadni. Camus ekképpen gúnyolta ki a sartre-i „dialektikát”:

„...igaz ugyan, hogy több millió ember deportálása súlyosabb bűn, mint egy néger meglincselése, de a néger meglincselése egy olyan helyzetből következik, amely száz vagy annál is több éve tart, s így végső soron az idő távlatában a több millió deportált cserkeszhez hasonlóan több millió néger tragédiáját jelképezi.” (Todd, 2003, 62.)

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy e demagógia éles kritikája – a Camus-éhoz hasonló ironia kíséretében – Koestler regényében, a *The Age of Longing*-ban, (sőt, majd cikkeiben) is megjelenik. Ő a nagy párizsi békegyűlésen egy fekete szónok szájába adja ugyanennek Camus által megidézett Sartre-i okfejtésnek a parafráziszát. Amikor a közönség sorából egy hang megkérdezi, hogy hány néget lincseltek meg ebben az évben, a gyűlés elnöke ezt mondja:

„Nem a szám a lényeges, hanem a barbár mentalitás, amely az ilyen eseteket kiváltja.” (*The Age of Longing*. Koestler, 1951, 80.)

És a rendezvény, a párizsi kommunista és kommunista-szimpatizáns értelmiség által megrendezett békegyűlés majdnem botrányba fullad, amikor ugyanaz a közbeszóló bekiabálja: „Mi van a kétfélmű morderdinnel, akiket az idén deportáltak a sóbányákba?”

Koestler párizsi éveiben írt naplójának tanúsága szerint ő is föltett egy ehhez igen hasonló kérdést Sartre-nak, illetve lapjának, a *Le Temps Modernes*-nek címezve.² Kegyetlen ironiájára rendkívül jellemző, hogy a regényben elhangzó kérdés után a Sartre-ról mintázott Professor Pontieux, aki az elnöki emelvényen ül, magához ragadja a szót, és toleranciáról beszél – míg a közbeszólót hátul közrefogják a rendezők, és kivezetik.

Ám mielőtt a regény elemzésébe belebojolódnánk, szövegünk le egy fontos ténnyel: bármennyire is szeretnénk elsősorban és mindenekelőtt a Kelet- és Közép-Európa kisállamaival való szolidaritás hangjait kiol-

² XX. Század Intézet Archívuma. Arthur Koestler-hagyatéka. Párizsi napló. MS 2306/4.

vasni a Szovjetunióval való szembefordulásról tanúskodó megnyilvánulásokból, ha tüzetesen szemügyre vesszük ezeket az álláspontokat és kifejtéseket, arra jutunk, hogy *a kommunizmussal immár konfrontálódó nyugati elitértelmiség kijózanodó hányada az ötvenes évek elején elsősorban saját hazáját féltette a szovjet befolyástól*. Saját hazáját először, a Nyugat civilizációs eszményeit és hagyományait másodsor, és csak harmadszorra jutott eszükbe (jó esetben), hogy mi folyik a balti országokban vagy a leigázott közép- és kelet-európai kisállamokban. (Jegyezzük meg: Koestler, feltehetően sokszor hangsúlyozott közép-európai gyökerei miatt, ebben a féltésben mindig élen járt.)

Mindez megérteti velünk, hogy még annak is különös jelentősége lehet, hogy miként „osztja ki” Koestler a nemzetek, országok „szerepeit” a *The Age of Longing*-ban. Ne gondoljuk véletlennek, hogy a Párizsban játszódó regény hősnője amerikai – végül is lehetne csábos párizsi asszony is.

A *The Age of Longing* a második világháború utáni nemzedékek hitvesztését jeleníti meg. Párizsban játszódik, javarészt értelmiségi szalonokban, gyűléseken, presszóknban, éjjeli szórakozóhelyeken. E szempontból jellemzőnek tarthatjuk, hogy a német kiadás a következő – Cynthia Jefferies³ szerint „szörnyű” – címmel jelent meg: *Gottes Thron Steht Leer* (Az Isten trónja üres).

A regény középponti hőse, Hydie, szintén hitehagyott. Ő a katolicizmusból ábrándult ki, nem tud hinnni Istenben, de rendkívül erős nyomot hagynak benne zárdái évei, és ha elvesztette is, sóvárogja a hitet. Mivel nem képes arra, hogy ezt a hitvesztést egy új hittel semlegesítse, olyan spirituális úr keletkezik benne, amely egész lényét nyugtalanná és kiegyensúlyozatlanná teszi. Amikor megismeri Nikitint, és megérzi benne a kiábrándult nyugati értelmiségi társaság javarésztétől annyira

különböző karaktert, este így imádkozik: „Engedd, hogy higgyek valamiben!”

Ha sorsát nem is, de életének elkövetkező hónapjait eldönti ez a hitre való sóvárgás: nincsen sem politikai, sem elég élettapasztalata ahhoz, hogy Nikitinben az erős szovjet ember maszkja mögött fölismerje a hírszerző katonát. Amit a férfi jellemerejének hisz, az valójában a szovjet hírszerzői hatalom egy főre eső természetes arroganciája.

Hydie apja fontos politikai munkát végző tábomok: azokat a franciakat szervezi egyfajta ellenállási gócba, akik a várható szovjet invázió után Amerikából képesek egy nemzetfelszabadító harcot végigvinni. Mindazonáltal a tábomok a lányával való beszélgetésben így fakad ki: „Bárcsak abbahagynánk már egymás fölszabadítását.”

A tábomok munkája, amely némiképpen Charles de Gaulle tevékenységére emlékeztető megbízatás, azért hiúsul meg, mert lánya egy szovjet kémekkel kerül szerelmi kapcsolatba. A regény fikciós terében a szovjet megszállás lehetősége nem tűnik olyan abszurdnak, mint amennyire a valóságban annak tűnhetett a nyugati értelmiségnek. Ez a lehetőség meglehetősen hangsúlyos, a szovjet-szimpatizánsok megajzolósa gyilkos gúnnnyal történik, és a regény utolsó lapjain éppen ennek az oly valószínűtlennek tűnő szovjet megszállásnak az egyértelmű jeleivel találkozunk.

Hogy mindez ténylegesen abszurd volt-e 1951-ben, abban – ezt közli velünk az író – ne legyünk olyan biztosak. Nyugaton biztosan az volt, nekünk például Rajk László halála után két évvel nem lett volna az, ha 1951-ben megadatik nekünk, hogy például a *Csapajev* vagy a *Volokalamszki országúthelyett* a *The Age of Longing*-ot olvashatjuk. (Talán az sem véletlen, hogy öt és fél évtizeden át senkinek nem jutott eszébe lefordítani.) De gondolkunk csak arra, hogy ami 1951-ben a nyugati olvasó számára fantazmagóriának tűnt (egy szovjet invázió nyomán az ország demokra-

³ Cynthia Jefferies, 1951-ben Koestler titkárnője, később felesége.

tikus rendjének – nálunk: a korlátozott parlamentáris demokráciának – teljes szétzúzása), az 1945 előtt nekünk, magyaroknak és más közép- és kelet-európai államok polgárainak ugyanúgy teljesen abszurdnak tűnt! Koestler hőseinek bűnös gyanútlanlaga és egyidejű rettegése a demokrácia szétverésétől nagyon sok tekintetben hasonlít Magyarország polgárainak érzületére a háború előtt és alatt kialakuló – jogosnak bizonyuló – rettegésére a „muszkától”, a „csajkarendszertől”.

Koestlert gyakran nevezték – jelentőségét kisebbitve – hidegháborús harcosnak, renegátnak, az eszmék hevesvérű váltogatójának. Azt azonban senki nem vitathatja el tőle, hogy 1951-ben a nyugati civilizáció féltésével azt a rettegést mutatta meg, amely ezeket a nemzetállamokat eltöltötte egy Nyugat-Európa lerohanását célzó sztálini hadművelet elképzelésekor.

A szovjetekkel történt politikai *liaison*, amely az USA kommunista pártjának szíves közreműködésével a 40-es évek végén a legfelsőbb kománnyköröket is elérte, pikáns mellékít ad a szovjet kémbe belebódult, amúgy igazán bátor és eszes amerikai nő kalandjának.⁴

Koestler már 1948-ban, amerikai körútján sort kerített arra, hogy hallgatósága számára egyértelművé tegye: a nem tökéletes amerikai társadalom minden hibájával együtt sokkal pozitívabb, élhetőbb rendszert jelent, mint az emberellenes szovjet diktatúra.

„Ne gondolják, hogy naiv turista, az Önök rendszerének romantikus bámulója vagyok. De azért hasonlítsák össze azt a bánásmódot, amelyben Önök a faji kisebbségeket részesítik, azzal, ahogy a Szovjetunióban kezelik mondjuk a Krími Köztársaságban, a Csecsen Köztársaságban vagy a Volgai Német Köztár-

ságban élő kisebbségeket; ezeket ugyanis az utolsó lélekig deportálták [...] Az Önök felvilágosult nyárspolgára egyenlőségelet tesz egy tökéletlen demokrácia és egy tökéletes totalitárius rezsim közé; filozófiájának végső következtetése, hogy voltaképpen nincs valódi választás a lepra és a kanyaró között.” (A hét halálos tévedés. Koestler, 1999, 193.)

Bár a *The Age of Longing*-ban a szovjet diktátor neve, hasonlóan a *Sötétség délben* megoldásához, egyszer sem íródik le, csak mint „No.1”-ről⁵ vagy mint „az öregember”-ről beszélnek róla, Sztálin ámyéka mindvégig jelen van. Jelen van a szereplők közti vitákban, s legfőképpen az ideges félelemérzetben. (Itt hívjuk föl a figyelmet arra a beszédes tényre, hogy Camus egy ideig bizonytalan volt abban, hogy regényének *A pestis* vagy inkább *A rettegés* címet adja-e.) Jelen van tehát ez az ámyéka a Nyugat permanens fenyegetettségérzetében, és nem tűnik el „No.1”-nek a regény lapjain „megjövendölt” közeli halála után sem. (Mellesleg Koestler mint 20. századi Kasszandra ezúttal is jösthetségnek bizonyul: Sztálin halálának időpontját csak egy-két évvel időzítí későbbre, mint az a valóságban bekövetkezett.)

A legtöbb regényíró legszívesebben vagy a közelmúltól ír, vagy a saját kora számára jelentésesebb bizonyuló történelmi korok valamelyikéhez fordul. A jelen hálátlan téma, hiszen arról mindenkinek közvetlen benyomásai vannak, ezért az olvasóban óhatatlanul ott szunnyad saját véleményének, korértékelésének titkos számonkérése. Talán ezért is történik meg olyan gyakran, hogy aki a jelent kívánja bírálni, az gyakran ezt a jövő ábrázolásával teszi meg. De az ábrázolásban szinte mindig a távolabbi, a legalább tíz-húsz évvel későbbi jövő jelenik meg. Hiszen

⁴Koestlert mélyen foglalkoztatta az amerikai kormánykörökig beépülő szovjet kémek tevékenységének természetrajza, lásd erről *Chambers, a gazember* című cikkét, amelyben az Alger Hiss-ügyről fejtí ki véleményét. (Koestler, 1999, 197.)

⁵ Hogy mennyire szimbolikussá vált Koestler megjelölése a kommunista diktátorokra, annak illusztrálására idézzük Háty Gyula önéletrásának egy mondatát: „Rákosi utóda Gerő lett, az új egyes szám”’. (Született 1900-ban, 385.)

azt elképzelni, hogy mi lesz velünk húsz év múlva, „csak” fantázia kérdése. Ám regényt írni arról, hogy mi lesz velünk három év múlva – nos, ez az egyik legnehezebb, és a legkevésbé látványos írói vállalkozás. (Arról nem is beszélve, hogy egy ilyen típusú regény megjelenése után elég elteltetnie mindössze három-négy esztendőnek, hogy az olvasó „igazságtalanul” az időközben megtörtént valóságot kérje számon akaratlanul is az írótól.)

A *The Age of Longing*-ban Koestler írói teljesítménye két komoly erényben csúcsosodik ki: az egyik a lélektan, a másik a szellemi miliő rajza. Hydie, a regény középponti hőse, nőiességével együtt (vagy épp azért) egy hihetetlen precizitással megmutatott, nagyon érzékeny, nagyon bátor és nagyon intelligens asszony, aki hibáival, naivságával, esendőségével együtt is sokszor tűnik pozitívabbnak, tiszteletre méltóbbnak és étellel telibbnek, mint bárki a környezetében. Bármennyire is triviálisnak hat, de Koestlernek kifejezetten szüksége lehetett arra, hogy középponti hőse nő legyen: egy érzelmileg teljességre vágyó, erkölcsileg józan ítélőképességű és ösztöneiben is egészséges nőalakra. Aki nem bonyolítja agyon a dolgokat úgy, ahogy arra a férfiak annyira hajlamosak, akinek mindig van iránytűje ahhoz, mi a helyes, és mi nem az. Egy ilyen típusú, egészséges ösztönvilágú, érzelmileg teljes és gondolkodásában függetlenségre törő nőt mindig nehezebb elkápráztatni azokkal az intellektuális bukfencekkel, trapéz- és bűvészmutatványokkal, amelyek cirkuszába szívesen ül oly sok jobb sorsra érdemes, örök szellemi pubertásban élő férfi.

Ez a mű nem csak rendkívül bátor politikai mondandói miatt lebilincselő. Nem csak az izgalmas dialógusok egész sorozata miatt, amelyekben ott lélegzik a háború utáni nemzedékek teljes kiábrándultsága. A regény nagyszerűségét a belső pszichológia tökéletessége adja. Ősi, a legegyszerűbb képlet az alapja: egy férfi és egy nő vonzalma.

Kit hogyan és miért vonz a másik? Hydie a modern amerikai nő prototípusa. Elege van az önelemző, kilátástalanságba zuhanó intellektuelekből. Kedveli őket, de nem hatnak rá. Ősi női ösztönök működtetik: a férfit keresi. Aki lehet alacsonyabb nála. Lehet nem amerikai. Lehet más világnézetű is, hiszen ez számára végül is olyan érdekes!

De nem lehet hitehagyott. Nem lehet hitvesztett, mert akkor mitől több, mitől más, mint a bemutatott párizsi társaság? Akkor az a férfi belemosódik a szalonok világába. Akkor ugyanolyan lesz, mint azok. Sőt, még olyan se, hiszen akkor kiderülne, hogy Juliennél műveletlenebb, Herkulesnél alacsonyabb, Vardinál kevésbé lelkiismeretes, Borisznál kevésbé érzékeny, Commanche-nál, a francia beltügyi alkalmazottnál udvariatlanabb, és mindannyiuknál ízléstelenebbül öltözik. (Amikor Fjodor Nikitint megismerjük, vadonatúj borjúbőr cipő és gyári öltöny van rajta, mely az elegánsnál „valamivel élénkebb kék”. Ennyi elég is nekünk: máris előttünk van az ötvenes évek szovjet és NDK filmjeinek egész színskálája.)

Fegya Nikitint a titok aurája veszi körül. A többieknek nincs rejtegetnivalójuk. A társaság ismert tagjai nyitott könyvként fekszenek Hydie lábai előtt. Minek őket fölemelni?

De Nikitin rejtélyes. Hallgat, és másra gondol. (Ki gondolná, hogy a KGB-re – MVD-re – gondol?⁶)

Ahogy egy nagyszerűen megkomponált nyitány megízlelteti velünk az opera egészét, a regény első fejezetében mindenkit megismerünk, aki fontos lesz. Ünnepi tűzijáték tanúi vagyunk, a vendégek a balkonra tódulnak, a francia forradalom évfordulójának ünnepén vagyunk. Kinek ünnep, kinek parti: együtt

⁶ Igaz, hogy a KGB csak 1953-ban alakult meg, Koestler tehát az elnevezést nem használhatta volna 1951-ben, de regénye az elképzelt 50-es évek derekán játszódik. Ezért valójában egyik elnevezés sem használható száz százalékosan.

vannak hívók és hitehagyottak, hitüket éppen elvesztettek és hit után sóvárgók. Van köztük katolikus hitehagyott és dogmatikus kommunista hívó, baloldali kiábrándult és a civilizáció alkonyát érző polgár, Párizs szépségébe feledkező konzervatív liberális és új háborútól rettegő értelmiségi, szocialista szimpatizáns és egyházi diplomata. Koccint-hat egymással a gulágot járt tüdőbeteg és a kigyúrt testű szovjet kém. Itt vannak mindannyian, együtt vannak és reménytelenül külön, vitába feledkezve és izoláltan.

Tapasztalataik függvényében a kiábrándulás különböző fázisában vannak, kivéve a középponti hőst, Fegyá Nikitint, a szovjet kémet. Elbűvöli a fiatal amerikai nőt, mert árad belőle az a magabiztosság, amely csak a hitükkel azonosakra, a hitükben megingathatatlanokra jellemző.

Nagyszerű, filmbe illő jelenetek sorakoznak a *The Age of Longing*-ban. (Voltak kritikusai, akik a legjobb regényének tartották.) Bár az 50-es évek derekán játszódik, mi mégis alapvetően a háborút követő évek nemzedékének veszélyes kiábrándultságát érezzük belőle, a dezilluzionizmus hamisítatlan légrétege, amely ennek a nemzedéknek nemcsak a mindennapjait, de szerelmeit, vágyait, életseményeit, szilárd értékekre sóvárgását is megmutatja.

A szerelmi történet nem nagyon bonyolult, Nikitin értéktelensége várhatóan kiderül, még hozzá olyan drasztikus és megalázó módon, hogy Hydie úgy dönt, elégtételt vesz. Nem könnyű a szerelmi banalitások síkjáról Koestlemek visszajutnia ahhoz a kritikai mondanóhoz, amelynek a lényege a szovjetek iránti illúzióból való teljes kiábrándulás. De a regény végére sikerül neki egybefonni azokat a szálatokat, amelyeket a történet regénylélektani hitele miatt kénytelen volt szétszálazni. Még azt is föl tudja használni saját céljaira, amibe akár bele is bukhatott volna: arról van szó, hogy olvasójával el kell hitetnie azt, hogy átlagon felüli intelligenci-

ájú hősnőjét nem a szerelmi bosszú vezérli, amikor szovjet kém szeretőjét gyakorlatilag följelenti a hatóságoknál. Ahogyan a francia belügyi hatóságok embere (Commanche) kételkedik Hydie igazmondásában, abban, hogy az amerikai asszonyt nem a kicsinyes női bosszú vezérli, hanem a fölháborodás, hogy miként tűrheti el egy szabad ország a romboló céljait gátlátalanul érvényesítő ügynököket, ugyanúgy kételkedett a francia értelmiség tekintélyes része a szovjet veszély realitásában. De Koestler kiváló regénytechnikai tudással, tökéletes lélektani ábrázolással elkerüli a buktatókat. Nagy eredmény ez, gondoljunk csak arra, hogy például az *Érkezés és indulás*-ban ez mennyire nem sikerült neki.

Hydie személyes sorsára van tehát kivevítve mindaz a veszély, amit a szovjet hírszerzés, a kommunista ügynöki munka okozhat egy magát mégoly demokratikusnak érző ország szellemi struktúrájában, és közvetve a közvélemény befolyásolásában. Hydie személy szerint is veszélyben van, hiszen ha revolverét nem felejtí el kibiztosítani és megöli vagy megsebesíti Nikitint, akkor börtönbe kerül. Önbizáskodása jogilag nonszensz, de morálisan – épp tehetetlen környezete miatt – nem az. Ha pedig morális okokból egy nem bűnöző hajlamú ember gyilkosságra, illetve gyilkossági kísérletre kényszerül, ott mindig fokozottan fölvetődik a felelősség kérdése. Koestler ennek eszközével mutat rá arra, hogy Hydie környezetében – apjától kezdve barátain át a diplomáciai bonyodalmaktól tartó miniszteriális hivatalnokig – valójában mindenki felelős. Hallgatásuk majdnem tragédiát okozott. Hallgatni arról, amiről „mindenki tud” (hogy Fegyá szovjet kém), hallgatni csak azért, hogy a diplomáciai *komilfó* határai ne sérüljenek, elég nagy kockázat.

Természetesen az érzékeny és okos Julien lesz az, aki végül elmondja Hydie-nak, hogy mi is a feladata egy szovjet kémnek, és mit jelentett az, hogy Fegyá noteszában az

összeírt nevek mellett jelölések voltak. Julien kijózanító-fölvilágosító szavai után elhisszük az amerikai asszonynak, hogy megelégteli környezete gyávaságát, és halálos elégtételre készül. Nem érdekli a látszat. Igazságot akar. Hydie nevével kapcsolatban elhangzik a Marat-t meggyilkoló Charlotte Corday neve is. Az író ezzel nyílt utalást tesz arra, hogy hősnője nem szerelni, hanem politikai indítékú gyilkosságra készül.

Koestler érzékenyen és izgalmasan mutatja meg hősnőjében a szerelemnek azt az archetipikus motívumát, amely szerint a spirituális hiány, a szellemi vagy akár hitbéli, „éhség” a különböző áttételek és átvitelek révén a kínos tévedéseket is képes poézissal megtölteni a lélek erodálása nélkül. Mert Hydie nemcsak a határozott férfira vágyik, hanem a hitében erős embere is, valakire, aki egészen más, mint a szalonból megismert fásult, kiábrándult, tönkrement, eszmeileg is másnapos értelmiségiek. Hogy miért éppen egy sokat próbált szovjet ügynök határozottsága az, ami elvakítja – nos, végül is ez a regény tárgya.

Julien és Fegya két ellentétes írust képviselnek: a bölcsező és a katona ellenpólusait, vagy ha úgy tetszik: a jógit és a komisszárt. Julien a regény vége felé azért megpróbál kilépni a kudarcnak bizonyuló jogiszerepből. Hiszen pontosan tudja, hogy Nikitin egész tevékenysége szovjet megbízóinak parancsára történt. E megbízás lényege pedig az, hogy ha megtörténik a kommunista hatalmi tényérés a Nyugaton, akkor az „összeírt” és „megjelölt” emberek lesznek az elsők, akiket likvidálni fog az új hatalom. Ezért ezek az emberek: maga Hydie, az apja, a barátai, a gulágot megjáró Borisz és a többiek abszolút veszélyben lesznek, mert kiiktatásuk az elengedhetetlen terület intellektuális állományát és befolyását föltérképező Nikitin följegyzései alapján fog végbemenni. A megszállóknak ugyanis szükségük van arra, hogy átlássák, kik lehetnek „valóságos és lehetséges ellenségek, a Nép Ellenségei, a Szociálisan Meg-

bízhatatlan Elemek”. Ahogy Julien összegzi:

„Metaforikusan szólva, szét kell zúzni a nemzet gerincét, kiiktatni a bordáit és összetömi a csontjait, lefokozni egy puhatestű – egy csiga vagy egy medúza – organizmusára, hogy meg lehessen emészteni. Ezt nevezhetjük a „kobrahadművelet”-nek...” (Koestler, 1951, 297.)

Koestler valójában azt a folyamatot írta le, amely ebben az időben zajlott a közép-európai országokban, például abban az országban is, ahol megszületett, s ahol egész gyermekkorát, s részben kamaszéveit töltötte. Alapos tudása lehetővé tette a szovjet terjeszkedés természetéről és az ügynöki munkáról, mert a regényben az is elhangzik, hogy a nevek összeírásakor különös módon *nem a politikai nézet az elsődleges, hanem az, hogy ki mekkora befolyást tud gyakorolni a környezetére*. Ugyanis ahhoz, hogy egy illegitím hatalom a legitimitás látszatára szert tehessen, mindenekelőtt a polgári ellenállás lehetséges gócait kell megsemmisíteni. A szovjet hírszerzés tehát – Koestler, illetve a regénybeli Julien értelmezésében – *a külföldi demokráciákban valójában a civil társadalom megbuktatását készítette elő*.

Hogy ez mennyire így volt, annak bizonyítására vessük össze a renegátsággal oly sokszor megbélyegezett Koestler eme állítását a kommunista hűség példájaként gyakran fölemlített Lengyel József hasonló nézeteivel. Lengyel, ahogy róla minden irodalomtörténeti elemzés megjegyzi, szibériai (norilszki) fogsága ellenére haláláig hívő maradt, mégis a Koestleréhez hasonló megfigyelést közöl velünk. A *Szembesítés*-ben Lengyel gulágot megjáró kommunistája a következőket mondja:

„...rájöttem, volt időm gondolkodni, de még empirikus tapasztalatokat is szereztem, hogy a 'rendszer', melyet lekicsinylés egyszerűen 'őrültségnek' nevezni, ha végeredményben az is, így mérleget: 'Az az ember, aki valaha valahol kezett mert emelni bármifajta – érti! bármifajta – államrendre, az feltehetően

újra megmerészelheti, hogy ilyen kísérletet tegyen'. Ilyenképpen hozta ez a rendszer, a sztálini, egy nevezőre a régi bolsevikot, a volt fehérgárdistát, a kronstadti matrózt, spanyolost, a schutzbundistát és persze minket, ide emigrált külföldi kommunistákat." (Lengyel, 1988, 55–56.)

Még a kiemelés jelölését is megtakaríthatom, mert Lengyel, a gondolatjeles közbevetéssel maga hangsúlyozta ezt az abszurditást. A célok és eszközök dichotómiájával nem csak Koestler foglalkozik, hanem szinte valamennyi, a kommunizmustól eltávolodó baloldali értelmiségi, ám az idézett Lengyel-szövegrészlet arra utal, hogy a valóságban sokszor inkább a kommunizmus elméletének és gyakorlatának dichotómiájáról volt szó. Figyelemreméltó, ahogyan Lengyel József kommunistája valójában a világ legtermészetesebb dolgának tartja, hogy a volt fehérgárdistát, a kronstadti matrózt és a schutzbundistát gulágra toloncolják. Nyilvánvaló, hogy Lengyel nézetei szerint a sztálini rendszer csak abban igazságtalan, hogy képes a régi bolsevikot, a spanyolost és a külföldi kommunistát is gulágra küldeni. Nem veszi észre (mint annyi más baloldali vakhítű, aki még saját koncepciój perén sem döbbsen rá erre az igazságra), hogy *abban a pillanatban hozta meg maga fölött a sztálini rendszer ítéletét, amikor gondolatban jóváhagyta, hogy bizonyos személyek, csoportok és osztályok minden további nélkül gulágra küldhetők*, akár milliós nagyságrendben is.

Koestler azért lett a kommunisták és a vakbuzgó társutasok halálos eszmei ellensége, mert túllépett ezen a gondolkodásmódon. Neki sem ment könnyen. *A Föld söpredéke*-ben még nála is kísért a Lengyel-féle gondolkodásmód, a magát tisztának, a jó ügyek felkentjének érző baloldali, akinek meggyőződése, hogy náluk az igazság. Hiszen ő és hittestvérei csakis jó ügyeket szolgáltak a spanyol polgárháborúban vagy a vörös eminenciás Münzenberg mellett.

Koestlert az menti, hogy *A Föld söpredéke* megírása idején háború volt, hogy Hitler világalomra tört, és valóban mindenkire szükség lett volna, aki a náci vezér ellen harcol. Csak jóval idősebb korában értette meg: nem volt a homlokára írva, hogy ő teljes szívvel a franciák szabadságáért akar küzdeni. (Sőt, francia katonai egyenruhában(!) szerepelt volna harcolni Hitler ellen.) Az egyhangú hatósági nyilvántartások minden bizonnyal csak azt jegyezték föl róla, hogy ugyan nem Hitler, ám egy másik totalitárius rendszer híve volt. Koestler egy kései (halála után kiadott) önéletrajzi visszaemlékezésében (Koestler – Koestler, 1984) még mindig értetlen, amiért a Hitler–Sztálin paktum idején Anglia csak a börtönébe engedte őt be, beutazási vízumot nem kapott. Azt hitték, hogy még mindig kommunista vagyok? – teszi föl a kérdést. Vagy a szovjet ügynökök tevékenysége következtében maradtam még mindig gyanús? Megrázó, hogy már túl van a hetvenedik életévén, s még mindig ezekkel a kérdésekkel viaskodik. Miközben *A Föld söpredéke*-nek hiányosságait esztétikai értelemben is nagyon pontosan látja (sok helyütt „elviselhetetlenül érzélgősek” tartotta már az 1968-as kiadáshoz írt előszavában is, amelyet itt idéz [Koestler – Koestler, 1984, 26.]), de a háborús idők politikai-állambiztonsági mechanizmusainak szempontjait legalább flegmatikusan minősíteni még ekkor sem képes. Mély érzelmi érintettségéről tanúskodik ez a tény, és valójában az ilyen és ehhez hasonló sorok segítenek nekünk megérteni, hogy milyen nehéz lehetett Koestlernek szembefordulni ifjúkora eszményeivel.

Szintén a *Stranger on the Square*-ben Koestler igen tanulságos dolgokat jegyez le a *The Age of Longing* megírásának okairól, körülményeiről. A Macmillan Kiadó képviselője némi mentegetőzéssel – ne gondoljuk, hogy csak a téma banalitása miatt, a védekezés inkább a „megrendelés” tényének udvarias körítése lehetett – témát

javasol neki: a szovjet kém és az amerikai nő románcát. Koestler visszaemlékezvén megjegyzi, hogy tett néhány pikírt megjegyzést arról, hogy a *Rómeó és Júlia* óta ennek a témának megszámlálhatatlan variációja létezik, de mikor a Macmillan képviselője távozik, benne mégis megfogamzik a regény terve, és pedig éppen az archetipusos téma miatt. A hitében megingatott katolikus Hydie alakja eszerint magában foglalta számára „a Nyugat univerzális hitének” megingását: „szükségtelen mondanom, a könyvet figyelmeztetésnek és nem prófécianak szántam” (Koestler – Koestler, 1984, 75.) – jegyzi meg évtizedekkel későbbi emlékezésében.

De térjünk vissza a regény rétegeit tápláló lélektani és politikai tudáshoz. Esszéiben Koestler – például *A jógi és a komisszárban* – igen sokszor foglalkozott azzal, hogy a kommunistáknak mennyire más viszonyuk az emberi élet értékéhez, mint a polgári értékrendet vallóknak. Ebből következően a halálhoz is eltérően viszonyulnak, a sajátjukhoz éppúgy, mint mások halálához.

„Az átlagember, amint túl van a transcendentális fogzás időszakán, békés *modus vivendit* alakít ki az abszolútummal; a legtöbb, amire a komisszár számíthat, az, hogy talál egy békés *modus moriendit*.” (Koestler, 1994, 25.)

1917 óta több mint három évtizeden át az élet elvétele vagy meghagyása fölül a hithű kommunista nem erkölcs vagy ösztönök szerint, hanem a társadalmi hasznosság fölül, tehát hitbéli meghatározottságok alapján döntött. (Hogy az élet elvételéhez az embernek amúgy nincs joga, az talán csak néhányukban, a kezdet kezdetén merült föl.) Azért az ilyesmi nem múlik el nyomtalanul. Fegyra lényének is ez ideig-óráig sajátos titokzatosságot kölcsönöz. Talán még a hősiesség aurájának illúzióját is. Koestler kiválóan játszik azzal a lélektani törvényszerűséggel, hogy a metafizikával ily módon per-tuban lévő államvédelmi „kommisszárnak”,

mivel egész élete titok és álcázás, a legtöbb mondata is szükségképpen hazugság, és innen csak egy macskaugrás a „nőknek hazudó”, „szélhámos” férfiak megmagyarázhatatlan vonzereje. Az olvasó pedig igen jól szórakozik, midőn a lelepleződéstől rettegő kém – ő is csak ember, ő is csak karrierre vágyik, de lehetőleg nem Kolimán – kénytelen bókok fedezékébe rejtőzni: amikor Hydie visz-sza akarja adni neki az elvesztett, a megfigyeltek listáját tartalmazó noteszt, s a retiküljébe nyúl, a férfi rémülten megállítja a kezét, „ne most, majd a taxiban”. Az olvasó sejti, miről van szó: a szovjet hírszerzésben különösen gyakran alkalmazták az ügynöknek ügynök általi megfigyelését. Ellenőrzés nélkül semmi nem működött.

Ez a mesteri módon megírt randevű tehát a nőnek és a férfinak eléggé különböző okokból jelent izgalmat. A nőt vonzza az ismeretlen idegen, a férfi viszont attól tart, hogy valaki, akit ráállítottak, meglátja, hogy az ő titkos notesza egy amerikai nő retiküljéből kerül elő. És az neki lebukás. S aki lebukott, azt Moszkva hazahívja. S akit Moszkva hazahív, az könnyen közelebbi ismeretségbe kerül a sarkkörti fakitermelésre szakosodott munkatáborokkal. (A Koestler által oly sokra tartott Willi Münzenberget 1938-ban többször is „hazahívta” Moszkva, de Willi nem ment, ahogy nem ment Ignatz Reiss sem, Krivickij sem, és sokan mások, akiknek sikerült Nyugaton maradniuk arra a rövid időre, amíg a szovjet titkosszolgálat emberei meg nem találták, s el nem tették őket az útból.)⁷

Hydie tehát nem tudja, milyen veszélyes játékot játszik, amikor viszonyt kezd Fjodor Nikitinnel. Azzal a férfival, akit apjának idős barátja, Anatole csak „neandervölgyi piperkőc”-nek, vagy ironikusan „Új-Bizánckövetének” nevez. No persze Nikitin háta mögött. Mellesleg azon is elgondolkodhatunk, hogy azért ezt

⁷ Münzenberg holttestét egy Grenoble melletti erdőben, Ignatz Reissét a Genf–Lausanne-i országúton, Krivickijét egy whashingtoni szállodában találták

a Nikitint mégiscsak meghívták maguk közé a „highbrow” francia értelmiségiek.

Bár, mint említettük, a regény alapötletét a kiadó vetette föl, Koestler érezhetően megragadta az alkalmat, hogy regénybe rendezze tudását a háború utáni nemzedékekről. Olvasásakor úgy érezzük, hogy mindaz, amit Koestler negyvenöt éves koráig megtudott a kommunizmusról és a nőkről, azt fölhasználta a *The Age of Longing* megírásakor. (Mindkét téren elég tekintélyes volt a tudása.)

A mű méltatói nem felejtenek el rámutatni arra a tényre, hogy bizonyos szereplők megformálásakor Koestler ismert hírességeket használt föl modellként. Kulcsregényt írt volna? Nem érezzük annak. Igaz, félszáz év telt el a megírás óta: a mai olvasó számára Sartre, Beauvoir vagy Camus alakja a maga fizikai valóságában már eltávolodott, ők már félklasszikussá vált irodalom- vagy filozófiatörténeti személyiségek.

Kétségtelen, hogy ez a párizsi társaság meglehetősen hűvel írta meg egymást. Camus is írt paródiát Sartre-ról. Beauvoir tolla alatt beszakad a papír, ha Koestlerről ír. S hányszor átkozza! Tollára tűzi *A körülmények hatalmá*-ban, a *Mandarinok*-ban, az *Amerikai útinapló*-ban, ahányszor csak teheti. Női megbánottságában Beauvoir eléggé alacsony szintre tudott süllyedni – ennyire szerette volna Koestlert⁸ –, álljon itt erre egyetlen idézet:

„A homokos amerikai beszámolt róla, hogy Koestler egyre megrögzöttebb, állandóan részeg és verekszik. Az Egyesült Államokban hétvégeken társaságot hív meg szigetére, aztán leissza magát, és dülakodik. Egy szál barátja sem maradt, mint ahogy más országokban sem. Ha nincs más a közelben, a feleségét veri. Mindig is kurvázott, de mostanában szokása lett, hogy a legrosszabb fajtát szedje fel és vigye haza. Mégis ő kergette el a feleségét, ezt a kedves angol nőt,⁹ akinek az a tragédiája,

⁸ Oliver Todd szerint Beauvoir „szerelmet vallott Koestlernek”. (Todd, 2003, 64.)

hogy csak egy entellektüelt képes szeretni.¹⁰ Informátorom álnokul azt erősítette, hogy Angliában nehéz lesz valami ahhoz hasonló összeszedni. . . Talán Graham Greene? Szegény asszony, jól kijutott neki!” (Beauvoir, 2001)

Kétségtelen, Koestlernek sem kellett a szomszédba mennie egy kis vitriolért, mikor megrajzolta az Amerika-gyűlölő, ádáz, demagóg Madame Pontieux-ot, aki egyértelműen Beauvoir gúnyrajza.

Még azt sem tartom kizártnak, hogy Beauvoir a *Mandarinok*-at (1954) – amelyben ugyanúgy „fölvonultatja” a háború utáni párizsi értelmiség színe-javát, ahogy azt három évvel korábban Koestler megtette a *The Age of Longing*-ban – valójában „válasz”-regényt írt Koestlernek. Bosszúból, vagy ha szebben akarunk fogalmazni, elégtételként. Mindenesetre Koestlernél ott sejlik Julien mögött Albert Camus (Beauvoirnál Camus-t Henry Perronnak hívják), ott van a Pontieux-házaspár, azaz Sartre és Beauvoir (A *Mandarinok*-ban: Robert és Anne!), és maga Koestler, aki saját regényében a Camus-ra emlékeztető Julien alakjának kölcsönözte leginkább meglátásait, szintén jelen van Beauvoir könyvében: Scriassine alakjában. A sors fintora, hogy míg Magyarországon a *Mandarinok*-at évtizedek óta ismerjük, olvashattuk, de azt az alapművet, amelyre érezhetően reflektál Beauvoir regénye, még ma sem olvashatjuk magyarul.

Beauvoir kegyetlen rajzot adott Koestlerről. Javára kell írunk, hogy bár kifejezetten ellenszenves figuraként ábrázolja, politikai tisztánlátását és a szovjet táborokhoz való viszonyát illetően – amelyet ő jellemzően nem tisztességgként, hanem egyfajta politikai extravaganciaként mutat be – az elutasító

⁹ Mamaine Paget-ről van szó.

¹⁰ Beauvoir valószínűleg Camus-re céloz, aki beleszeretett Mamaine-ba, s ez egy rövid időre kölcsönösnek tűnt. Camus tartott Koestler nehezitelésétől, de Mamaine megnyugtatta azzal, hogy Koestler és közötte ez nem jelent problémát. (Lásd Todd, 2003, 64.)

attitűdöt nem vitatja el. Beauvoir, akinek regényét – mint azt a Camus-monográfus Todd javasolja – valóban nem ártana mélylélektani szempontból is elemezni (Beauvoir soha nem élt házasságban Sartre-val, és gyermekük sem volt, de regénybeli alteregója törvényes felesége a Sartre-ot mintázó Robert-nek, s közös gyermekük van), írói lámpásával még a paplan alá is bevilágít, ha a gyűlölt Scriassine-t kell kiszervezni. Ehhez nem árt tudnunk – Koestler „párizsi napló”-jából, vagy Mamaine-nek nővérehez, Celiához írott leveleiből –, hogy Koestlerben Simone de Beauvoir nem hagyott mély nyomokat: „két óra lidércnyomás” – jegyezte le férfi-kegyetlenséggel.

Ezt nyilván nehéz volt megemészteni. Az emésztés meggyorsítása elég sajátosan történt: erre a *Mandarinok* idevágó passzusai jelentik a bizonyítékot. A szinte kínos részletességgel leírt testi együttlét után Koestler–Scriassine váratlanul panaszkodni kezd Beauvoir–Anne-nak, hogy neki gyakran, így most is „lidércnyomása van”, és ezért „maradjon vele”... (Beauvoir tehát a saját maga keltette „lidércnyomást” Koestler migrénjévé stilizálta.) Nem az a baj, hogy Beauvoir „eltért” a valóságtól – miért is ne tette volna? Hiszen ez az írás lényege. A baj inkább az, hogy a képlet túl egyszerű, és jellemzően nemcsak Koestler, hanem Camus is – aki (pechére) Simone-nal hosszú és bizalmas beszélgetéseket folytatott – „megkapta a magáét”. Beauvoirt nőként megalázták, (Camus is lekéharisnyázta és lerázta), ezért íróként elégtételt vett. Mit is tehetünk hozzá mindehhez? Az igazi irodalom a szabadság birodalma. Az „alkalmazott irodalom” azonban csak egy tágas börtön ebben a birodalomban.

Aki itt a legrosszabbul járt, az mégsem Koestler volt, hanem Camus és felesége, Francine, aki gyakran depresszióval kínlódott. Beauvoir egészen kegyetlenül, kínos részleteket kitalálva vájkál magánszférájuk-

ban. Camus-t megviselte Beauvoir „női” aljassága, de ennek elemzése nem tárgyunk. Lényegesebb, hogy Beauvoir Henri alakjában (akinek tulajdonságai, külseje, történetei, folyóirata stb. mind-mind Camus-t idézték a korabeli olvasónak!) egy kollaboránsokat fedező, gyengejellemű nőcsábászt mutat be. Ráadásul azt a Camus-t állítja be egy nációkkal titokban összejátszó alakként, aki sokkal erőteljesebben vett részt az ellenállásban, mint akár Sartre! Beauvoir nyilvánvalóan nem tudta elviselni útjaik elválását, azt, hogy Camus-tól eltávolodtak, és az sem zárható ki, hogy a látványos politikai megrágalmazás főoka az volt, hogy Camus – Beauvoirrall ellentétben! – aláírta a náci író, Robert Brasillach kivégzésének kegyelmi kérvényét. Camus ellenálló volt, nincs szüksége arra, hogy bizonygassuk, nem fertőzte meg „a mételty”. Ellenálló volt, de nem volt vérszomjas: elvből nem értett egyet azzal, hogy egy író politikai nézeteiért kivégezzenek.

Beauvoirt megkapta a *Mandarinok*-ért a Goncourt-díjat, Camus dühödt keserűséggel jegyezte meg a regényről: „Minden mocskukat az én nyakamba varták.” Amikor megkérdezték őt, miért nem reagál Beauvoir regénynek alácazott rágalmaira, ennyit mondott: „Az ember nem vitatkozik a szennyvízcsatornával.” (Idézi Todd, 2003, 331.)

Koestler egészen más módszerrel dolgozott. Nem az ismert párizsi társaság magánéletének, szerelmi ügyleteinek „kiszervezése” vezette. Szellemi áramlatoknak, vitáknak adott helyet, egy értelmiségi miliőt rajzolt meg, kezdve a mártírsorstól a politikai naivitáson át a morális tehetetlenségig. Gondolkodási és viselkedéstípusokat vonultatott föl, olyan személyiségeket, akikben meglátta a mondandója számára nélkülözhetlent, akik megmutatása révén legerőteljesebben tudott vallani a hitvesztések koráról. Arról az időszakról, amelyről úgy gondolta, hogy végre a kommunistabarátságot a tökéletes

társadalomba vetett hittel együtt a történelem szemétdombjára kellene vetni. Mert a Szovjetunió iránti elkötelezettség a táborok és az újabb, a közép-kelet-európai perек tudatában – már bűnrészesség.

Koestler minden figurájában jelen van. Ez azért meglepetés számunkra, mert még Nikitinnek is vannak okfejtései, amelyek az ifjú Koestlerre emlékeztetnek. Másfelől nemegyszer tapasztalhatjuk, hogy bizonyos események és viselkedések, melyekről önéletrajsaiból tudjuk, hogy különböző személyekhez tartoztak, rávetülnek egyetlen hősré, vagy éppen egyetlen ember tulajdonságai, kedvenc eszméi vannak szétszórva több hős között. Csak egyetlen példa: Sperbert, aki állítólag megsértődött, mikor fölismerni vélte magát Vardi alakjában, Koestler azzal nyugtatta, hogy hiszen ő az egyik legrokonszenvesebb figura.¹¹ Amikor a regényben Vardi úgy dönt, hogy nem érdeklí semmi, visszamegy hazájába, mert csak hazája nyelvén tud írni, váratlanul szinte „fölmondja” Németh Andor szavait, melyeket Koestler máshol¹² rögzített.

Mindez rávilágít arra, Koestler miként alkotott meg egy regényalakot. Írói konyháján több fazékban sokféle étel rotyogott, és valószínűnek tűnik, hogy az ízek hatásosabb érvényesülése érdekében még a tálalás előtt besűrített, szétporciózott, átkevert és újrafűszerezett ezt-azt.

Leginkább a magyar olvasó lesz az, akiben visszhangozni fognak Németh Andor szavai, utolsó beszélgetése Koestlerrel. Amikor a két jóbarát, egyik a siker csúcán, másik a nyomor közelében egy párizsi lakásban arról vitatkoznak, hogy szabad-e visszamenni Budapestre. Koestler tudta, hogy mit miért

mond, amikor Némethet óvta a hazatéréstől. Szeretete iránta rendkívül erős volt, félig baráti, félig fiúfi érzésekkel viszonyult hozzá, és alighanem e miatt a szeretet miatt Németh Andor kétségtelen, ám a zseniálistól igen messze eső tehetségét is kissé túlértékelté. Mi viszont azt is tudjuk, hogy egyúttal ön magát is győzködte: nem szabad és nem lehet hazamenni Budapestre.¹³ Bár Némethnek nem akasztottak koncepciót per a nyakába, Koestler sajátos érzelmi elégtételt vehetett makacs barátján, midőn a *The Age of Longing*-ban a honvágytól szenvedő Vardi sorsát úgy rajzolja meg, hogy otthon a perbe fogás várta, öngyilkosságba rohant. Ráadásul Koestlernek több példája is lehetett arra nézvést, hogy aki nem tudta legyőzni a honvágyát, és hazament, akár az ötvenes évek Magyarországra, akár a Szovjetunióba, az kihívta a végzetet maga ellen: sorsának fonálát a párkák kezéből saját maga ragadta ki, s tette át az állambiztonság embereinek markába.

A Beauvoirt formázó Madame Pontieux nem jelentékeny figura, abszolút mellékszeplő Koestler regényében. Feminizmusba oltott, harcos Amerika-ellenességét hangsúlyozza az író leginkább. Az a típus, aki állandóan a középpontba akar kerülni, aki mindenkit helyre tesz és kioktat. Kérleltetlensége, állandó ítélkezésre késztettsége mindenekelőtt kellemetlenné teszi, de a többé-kevésbé rejtett sztálinizmus, a Szovjetunióval való behódolás sokkal inkább Pontieux professzor rajzában jelenik meg. Itt mindenképpen meg kell említenünk, hogy Koestler gúnyrajza Sartre-ról tartalmilag nem tartalmaz semmilyen

¹¹ Koestler Malraux-t, (aki viszont St. Hilaire megformálására adott neki támpontokat a regényben) ugyanezekkel a szavakkal és egy közös ebéd ötletével próbálta jobb kedvre deríteni. (Koestler, 1984, 133.)

¹² Lásd még *A láthatatlan írás* Egy tipikus esettörténet vége című fejezetében a Németh Andorra vonatkozó részeket. (481–485.)

¹³ Karafiáth Judit *A cég* című írásában elemzi Németh Andor és Koestler barátságát, és arra jut, hogy kettejük közül az utóbbi volt az, aki mélyebben átélte kapcsolatukat; Karafiáth összeveti írásaikban a másikkra vonatkozó mondatokat, és rámutat, hogy Németh sokszor közönnnyel, néha már-már érdektelenséggel figyelte híressé vált barátja pályáját. (In: Európai Kulturális Füzetek. 16.)

különös túlzást. Hiszen maga Beauvoir, ha figyelmesen olvassuk a *Mandarinok*-at, sokkal több, ma már igen kínosnak ható megállapítást, állásfoglalást ad Robert Dubreuilh (Sartre alteregója) szájába, mint Pontieux professzoréba Koestler. Amikor a Camus-ról mintázott Henri Perron azt követeli, hogy a francia baloldal beszéljen végre a szovjet kényszermunkatáborokról, Dubreuilh így érvel:

„Ha a többségre támaszkodva bármilyen kérdésben harcot indítunk a kommunisták ellen, többé már nem arról van szó, hogy ellenzék vagyunk; hadat üzenünk nekik, átállunk a másik táborba. Akkor pedig joggal nevezhetünk bennünket árulónak.” (Beauvoir, 1966, 477.)

Milyen ismerős ez! Ezzel a sartre-i logikával lett oly sokszor leárusító, lerenegetóza Koestler is. Dubreuilh azt mondja a kényszermunkatáborokról: „létezésük bizonyos politikával függ össze, amelyet nyugodtan nevezhetünk sajnálatosnak” (Beauvoir, 1966, 477.). Csakhogy míg Beauvoir az abszolút tisztelet, néha már-már az áhítat hangján idézi föl a kortársak szerint is Sartre-nak tulajdonítható mondatokat, s az álláspontot, miszerint a Szovjetunióval szembekezdésű árulás, addig Koestler ugyanezen állításokat éles kritika tárgyává teszi, és meglehetősen iróniával közli.

Koestler más síkon mozgott, magasabb szinten gondolkodott, s idegen volt tőle a személyeskedő „kitálalás”. Inkább elmosta, mintsem hangsúlyozta a személyekhez köthető történeteket, megnyilvánulásokat, karakterjegyeket.

Kíméletlensége más szférákban mozgott. A *The Age of Longing* befejezésében, amely Párizs megszállásának képeivel zárul, egyik szereplője tudomásunkra hozza, hogy Pontieux professzort az elsők között tartóztatta le a francia kormány. Intellektusa elárulta a szellemet, hangzik el róla, de Julien szarkasztikusan megjegyzi:

„Ő csak egy okos hülye¹⁴ volt. Nem az ő hibája, hogy az emberek komolyan vették. Ez őt lepte meg leginkább.” (Koestler, 1951, 349.)

Koestler számára a párizsi értelmiségi körökben nyilván voltak Beauvoimál sokkal veszélyesebb demagógok. Egy másik ige-hirdető, egy elvi alapokon álló békeaktivista filozófusnő is megjelenik a regényben, Mlle Tissier személyében. Ő szovjetunióbeli tapasztalatairól számol be hallgatóságának. Egy gyermekded történet révén azt próbálja bebizonyítani, hogy a Szovjetunióban senkit nem tartóztatnak le igazságtalanul. Elmeséli „kalandját”: hogy a moszkvai pályaudvaron valahogy elbáméskodott, és elkavarodott az ő kedves szovjet kísérője mellől (mi tudjuk: tapasztalt, nyelveket beszélő MVD-tiszt lehetett, aki azonnal riasztotta az állambiztonságot), és mit tesz isten, az ártatlan francia filozófusnő mellett egyszer csak ott termett két rendőr, karon fogták, és bevitték a fogdába. Igaz, hogy napokig fogva tartották, vallatták, majd gyakorlatilag kiutasították az országból, de a hívő kommunista hölgy ettől sem ingott meg: elmondta hallgatóságának, hogy milyen tágasak a szovjet börtönök, és milyen udvariasan vallatták őt arról, hogy kém-e. Gyilkos történet ez arról, hogy a nyugati kommunisták „megingathatatlan hite” néha egyszerűen végtelen korlátoltságukból és a tények elemzésére és értékelésére való teljes képtelenségükből táplálkozott.

A regény egyik legokosabb, legrezignáltabb figurája a Camus-re emlékeztető Julien. Hangsúlyozzuk: Julien nem Camus, csak Koestler sokat merített a lényéből, de sok van benne magából a szerzőből is, hiszen mondataiban gyakran és erőteljesen megjelennek a Koestler esszéiből ismert kedvenc eszmék, következtetések. De hogy mennyire óvatosan bánnék az azonosításokkal, arra egyetlen példa: a regény elején Hydie kedveskedni akarván Juliennek, azt állítja, hogy évekkal ezelőtt olvasta a kötetét, de

¹⁴ Lenin ismert kifejezése a (társutas) értelmiségre.

már nemigen emlékszik a versekre. Julien zavarba jön, és jelzi, hogy jobb is azokat elfeledni. De társalgásukba bekapcsolódik Vardi professzor, aki megkérdezi Hydie-tól: „Az *Óda a Csekához*-ra gondol?” Ekkor már Hydie-nek is eszébe jut néhány verscím, például az *Elégia egy traktor halálára*. Julien röstelkedik, de mi azért ne felejtjük el, hogy Louis Aragon volt az, aki ódát írt a Cseka utódlaként fölfogható GPU-hoz...

Nem tartjuk valószínűnek, hogy Koestler kajánságból „ajándékozta volna meg” a Camus-re hajazó Julient a bombasztikus Aragon-verssel, még ha ilyen fricskára lett volna is némi személyes oka.¹⁵ De az lehetséges, hogy egy ifjúkorban elkövetett vers címével közölte Koestler azt, hogy „Julien”, azaz Camus is csak a francia kommunista párt kebeléből érkezett.

Mindent összevetve: Koestler regényt írt és nem kulcsregényt. Szabadon garázdálkodott a jellemek és viselkedések túlságosan is gazdag tárházában, szétszabdalt bámit és összevegyítette bámmivel.

Erről a mozaik-szerkesztésről ő maga ír a *The Age of Longing* visszatekintő elemzésében: „A legtöbb jellem mozaikokból áll össze, azon élő modellek töredékeiből, melyeket én tördeztem szét és raktam újra össze.” (Koestler – Koestler, 1984, 77.)

Mindazt megtette tehát, amire csak szüksége volt ahhoz, hogy körüljárható, plasztikus figurákat teremtsen – író volt. S bár egy regénynek rendkívüli érdekességet adhat az, hogy más írók, híres személyiségek modelljét sejtethetjük benne, mégis, a „kulcsregény” fogalmával óvatosan kell bánnunk. Százötven, kétszáz évvel ezelőtt keletkezett regényeknél már senki nem törődik azzal, hogy mely

¹⁵ Camus beleszeretett a gyönyörű Mamaine-be, de érzéseit Koestler miatt igyekezett eltitkolni. Majd miután Mamaine megnyugtatta őt, hogy Koestler ezt nem fogja zokon venni, elvitte őt Dél-Franciaországba. (Lásd erről Todd, 2003 *A rettegés* c. fejezetét, illetve Mamaine leveleit (Goodman, 1985))

regényhőshöz ki szolgált modellként. Az *Ördögök* olvasásakor mi már csak mosolygunk Dosztojevszkijnek Turgenyevről készített gúnyrajzán, és mindkét szerző nagyobb dicsőségére megállapíthatjuk, hogy Turgenyev életművén nem hagyott mará nyomokat a rosszindulat sava. Granovszkij professzor neve pedig – aki egy másik hőse az *Ördögök*-nek –, ma már valószínűleg csak a russzisztikával foglalkozóknak lenne ismerős, ha nem lett volna Dosztojevszkij számára modell az öreg Szytepan Trofimovics megformálásához.

Így működik az irodalom: az idő múlása a zárba rozsdásítja a kulcsokat a hátsó ajtókon, és ha az épület még áll, s akad a homlokzat alatt szélesebb, impozánsabb bejárat, hát miért is akama másutt közlekedni az utókor.

„Menj és tarts előadást a Lubjanka patkányainak!” (Koestler, 1951, 27.) – mondja a regény egyik hőse, a lengyel Borisz a párizsi értelmiségi szalon egyik szofisztikussá váló vitájában. Ő a sarkköri bányák egyikében dolgozott egy munkatáborban, feleségét és gyermekét megölték. A regény szereplőinek viszonya Boriszhoz kulcsfontosságú. (Természetesen Pontieux professzor az, akit leginkább kényőösen hagy Borisz sorsa, míg Julien többször is meglátogatja őt a kórházban.)

Bár Koestler hősei kemény vitákat folytatnak egymással, mégis az az érzésünk néha, hogy a dialógusokhoz a tartalmat s a muníciót is sok esetben Koestler saját korábbi gondolatai és elképzelései szolgáltatják. Sokszor, igen sokszor saját korábbi énje vitatkozik azzal, akivé később változott. Huszonéves hívő kommunista énje vitatkozik azzal a későbbi Koestlerrel, aki megjárta a vernet-i internálótábor, akinek barátait és elvtársait börtönbe vetették, vagy munkatáborba vitték a Szovjetunióba. Ahogy esszéiben a cionista diák vitatkozik azzal a későbbi Koestlerrel, aki hosszú ideig nem tudta, hogy anyjának sikertülte elkülnie azt, hogy Auschwitzba hurcolják, és mindkettőjükkel vitába száll az a Koestler, aki

később leírja: anyja csak azért menekült meg, mert nem utazott Szlovákiában élő rokonához, hanem Budapesten maradt.

A hívő mindent torzultan lát. A nagyon fiatal és tapasztalatlan Hydie vakbuzgósága idején az inkvizíció védelmére kel: hogyhogy nem vettem észre, győzködi magát, hogy a katolikusok ellenfelei csak eltűztek dolgokat! Hogy nem láttam én ezt meg! Csak az „ellenséges tábor” nagyította föl az inkvizíciót! A kamaszlány vakhite elképeszti az olvasót, de éppen ezáltal értjük meg, hogy miként is működik, hogyan is magyarázza a világot a vakbuzgó kommunista.

Koestler gyakran azzal bizonyítja egy-egy állítását, hogy átlátnálja más körülmények közé. Ez egy sajátos, látványos bizonyítási eljárás, kiváló tanáregyéniségek élnek néha ezzel az eszközzel. Ha ugyanis Koestler csak annyit közölne: „barátaim, ne higgyetek annak, aki szerint a munkatáborok és a kommunista börtönök szörnyűségeit csak az ellentábor propagandája nagyítja föl!” – nos, az nagyon dicséretes lenne, de önmagában nem túl hatásos. De ha elénk állít egy vakbuzgó lányt, aki az inkvizíció bűneiről – amelyekről ténszerűen, „közmegegyezéssel” nagyon sokat tudunk – úgy beszél, hogy azok csak az ellentábor „fölnagyításai”, az ellenfél „rosszakarata”, akkor már előttünk áll a vakhit egész természetrajza. Koestler ehhez még hozzáteszi: egyetlen kommunista sem teheti meg, a hívő kommunista a legkevésbé, hogy ne vegyen tudomást a munkatáborokról, a mesterséges éhínségről, a börtönbeli kínzásokról.

Tudjuk, hogy Koestler és Sartre között – ahogyan Camus és Sartre között is – a majdnem baráti kapcsolat elsősorban a Szovjetunióhoz való eltérő viszony miatt romlott meg. Koestler párizsi naplójegyzeteiben több megjegyzést is találunk erre vonatkozóan. Az egyik legjellemzőbb afférjuk során Sartre megsértette és megbélyegezte Koestler ismerősét, Harold Kaplan amerikai újságíró,

mire Koestler pofonvágtat Sartre-t, és azt kérdezte: ki vagy te, hogy szabadságról beszélsz, te, aki kommunista lapot készítesz, és jóváhagyod, hogy milliókat deportáljanak a balti államokból!¹⁶ Persze, a regénybeli professzor Pontieux-ben keveredhettek Sartre és Merleau-Ponty vonásai. (A névválasztás is az utóbbira utal.) A *The Age of Longing* nem kegyelmez a kommunista szórszálhasogatásnak és képmutatásnak. A marxista dialektika kíméletlen paródiája jelenik meg a filozófia bohócává süllyesztett Pontieux professzor állításában:

„Bizonyos körülmények között a demokrácia a diktatúra látszólagos formájában mutatkozik meg, míg más helyzetben a diktatúra megjelenhet a demokrácia látszatában.” (Koestler, 1951, 82.)

Pontieux dialektikájának nincsenek határai: kijelenti, hogy egy világkormány pártján áll, bár ellenzi a nemzeti függetlenség korlátozását. S tovább: elítéli a tárgyalás nélküli bebörtönzéseket, de elismeri a haladás erőinek jogát, hogy könyörtelenül kirekesszék a reakciós tényezőket.

Pontieux újnihilista filozófus. Filozófiájának kulcsmondata: Why not? (Koestler, 1951, 81.) Követői a radikális neonihilisták, másképpen „why-not”-isták. (Nagyon szomorúnak tartom, hogy David Cesarani ezt a cinikus „miért ne” attitűdöt Koestler személyes tulajdonságává avatja könyvében.)

Pontieux-ben az elvontság és a képmutatás az, amit Koestler kiemel, egy helyütt elhangzik róla, maga a professzor lepődött meg rajta a legjobban, hogy őt mindenki milyen komolyan veszi. Ez halálos döfés: hogy a filozófust valójában egy önnön fontosságától megittasuló, légtüres térben lebegő, neveléses alakként ábrázolja. A regény egyik legmulatságosabb jelenete az, amikor Párizs egyik éjszakai

¹⁶ XX. Század Intézet Archívuma, Arthur Koestler-hagyatéka. Párizsi napló, MS 2306/4. Az ominózus jelenetet David Cesarani is fölidézi könyvében. (Cesarani, 1998, 288.)

bárjában megjelennek a neonihilisták (Sartre-Pontieux tanítványai), passzusokat olvasnak a mester *Negation and Position* (Tagadás és álláspont) című opuszából, és egyikük kísérletképpen beleönt az akváriumba egy dupla martinit. (Nincs még egy regény a világirodalomban, amelynek szereplői korra, nemre és világnézetre való tekintet nélkül ennyit isznak.) A halak persze elpusztulnak, ám az egész jelenet pompás alkalom Koestlernek, hogy ragyogó tollát megvillantsa. A részeg vendégsereg pillanatok alatt átalakul, rögtönöz egy bírósági tárgyalást. Az egyik neonihilista tanítvány – később talán egy másik, Párizsban filozófiát hallgató tanítvány, Pol Pot mellett tevékenykedett – a vádlott védelmében azt állítja, hogy ezek a halak a haláluk előtt valami olyasmit élhettek át, amely élményre halbiológiai szempontból rendes életük során nem tehetek volna szert. Egy másik vendég viszont a bírói szerepkörben kijelenti, hogy ezek a trópusi halak nagyon sokba kerültek, és a kárt meg kell téríteni a tulajnak. Professzor Pontieux tanítványai ekkor akcióba lépnek: kijelentik, hogy a bíró „...egy kollaboráns, egy fasiszta, a forradalmi proletariátus és a Szabadságszerető Közösségi Állam¹⁷ ellensége.”¹⁸ Bojkottot hirdetnek a bárra – ami a felszolgálókat és a törzsvendégeket némi megkönnyebbüléssel tölti el. (Koestler, 1951, 222.)

Ne gondoljuk, hogy Koestlernek túlságosan meglódult a fantáziája, amiért félrészeg értelmiségijeivel a párizsi éjszakai bárban bírósági tárgyalást játszat. Említsük meg Claude Roy *Nous* (Mi) című művét, amelyben az író visszaemlékszik arra az 1951-es szilveszterre – Koestler könyve ebben az évben jelent meg! –, amikor vezető francia értelmiségiek a mulatság fokozására elhatározták, hogy

¹⁷ A *The Age of Longing*-ban a Szovjetunió neve mindössze az említett lábjegyzetben szerepel.

¹⁸ Koestler a fikciónak megfelelő lábjegyzetben közli: a Szovjetunió neve az ötvenes évek elején a Békemarsall rendelete értelmében Szabadságszerető Emberek Közösségére változott.

„konceptiócs pert” játszanak. Kiosztották a szerepeket: Roger Vailland kommunista író feszített az ügyész szerepében, Roy volt a vádlott. A játékot olyan szenvedéllyel, olyan indulatokkal játszották végig (a „védőügyvéd” halálos ítélet kiszabását kérte), hogy Roy felesége idegrohamot kapott az ítélet kihirdetésekor. (Idézi Bartosek, Közép- és Délkelet-Európa. In: A kommunizmusfekete könyve, 414.)

A regény egyik izzó jelenetében a gulágot megírt Borisz kinyújtott karral Pontieux-ra mutat, és megkérdezi Julien: *miért nem dobjá ki ezt az árulót?* „Igen, maga egy áruló, bár ennek nincsen tudatában” – teszi hozzá lázasan. A professzor fölháborodik, és a sértés hatására azt mondja, valamelyiküknek mennie kell az összejövetelről. Julien végül is úgy dönt, a professzort kíséri az ajtóhoz. Mentegetőzik ezért, s azt mondja vendégének: tudom, hogy azt kellene kikísérem, aki sértő módon viselkedett, de mégsem tehetem, mert oly sok mindenben ment keresztül ez az ember... „Nem mentség a viselkedésére” – jelenti ki Pontieux. „De az” – mondja Julien.

Nos, néhány rövid mondattal visszaadva ez volt, ez lehetett a vízváltató Sartre és Camus között. Vagy amit Camus olyan határozatosan fogalmaz meg *A lázadó ember*-hez írott bevezetőjében: „a szabadság lobogói alatt létrehozott rabszolgatáborokról” kialakított vélemény (Camus, 1992, 12.).

Szólnunk kell róla: Koestler igen gyakran tette szóvá a konzervatív liberális erőtlenséget. (A liberalizmus ekkortájt még valóban egy koherens világszemléletet és értékrendet, adott esetben a liberális jogegyenlőség alapján alapvetően konzervatív értékörzést is jelenthetett.) Nem foglalkozott vele behatóan, de utalásszerűen többször is. A jelzett értékrendnek csak a létezése töltötte el nyugalommal; a modernkori használhatatlansága, avíttága, késői reakciói és az erkölcsi alapú gátoltságok, amelyek bénulttá tették

az ezer lóerővel működtetett kommunista energiaközponttal szemben, mélységes nyugtalanságot, sőt néha mintha kifejezett bosszúságot keltettek volna Koestlerben.

Egy szemléletes példa a regényből: amikor Hydie megtudja, hogy kidobott szeretője szovjet kém, és ezt őrajta kívül mindenki tudta, még az apja is, könnyekkel küszködve azonnal cselekedni akar. Apjának egy nagy veszekedés hevében azt mondja, hogy ha már eddig nem érdemesítette őt senki arra, hogy közöljék vele, kivel is flörtöl, most legalább abban segítsen neki, hogy tanácsal látja el, kihez forduljon a rendőrségen. Meglepetésére az apja ugyanazt mondja, mint Julien: hogy ezzel a rendőrség semmit sem fog kezdeni, hogy Nikitin szovjet kém voltára végül is nincsen bizonyíték, és különben is diplomáciai védeltséget élvez. Hydie ekkor közbevág: igenis van bizonyíték, még hozzá tárgyi bizonyíték, hiszen elolvasta a noteszt, amely véletlenül esett ki a férfi zsebéből, és abban nevek voltak, többek közt a szalonban előforduló értelmiségieké, megjelölt nevek, akkor apjától csak erre a kérdésre telik: Te megnézted egy idegen ember noteszét?

Ez a konzervatív értékrend tehetetlen a baloldal gátlástalanságával szemben. A tábornoknak fontosabb az, hogy saját normáit betartsa, hogy a polgári méltóság nevében ne szóljon bele a felnőtt lánya magánéletébe, mint hogy saját gyerekeinek tudomására hozza, hogy egy szovjet ügynök kamaiba került. Amikor Hydie fölzaklatva a rendőrségre akar rohanni, a tábornok azon botránkozik meg, hogy jó nevelést kapott gyermeke fölírta a polgári privátszféra sérthetlenségének elvét. A formák uralkodnak az életosztónok felett. Koestler sokszor tematizálja azt a tételt, hogy a polgári értékrend szinte önpusztító jelek kíséretében nem tud megmérkőzni a baloldal hihetetlen immoralitásával, és eleve vesztésre áll pusztán önnön jellegénél fogva, és talán föl kellene ébredni végre, mert ez hihetetlenül veszélyes.

De nem ez az egyetlen példája Koestlernek arra, hogy a polgári értékrend, a polgári gondolkodás még csak föl sem ismeri, milyen veszélyes ellenféllel áll szemben. Ismét egy példa, ez már a regény politikai világából: a mű két részét összeköti egy különös, kurzívval szedett „tudósítás a jövőből”. Lényege a következő: egy atombombát dobhatnak le kísérleti céllal a Szabadságszerető Emberek Közösségének területére, s egy véletlen folytán az egy lakott települést pusztít el. (A pusztulás fölterképezésére odaküldött pilóta fejében megfordul, hogy kísérleti céllal szándékosan dobták le egy városra a bombát.) A közösségi állam először hírzárlatot rendel el, majd egy hét múlva közlik, hogy a bombát csakis az ellenség dobhatta rájuk. A világsajtó fölkapja a hírt, a nyugati demokráciák védekezni kényszerülnek. „Nem mi dobtuk le”, körülbelül ennyi telik tőlük, ezt ismételtetik. És ez a 20. század világában nem elég ahhoz, hogy ártatlanságuk kiderüljön. Sőt, mint Koestler szellemesen megjegyzi, mivel csak ennyi telt tőlük, még a „szimpatizánsaik szemében is gyanússá váltak”. (Koestler, 1951, 288.) A Szabadságszerető Emberek Közössége pedig éles támadásra vált: úgy döntenek, megkeresik a bűnöst, és mert a szovjet belügyi szerveknek ez sosem volt probléma, találnak is bűnbakot. „Megtalálják” azt az embert, aki titokban szövetkezett az imperialistákkal, hogy az ellenség bombája elpusztítsa az ártatlan állam városát. A beismerés persze egy szovjet börtönben történik, és a világ elfogadja az álhírt, elfogadja, hogy a szovjet állam „megtalálta” és letartóztatta a „bűnöst”, aki az ellenséges hatalmakkal összeszűrte a levelet. Ne felejtjük el: Rajkot nem oly régen, mindössze két évvel a regény megjelenése előtt végezték ki, és a Slánský-per vádlottjai (köztük Otto Katz, Koestler barátja-munkatársa) majd csak a megjelenést követő évben fognak bíróság elé állni, és őket is kivégzik. Havas Endre pedig – emléksziünk rá, őrá mintázta Koestler az *Értkezés és in-*

dulás hőstét – ekkor már Rákosi börtönében sínylődik, nemsokára beleőrül a kínzásokba, és meg is hal a börtönben.

Ahogy a regényben a nyugati világ a francia szalonokban otthonosan mozgó Nikitin szovjet hírszerző bűnösségét nem firtatja, úgy Zinovjev vagy Buharin bűnösségét sem kérdőjelezte meg. És a nyugati világ nem tiltakozott akkor sem, amikor a moszkvai perek megismétlődéseként szovjet vezénnyel Közép-Európában is lefolytatták a koncepció pereket. Koestler bemutatja, miképpen mond csődöt a hagyományos nyugati kommunikáció a totalitárius propagandagépezet produkciójával szemben. Ha a Nyugat a pusztá védekezésre szorítkozik a rágalmakkal szemben, amikor azok már beszivárogtak a köztudatba, és megtették hatásos munkájukat, akkor önmagát ítéli vesztésre. Mint tudjuk, a modern kommunikációelmélet nagyon jól ismeri azokat a fortélyokat (természetesen már régen nem a „kommunista” vagy „totalitárius” propaganda kategóriáiban gondolkodik, sőt ezeket látványosan elítéli), amelyek ide, ebbe a korszakba eresztik a gyökereiket. Többé-kevésbé finomítva tudatosan alkalmazazzák a megtámadás, a védekezésre kényszerítés, a féligazságok terjesztése, igazságokként való megvillantása, az ellenőrizetlen hírek „bedobása” stb. módszereit. Rosszabb esetben háborúk, enyhébb változatban választások dőlnek el azon, hogy milyen kommunikációs stratégiát tudnak előállítani a politikai versenytársak. S ahol nincsen erős beágyazottságuk a polgári értékeknek, ott nagyobb esélye van a győzelemre annak, aki gátlástalan. Ezt az egyenlőtlen küzdelmet a Koestler *A láthatatlan írás*-ban fogalmazta meg legpontosabban:

„...a propagandaháborúban a féligazság erősebb fegyver, mint az igazság (...) aki védekezik, elveszett. És mindenekelőtt azt tanultam meg, hogy ezen a téren a demokráciák mindig hátrányban lesznek a totalitárius rendszerek-

kel szemben. Münzenberggel töltött éveim során szkeptikus lettem a Nyugat esélyeit illetően az olyan ellenfelekkel szembeni 'pszichológiai hadviselésben', mint Hitler és Sztálin. Mert hatékony és eredményes pszichológiai hadjáratához pontosan azokat az elveket és értékeket kell sutba dobni, amelyek nevében a Nyugat belekezdene.” (Koestler, 1997, 230.)

A regény a különböző figurák révén nem kiábrándulás-típusokat, hanem hit-típusokat vonultat föl. A *The Age of Longing*-ban mindenki másképpen hisz, és mindenki egyféleképpen kiábrándult. A zárdát otthagyó Hydie, az Európa megmentését egyre reménytelenebbnek látó Julien, a saját íróbohóc-szerepétől szabadulni akaró Leontyev mind-mind a csömörrel küzdenek. Még Commanche, a belügyi feladatokat ellátó francia minisztériumi hivatalnok is váratlanul kitor feladatvégzése kellős közepén, és gyakorlatilag beismeri az állam tehetetlenségét a szovjet hírszerzéssel szemben.

Ebben a világban tevékenységre leginkább azok képesek – például Hydie apja, az amerikai tábornok –, akikben a hit inkább feladattá változott, még a teljes kiábrándulás előtt. Ugyanez mondható el végül is Nikitinről, akit szinte sajnálunk, amiért egy szerelmi ügy miatt alighanem a gulágra fog kerülni. És persze fölvonulnak a balekok is: a sarkkőri kényszermunkán tönkretett, félig megőrült Borisz, akinek kiirtották a családját, vagy Vardi, aki besétál a csapdába, átmegegy a vasfüggönyön a hazájába, mert azt hiszi, „No.1-es” (Sztálin) halálával megtörtént az enyhülés, de ez a tévedés az életébe kerül. S említjük még meg azt is, hogy Vardi professzor sorsának megrajzolásakor Koestler gondolhatott Ignótus Pálra is, aki a 30-as években Londonba emigrált, és 1950-ben, édesapja temetésére minden figyelmeztetés ellenére hazaindult Budapestre. Ignótust letartóztatták, és kilenc évre ítélték kémkedésért és hazárulásért. „Intelmeimet, hogy ne menjen

Budapestre, szintén üldöztetési mániám jeleként könyvelte el” – jegyezte meg Koestler rezignáltan. (Koestler, 1997, 203.)

Ami a regény befejezését illeti, Csehov óta az irodalomban elkövetett gyilkosságok (öngyilkosságok) céljára használt lőfegyverek valahogy nem akarnak elsülni. Kétségtelen, hogy a szovjet kém lakására igyekvő, elégtételre vágyó amerikai szerető – retiküljében egy revolverrel a púderkompakt mellett – túl magas labda a kritikusoknak: Koestler mint író a melodráma kivédésére nem is igen tehetett mást, mint hogy intézkedett, ne működjön a revolver. A jelképes kivégzés azért így is megtörténik: egy eszme-emberek dialógusaival átszőtt regényben a jelképes halál is halál. Így ráadásul Koestlernek még módja van csavarni egyet a végkifejleten: tudomásunkra hozza, hogy a férfi nyugati típusú hírszerzői karrierjének vége, most kezdődik a szovjet karrier: egy sarkkőri fakitemelő telepen.

A *The Age of Longing* a tradíciókra érzékeny liberális Anatole úr temetésével végződik, akit a regény elején mint a szalon házigazdáját ismertünk meg. A szertartásra igyekvők tüntetőkkel találkoznak, a város a megszállás hangulatát árasztja. Munkások visznek plakátokat, rajtuk feliratok, melyek a Közösségi Államot éltetik. A megszállók üdvözlése zajlik. Koestler a *Boszorkány-szombat* című, korábbi fejezetben, utaltunk rá, végletes gúnyrajzot ad a „békegyűlés” szónokairól, részvevőiről. Köztük is „Herkulésről”, a társutas fizikusról, aki tanulmányt ír a táguló világról, majd miután a Szovjetunió terjeszkedő politikája miatt nem volt tanácsos a világ tágulásáról írni, írt egy másik tanulmányt, amelyben megcáfolta korábbi elméletét. Ez a fizikus lázad föl a regény végén, amikor Navarin fűzfapoéta kifejti, hogy nekik csakis az lehet feladatuk, hogy támogassák a Szovjetuniót, a fizikus (a megszállás szagára) egyszer csak azt mondja: „Ez hazaárulás.”

Hány és hány alkalommal hangozhatott el ez a rádöbbenés Kelet-Közép-Európa leigázott országaiban! (És aztán hány és hány alkalommal *nem hangozott el?*)

A *The Age of Longing* a hidegháború lelki és természetesen eszmei hátteréről ad nagyon pontos képet. A regény 70-es évekbeli kiadásához írott új szerzői előszóban olvashatjuk:

„Szovjet-Oroszország drámai nyerseséggel szövetségesből ellenséggé változott. A hidegháború a tetőfokára hágott. Hasonlóan a sztálini terrorhoz. Az, hogy Sztálin paranoiától szenvedett, hétepcsétes titok volt, s csak sokkal később lepleződött le lányának memoárjából és utódainak beszédeiből. De mindez az életet Keleten és Nyugaton is kiszámíthatatlan kockázatokkal telítette. Oroszországban egy veszélyes örültnek abszolút hatalma volt. Lehetetlen volt megjósolni, hogy kit fog legközelebb kiütni, és miféle fantasztikus vádakkal. A vádak és vallomások jóváhagyott abszurditása egyfajta ezoterikus rituálét jelentett: a hihető és a hihetetlen között megsemmisült a határ. Ez az *Ezerkilencszáznyolcvannégy* világa volt...” (Koestler – Koestler, 1984, 75.)

A *The Age of Longing* tehát a maga módján éppen úgy darázsfészekbe nyúlt, mint a *Sötétség délben*. Fogadtatását témája eleve meghatározta: a franciák fanyalogtak (miért is ne, hiszen róluk szólt), az amerikaiak nem tudták megemészteni a középponti hősnő karakterét, még leginkább az angoloknak tetszett.

A regény olyan igazságokat tárt föl, amelyek ismét elég sokaknak meglehetősen kényelmetlenek voltak. Vegyük sorra ezeket!

Koestler állításai, melyeket regényével megfogalmaz, a következőkben foglalhatóak össze: 1. Minden politikai bűnről beszélni kell. 2. Mindent, ami egyértelműen a politikai bűntényre való fölkészülés, azt a nyilvánosság erejével lehet csak sem-

legesíteni. 3. Nem elég a titkokról és a veszélyekről néhány embernek tudni. 4. Abban az országban, ahol a veszély létezik, de a veszélytudat kialakulása gátolva van, nem alakulhat ki a védekezés.

A regény utolsó lapjain már nemcsak egy feldúlt és megzavarodott, hanem egy megtámadott fővárosban vagyunk. Légiriadó szirénái vijjognak, és a talányos befejezés nyitva hagyja, hogy vajon ez most csak gyakorlat vagy pedig igazi légitámadás? Netán az utolsó ítélet napja?

A *The Age of Longing* feltételezése szerint Sztálin halála után a szovjet blokkban nem történik igazi, jelentős változás. A szó mélyebb értelmében véve Koestlernek igaza volt. A hrucsovi majd a brezsnyevi éra nem jelentett demokratizálódást, csak ahhoz képest volt enyhülés és olvadás, amit a sztálini terror jelentett. A szörnyű terror diktatúrába váltott át, a rendszernek a terror már csak kísérőjelensége – de ettől még a rendőrállam az marad, ami.

Camus írja valahol, hogy az a híres ember, akinek már nem fontos a keresztnéve. Koestlernek már a *Sötétség délben* után sem számított a keresztnéve. De a sors, ahol sikert oszt, ott mindig kísért az igazságtalanság is: esetleg éppen a sikert kíséri.

IRODALOM

- A hét halálos téveclés. In.: *Egy mítosz anatómiája*, Osiris, 1999.
- Beauvoir, Simone de (1966): *Mandarinok*. Magvető, Bp.
- Beauvoir, Simone de (2001): *Amerikai útinapló*. (Lackfi János ford.) Nagyvilág, 2.
- Camus, Albert (1992): *A lázadó ember*. Bethlen Gábor, Budapest
- Cesarani, David (1998): *Arthur Koestler: The Homeless Mind*. Vintage, London
- Furet, François (2000): *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa, Bp.
- Goodman, Celia (ed.) (1985): *Living with Koestler: Mamaine Koestler's Letters 1945-51*. St. Martin's Press, New York

A *The Age of Longing* nagyszerű regény, megérdemelne legalább fele akkora olvasottságot, mint a *Sötétség délben*. Választásokat ugyan nem döntött el, de hihetetlen erővel mutatott meg egy kort, a hitvesztések máig tartó, máig ható korát. A regényíró Koestler olvasói befogadása nem állhat meg a *Sötétség délben*-nél.

Senki nem olvasna ma Koestler-műveket, ha az író életét befolyásoló változások nem hatottak volna rá vissza, ha fölismerései nem befolyásolták volna korábbi álláspontját. Senkit nem érdekelné, a nevét se ismeménné, ha megmaradt volna a *Vörös napok* „lelkes idióta” stílusban megírt brosúrája írójának.

Ha süket fülekkel reagált volna a sztálini koncepciók perekre. Ha elzúgtak volna mellette a Közép-Európát megmérgező kirakatperek világgá röpített hírei.

Ha nem akarta volna téglákkal beverni a londoni magyar követség ablakait az 1956-os forradalom hírére.

Ha nem lett volna *Koestler*.

Kulcsszavak: *francia értelmiség, háború utáni kiábrándulás, nyugati szabadság- eszmény, antitotalitarizmus, antikommunizmus, regénypsichológia*

- Koestler, Arthur – Koestler, Cynthia (1984): *Stranger on the Square*. Random House, New York
- Koestler, Arthur (1951): *The Age of Longing*. Macmillan Company, New York
- Koestler, Arthur (1997): *A láthatatlan írás*. (ford.: Makovecz Benjamin) Osiris, Budapest
- Koestler, Arthur (1994): *A jógi és a komisszár*. Osiris-Századvég, Budapest
- Koestler, Arthur (1999): *Egy mítosz anatómiája*. (vál. és ford.: Makovecz Benjamin) Osiris, Budapest
- Labin, Suzanne (1949): *Stalin's Russia*. Victor Gollancz Ltd., London
- Lengyel, József (1988): *Szembesítés*. Magvető, Budapest
- A kommunizmus fekete könyve (2000): Nagyvilág, Bp.
- Todd, Oliver (2003): *Albert Camus élete*. Európa, Bp.

SÖTÉTSÉG DÉLLEN

Márton László

író

malaci@axelero.hu

Az addig legfeljebb újságíróként és elsősorban német nyelvterületen ismert Arthur Koestlert a második világháború előestéjén írt, és nem sokkal ennek kitörése után kiadott *Sötétség délben* röpiette a világhír zenitjére. Az azóta eltelt hatvan év múltán a regény kritikai fogadtatása, népszerűsége nemcsak az életmű csúcsának tekinti, de a XX. századi regény hatalmas, maradandó teljesítményének is.

Koestler életében e korai siker egyszersmind súlyos terhet jelentett, hiszen mind baráti környezete, mind az irodalmi közeg az alig negyvenéves szerzőtől a korai remekművet meghaladó, de legalábbis ezzel felérő, újabb könyvekben reménykedett. Koestler ennek az elvárásnak úgy felelt meg, hogy kitért előle. Hetvennyolc éves korában bekövetkezett haláláig több nagyívű, a közvéleményt felkavaró munkát adott ki, de a *Sötétség délben*-hez mérhető regényt többé nem.

Az irodalomtörténészek nehézkesen határozzák meg a regény műfaját. Cselekménye a jelenkorban játszódik, de erősen elüt a szokványostól. Alakjai ugyan fiktívek, de létező és ismert egyének vonásait hordják, a helyszín is azonosítható. A szerző közvetlen élményei átütnek a történet szövetén, de nem az elbeszélő személyes sorsáról szólnak.

A *Sötétség délben* főhőse és tulajdonképpen egyetlen – tragikus – hőse Nyikolaj Szalmanovics Rubasov. A szövegben a Szovjetunió, a bolsevik párt, Sztálin; vagy a Komintern neve nem jelenik meg, ezeket a párt, az *Egyes számú vezető*, vagy a *Nagy Egyes* helyettesíti. Más jelzések, mint a Bel-

ügyi Népbiztosság; vagy az Első kongresszus félreérthetetlenül teszik, hogy a cselekmény a „forradalom” után két évtizeddel, azaz a harmincas évek második felében játszódik. Rubasov előélete a polgárháborúval kezdődik, amikor egy katonai egység parancsnoka volt, majd a Párt megbízásából többször és hosszabb ideig Nyugat-Európában dolgozott. Zsidó eredetéről csupán második vezetőkéneve (Szalmanovics) árulkodik.

A kevés mellékszereplő feladata, hogy Rubasov múltjának és jelenének, a letartóztatása és kivégzése között eltelt időszaknak valamely mozzanatot illusztrálják. Alakjuk szándékosan elnagyolt, csak annyit tudunk meg róluk, amennyi a főhős gondolatainak és cselekedeteinek megértéséhez szükséges. Arlovát, utolsó szeretőjét „lusta, húsos teste, hallgatag álmos” karaktere jellemzi. Ivanovról, az első vallatóról kiderül, hogy Rubasovval együtt harcolt a polgárháborúban, ahol fél lábát elvesztette. Az új nemzedéket képviselő Gletkinhez, a második vallatóhoz a *neandervölgyi* jelző társul – ugyanez illeti a később Rubasovot tarkónlövő hóhért. A szomszéd cellába zárt, a börtönmorze segítségével beszélgető társ, a másik táborhoz tartozó katonatiszt, akit a főhős személyesen nem láthat, képzeletében monoklit hord. A Rubasovra valló, így halálos ítéletében szerepet játszó fiatalember állandó jelzője: *nyúlszájú*.

A *Sötétség délben*-t George Orwell „harci regényként” jellemezte. A két világháború közötti időszakban, bár a megélt események regénybe ültetése elsősorban a mozgalomból és egyes esetekben – bár nem mindig

– az eszmékből kiábrándult kommunisták szokása volt, más élethelyzetekből is hasonló művek születtek. T. E. Lawrence *A bölcsesség hét pillére*, Malraux *Remény-e és Emberi sorsa*, Ignacio Silone, Steinbeck, Hemingway, Déry Tibor regényei válsághelyzetekben ábrázolták az egyén és a történelem szelétől megérintett tömeg viszonyát, a hősök és ellenhősök pályáját, a jobbra vesztés csatákat és következményeiket. Ezek a szerzők, mint mások, a politikai időszerűség függvényében hosszabb-rövidebb időszakokra reflektorfénybe kerültek, azután helyükre mások léptek; olvasottak, népszerűnek bizonyultak, majd az elhallgatás tisztítótüzebe vettek. A *Sötétség délben* mindnél időállóbbnak bizonyult.

A regény egyediségét – értelmezésünk szerint – három tényező magyarázza. Az első belső szerkezete, az elbeszélés intenzitása. A második a téma „forrásvidéke”, történelmi környezete. A harmadik, végül, fogadtatása, a megírás és az elterjedés között lezajlott világháború következményei.

A regény szerkezete

A regény szerkezetében különböző idomok használ: a főhős emlékképeit, a cella és a börtönfolyosók részletes leírását, Rubasov börtönnaplójának fejezeteit, a tárgyalásról közölt tudósítást és a szöveg mintegy harmadát kitevő párbeszédet két kihallgatójával.

Rubasov letartóztatása után, de kihallgatása előtt három árulását idézi fel. Az első kettőt a Párt utasítására követte el, a harmadik, szeretőjének cserbenhagyása, azonban „magán”-bűn volt, amellyel egyedül kénytelen szembenézni. Az árulások felidézése kettős célt szolgál: egyrészt a cselekmény háttereként felrajzolja a kommunista párt módszereit Hitler hatalomra jutásának időszakában Németországban és egy nyugat-európai államban, másrészt megteremti az általános bűntudat légkörét, amelynek hatására

Rubasov később beismer el nem követett cselekményeket.

A második rész, Rubasov kihallgatásainak sorozata, egyfajta fordított „fejlődésregény”. A valódi, XVIII. századi fejlődésregények hőse kalandjai, vándorútjai során megtanul valamit, ráébred valamire, míg végül beavatásra méltónak bizonyul, megismeri a végső titkot. Rubasov az utat fordítva teszi meg: a cél érdekében minden eszközt felhasználó forradalmi cselekvéstől, az egyének és csoportok sorsát a célnak alárendelő, az „emberanyag” Pártnak tetsző formálása után, a kihallgatás folyamán, majd a kirkatper végén eljut a forradalom csődjének, saját élete hiábavalóságának felismeréséhez. A forradalmár útjának vége a semmibe torkollik.

Ha a főhős múltjáról csak információ-foszlányokat kapunk, jelenét: lelkiállapotát, a kihallgatások közben és között gondolatokat, testének rezzenéseit, a börtönélet apró mozzanatait annál nagyobb részletességgel követhetjük. A két kihallgató, a börtönőrök, fogolytársak, a közelmúltból felidézett személyek, mind Rubasov tudatán szűrve jutnak el az olvasóhoz; az elbeszélésben voltaképpen csak az létezik, amit Rubasov érzel, gondol; vagy amire emlékezik. Ezért válik a cselekmény folyamán az inkább funkcionális, a szovjet társadalmat és a börtönvilágot képviselő kétdimenziójú háttérszereplőkhöz képest hús-vér emberré.

„Kívülről”, tehát nem Rubasov szemszögéből tekintve a regény egyetlen nagy kérdésre ad választ: hogyan jutott el az októberi forradalom egyik vezére (és a főhős által megtestesített vezérek csoportja), hogy nyilvános tárgyaláson beismerjen olyan fővesztéssel járó bűnöket, melyeket nyilvánvalóan nem követett el. A fizikai kényszer Rubasov esetében elsősorban alvásmegvonásból áll. Első kihallgatója, Ivanov utal arra, hogy más esetekben kínvallatástól sem riadnak vissza, de nála ezt értelmetlennek tartja.

A történeten végig-húzódó vörös fonal a logika, pontosabban az ésszerűség egyféle történelmi szükségszerűséggel elegyített változata. A történelem zsarnokként uralkodik azok felett, akik valaha elfogadták a teleológia elvét; ugyanis ha a történelemnek felismerhető és meghatározható célja van, akkor azok, akik a történelem bábájának tekintik magukat, joggal dönthetnek az alanyok sorsáról, életről-halálról. „Vajon nem mindig is embertelen, gátlástalan építőmester volt-e történelem, hazugságból, vérből és sárból keverve malterét?” – faggatja önmagát Rubasov, és igennel válaszol. Ebből következik, hogy a győztes tábor vezére egyszersmind a történelem beteljesítője, a vesztes ellenzékiet vagy potenciális ellenzékiet egy emberfeletti akarat söpri el az eleve elrendeltetés útjából.

Ivanov, az első vizsgálóbíró, az elvtársi cinkosság révén kísérli meg a beismerő valamás kicsikarását. A hajdani fegyvertárs, akivel polgárháborús múltja is összefűzi, tükröképként működik; Rubasov múltját képviseli. Formába önti félbemaradt gondolatait, ki mondja, amire a vádlott képtelen, felmutatja a bolsevik gondolatrendszer végső következményeit:

„Ha arra a meggyőződésre jutnál, hogy a kapituláció logikai szükségszerűség és objektív helyes – akkor megtennéd?” – kérdezi Ivanov. Ezután kihirdeti a gondolatmenet végső eredményét: „Megengedhetetlen, hogy az ember az érzelmek metafizikai kuplerájának nézze a világot. A mi számunkra ez az első parancsolat. Rokonszenv, lelkiismeret, undor, kétségbeesés, büntudat és engesztelő áldozat a mi számunkra egyaránt viszolyogtató kurvázkodás... A magunkfajta ember számára nincs is ennél nagyobb kísértés: lemondani az erőszakról, bünbánatot tartani és megbékélni a lelkiismeretünkkel. A legnagyobb forradalmárok közül is sokan engedtek ennek a kísértésnek: Spartacustól Dantonig és Dosztojevszkijig; ez az ügy el-

árulásának legklasszikusabb formája. Isten kísértései mindig sokkal veszedelmesebbek voltak az emberiség számára, mint a Sátán incselkedései. De amíg a káosz uralkodik a világban, addig Isten anakronizmus: és minden, a lelkiismeretünkkel kialakított kompromisszum nem más, mint árulás”.

Ivanov alakja fikatív, de előképe pontosan azonosítható. Walter Krivitszkij, a szovjet katonai hírszerzés 1937-ben Amerikába menekült vezetője írta le Szergej Mracskovszkij és Abram Szlutszkij párbeszédét. A Kolcsak elleni hadjárat tábormokát, a Zinovjev-Kamenyev-per egyik vádlottját hajdani beosztottja, Szlutszkij NKVD-s vizsgálóbíró három nap és három éjszaka alatt győzte meg, hogy engedjen a párt kérésének, és vállalja a kém és összeesküvő szerepét. Koestler nem találkozott Krivitszkijel, akinek emlékiratai a *Sötétség délben* után jelentek meg, de a „kor szelleme”, az NKVD céljai és módszerei nem maradtak a Lubjanka falai között.

Ha érveit Rubasov a „logikus” végkifejletig követi, amint ezt tette, kénytelen volt elismerni, hogy elméleti véleménykülönbsége a Nagy Egyessel valójában gondolatban elkövetett árulás, végső soron pedig, a bolsevik logikát követve, a potenciális és a valódi áruló közötti különbség, a történelmi szükségszerűség magasabb szempontjából, elenyésző.

Rubasov a kihallgatás alatt és ennek szüneteiben az elpusztulásával járó logikai következtetéstől visszszámol az eredetig:

„Valamennyi alapelvünk helyes volt, a végeredmény azonban mégis hibás. Ez a század beteg. Mi diagnosztizáltuk a kórt és mikroszkopikus pontossággal megállapítottuk a baj okait is, ám hiába folyamodtunk a gyógyító késhez, a testen új kelések támadtak. Az akaratunk kemény volt és tiszta, rászolgáltunk az emberek szeretetére... Miért vagyunk kitaszítottak és gyűlöletesek?”

A bukott forradalmár csődje egyúttal a módszer csődje is – mivel látásmódja szerint az egyén feloldódik a történelmi szükségsze-

rűségben, a módszer csődje egyszerismind az egyén végét is jelenti:

„Mi hoztuk el az igazságot, a mi szánkából azonban hazugságnak hangzott. Elhoztuk nektek a szabadságot, a mi kezünkben azonban korbácnak lájtátok... A jövő ígérését hoztuk, de akadózott a nyelvünk és csak kutyaugatás szólt a szánkából...” A szöveg Rubasové, de az érvelés Dosztojevszkij hőseié. Ez a párhuzam végighúzódik a regényen.

A második vizsgálóbírónak, a forradalom utáni bolsevik nemzedéket megtestesítő neandervölgyi jelzöt viselő Gletkinnek sikerül rávennie arra, amire a hajdani harcostárs képtelennek bizonyul, nevezetesen, hogy beismerje konkrét bűnösségét, részvételét a Vezér elleni összeesküvésben. Nyilvános vallomásra azonban nem a vallató nyomása és nem is a sajátos bolsevik logika végső következtései késztetik, hanem a bűntudat és a csalódottság elegye. Az első, az eljárás folyamán kivégzett vizsgálóbíróval ellentétben, aki rövid büntetéssel és politikai pályájának újrakezdésével kecsegtette, a neandervölgyi Gletkin nem ígér kegyelmet a kirakatper végén, csak az utókor igazságtételét. Gletkin és a regényben megjelenő többi neandervölgyi a forradalom új nemzedékét, a jövőt képviseli. A két vizsgálóbíró érvrendszere azonos, csupán kihallgatási technikájuk különbözik. Rubasov útja végén visszariad attól a jövőtől, amelyet a neandervölgyiek nemzedéke képvisel; lelke mélyén már megtagadja a forradalom gyermekeit, mielőtt még a forradalom képviselői kitagadnák őt. Ezért fogadja el az élete eldobásával járó alkut, képzelt bűnei beismerését.

„Megengedheti-e magának, hogy merő undorból, csüggedésből és hiúságból visszalépjen a szereptől? És ha kiderül, hogy mindezenek ellenére a Nagy Egyesnek mégiscsak igaza van? És, hogy itt benn is, a mocokban, a vérben, a hazugságok közepette is, mindezenek dacára a jövő alapjait fektetik le?”

A per részleteiről az olvasó csak többszörös közvetítéssel értesül. Rubasov házmes-

terének, a hajdani vöröskatonának a lánya olvassa fel a sajtóban megjelent tudósítást. Ezzel az „elidegenítő effektussal” Koestler lemond arról, hogy a tárgyalás légkörét leírja, a főhős gondolatait, a közönség viselkedését elemezze. Az öreg bolsevik, aki saját gyermekétől is fél, gondolatban a Passióhoz hasonlítja Rubasov végét, majd egyetlen „legyen meg a Te akaratom”-dal reagál a történetekre, az emberi cselekvés szférájából mintegy a Gondviselés hatáskörébe utalja a bűn és büntelenség számára veszélyes, ezért megválaszolhatatlan kérdését. Rubasov cellájában hasonló gondolatot jár körbe: „nyilvánvaló volt a számára, hogy csakis annak a szenvedésnek lehet értelme is, amely másrészt elkerülhetetlen egyúttal; vagyis csak az olyan szenvedésnek, amely biológiailag eleve elrendeltetett. Másrészt viszont minden társadalmi gyökerű szenvedés esetleges, következésképp céltalan és értelmetlen. A Forradalom egyetlen célja voltaképpen az értelmetlen szenvedés megszüntetése volt”. Bűntudatának mélyebb oka: „Kiderült azonban, hogy a második fajta szenvedés felszámolása csak az összeméret méretekben vett hatalmas arányú, jóllehet ideiglenes megnövekedése árán érhető el. A kérdés, amelyre felelnie kell most így hangzott: Jogos-e ennek ellenére is elvégezni ezt a műtétet?... Kamaszkorában azt hitte, hogy a párt céljaiért munkálkodva majd választ kap mindenféle kérdésre... de a kérdést, amelyre választ remélt, amelynek kedvéért belevágott, mindjárt a kezdet kezdetén elfelejtette.”

Az első vizsgálóbíró, Ivanov megfogalmazza Rubasov választási lehetőségeit: ha megtagadja a közreműködést, „adminisztratív” intézkedéssel azonnal kivégzik, ha elfogadja a nyilvános perben rárótt szerepet, erkölcsi öngyilkosságot követ el, bár Ivanov feltételezése szerint életét meghagyják. A pártnak pontosan arra van szüksége, hogy a belső ellenzék bukott vezére önmagát semmisítse meg; Ivanov még nem tudhatja,

hogy a forradalom első nemzedékének tagjaiként mindkettőjüknek távozniuk kell az élők sorából.

A regény forrásai

A *Sötétség délben* elemzési kísérletei általában a műfaj besorolásánál akadnak meg. „Politikai regényként” kategorizálják, Orwell az 1984-gyel, Szolzsenyicin regényciklusával, Malraux *Emberi sors*-ával vetik egybe. A hasonlat kézenfekvő – túlságosan is az. Orwell azonban 1948-ban elképzelte a világ állapotát 1984-ben, Szolzsenyicin elbeszélő prózája a történelmi regény lukácsi meghatározásához illeszkedik; a műfajt tekintve közömbös, hogy mindhárom alapja a sztálinizmussá korszakosuló kommunizmus. Az 1984 antihősei háman vannak, Szolzsenyicin regényfolyamában a történelem tektonikus mozgásában az egyén szerepe eltöri, Koestler, mint Malraux, a cselekményt az egyén és a történelem párbeszédének, voltaképpen párbájának rendeli alá. Orwell a swifti szatirikus hagyomány egyenes ági folytatója, Szolzsenyicin tolsztoji gyökereit nem lehet nem észrevenni, míg Koestler montázstechnikája az újságírás eszközeiből kölcsönöz.

A *Sötétség délben* alakjainak megformálásában Koestler részben az általa ismert valóságra támaszkodott. A Szovjetunióban a polgárháború végétől perek sorozatát rendezték, melyben Buhariné az utolsó előtti volt. A cél minden esetben kettős; a valódi vagy potenciális ellenzék letörése és egyúttal „példa statuálása”. Jelentős különbség azonban, hogy amíg az 1928-ban és 1933-ban rendezett, a gazdaság katasztrofális állapotát magyarázni hivatott, ún. ipari szabotázs-perekben a megvádolt külföldiek ártatlanságukat hangoztathatták, addig a nyílt politikai perek már kivétel nélkül beismerő vallomással zárultak. Koestler közép-ázsiai útján maga is látott egy ilyen, a helyi közönségnek szánt kirakatpert, de visszaemlékezéseiben gyanú helyett csak értetlenségéről ír.

Lenin már 1922-ben megrendelte az eszerek (szocialista forradalmárok) perét, amelyben egy tucat halálos ítélet született, de ezek végrehajtását a külföldi tiltakozások hatására felfüggesztették. Sztálin a harmincas évek elejétől fokozatosan számolt le ellenzékével; először a mensevikekkel, majd Trockij híveivel, végül a bolsevik párt első nemzedékéből mindazokkal, akiket ellenfeleinek vélt.

Életrajzában elmondja, hogy Rubasov Trockij, Buharin és Radek ötvözete. A név, Nyikolaj Szalmanovics Rubasov is kortárhoz kapcsolódik. Zalman Sneur Rubasov, orosz eredetű izraeli író, a Munkapárt lapjának szerkesztője, Zalman Sazar néven tíz éven át Izrael államfője volt. Koestler szovjet-oroszországi tartózkodása alatt a kegyvesztett, már száműzött Trockijt nem ismerhette, de Buharinnal és Radekkel találkozott. A két vizsgálóbíró, Ivanov és Gletkin testi vonásait a bakui politikai rendőrség (akkor GPU) két tisztje ihlette.

A Buharin-Rubasov párhuzam nem csupán az arcvonásokat, vagy a valóságos és a képzelt alak múltját tekintve érvényes. Koestler a regény írásakor nem ismerhette Buharin Sztálinhoz intézett búcsúlevelét, amely csak a Szovjetunió összeomlása után került elő a levéltárból (Kun Miklós közölte magyar fordítását). A kivégzés előtt írt levélben futó gondolatsort akár a *Sötétség délben* Rubasovja is írhatta volna.

Buharin azzal kezdi, hogy a „külvilág (a társadalom) szemében semmit sem von vissza” és Sztálintól semmit sem kér, mert „Eszemben sincs, hogy sorsom letérítsem a sínekről, amelyeken most gurul”, de szükségesnek tartja, hogy Sztálin tudja, nem követte el a terhére rótt cselekedeteket. Ezután így jellemzi a vele történeteket: „Létezik ma az általános tisztogatásnak valamifajta nagyléptékű és bátor politikai ideája, amely a háború előtti idők terméke. E tisztogatás érinti a) a bűnösöket, b) a gyanúsakat, c) a potenciálisan gyanúsakat. És engem lehetetlen volt kihagyni a szórásból.”

Ez a „grammatikai fikció”, amelynek Rubasov nevezi beismerő vallomását és perét.

Buharin, Rubasovval ellentétben, megpróbál alkut kötni Sztálinnal: nyilvános tárgyalás nélkül végrehajtott halálos ítéletet kér, főbelövés helyett lehetőséget öngyilkosságra; vagy morfi-uminjekciót. Búcsúlevelének végén megkísérli száműzetéssel vagy külföldi misszióval kiváltani a halált – amint Ivanov, a *Sötétség délben* első vizsgálóbírója sugallja Rubasovnak. „Egyik legtehetségesebb tábornokodat veszted el személyemben – írja Rubasov a Nagy Egyesnek –, olyat, aki valóban hűséges volt hozzád.”

Amerikai életrajzírója hívta fel a figyelmet arra, hogy Buharin a per során nem tett az összeesküvés tényét megerősítő vallomást, beszédeiben taktikázott a beismerés és az ebből következő nyelvtani fikció különböző árnyalatai között, amelyet azután a vádló és az ítélet értelmezett egyértelmű beismerésként. Elutasította a szabotázs, a gyilkosságra felbujtás és a kémkedés vádját, de elismerte, hogy „a jobboldali és trockista csoport” egyik vezetője volt. Ez a kifejezés akár a külföldnek szánt, és a per jellegére figyelmeztető üzenetnek is tekinthető, hiszen a szovjet történetet ismerők tudták, és náluk is jobban tudta az akkor még élő Trockij, hogy Buharin Sztálin szövetségeseiként részt vett a trockisták megsemmisítésében. A részleges, a politikai felelősséget vállaló beismerő vallomásnak egy másik, mélyebb értelme is volt. Buharin, akit Visinszkij népbüvész „emberi trágyadombnak” és „a róka és a disznó undorító keverékének” nevezett, az utolsó tárgyaláson már tudta, hogy nem remélhet kegyelmet. Feltehetőleg ezért vállalta, Sztálin valódi ellenfeleként a politikai felelősséget.

Rubasov a „a végső logikára” hivatkozva a „nyelvtani fikció” értelmében ismeri el bűnösségét: „Számomra véget ért a politikai maskarádé, a viták és összeesküvések bábjátéka. Amikor az ügyész polgártárs halált kért fejünkre, akkor mi politikai értelemben már

rég hullák voltunk... Ezennel teljesítem a magamra rótt feladatot. Megfizettem; nincs rendezetlen számlám a történelemmel” – mondja Rubasov. „... kicsinyesség lenne részemről a világméretű történelmi feladatok mellé, amelyek elsősorban a te válladon nyugszanak, felvetni a személyemmel kapcsolatos kérdést” – írja Buharin Sztálinnak.

A *Sötétség délben* második forrása a pártot elhagyó kiábrándultak és útitársak könyvei. Ezek általában – bár nem minden alkalommal – egy szovjet-oroszországi útról visszatérve, az épülő „szocializmus” valóságát megismerve jutnak el a szakításig. Koestler nagyjából a sor közepén áll, számosan megelőzték, tömegek követték.

Az orosz-zsidó eredetű francia kommunista, Boris Souvarine, már 1924-ben a Sztálin-Trockij vitában az utóbbi mellett foglalt állást. „Nem a bolsevizmus bukott meg, hanem karikatúrája, a leninizmus” írja, amikor kizárják a Komintemből, majd 1929-ben Trockijjal is újat húz. A moszkvai pereket már a *Figaro*-ban elemzi; nyolcvankilenc éves korában bekövetkezett haláláig a kommunizmust belülről ismerő ellenfele marad.

André Gide az 1934-es szovjet írókongresszus vendégeként jár az „épülő szocializmus” hazájában, onnan visszatérve írja meg *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvét, amely Magyarországon is megjelenik Déry Tibor fordításában. 1937-ben az útirajza nyomán kibontakozó vitát elemezve újabb könyvet jelentet meg a témáról, amelyben már a moszkvai perekkel is foglalkozik. Gide álláspontjáról a *Szép Szó*-ban és a *Századunk*-ban jelennek meg Fejtő Ferenc, Ignó Pál és Szirtes Andor cikkei. Koestler feltehetően nemcsak Gide két könyvét, hanem a baráti köréhez tartozó budapesti baloldali értelmiségiek írásait is látta. Gondolati közösségüket nem elsősorban a *Sötétség délben*, inkább a háború alatt készült és később a *Jógi és a komisszár* című kötetben közzétett tanulmányai bizonyítják.

1927-ben, Koestler előtt járt a Szovjetunióban és számolt be a látottakról, onnan távozva, Panaït Istrati. A franciául író román elbeszélőt kortársaitól az különbözteti meg, hogy nem bűntudattól gyötört értelmiségi polgárként, hanem koldusszegény családból származva valódi proletárként csatlakozott a mozgalomhoz. Keserűségének mértékét és az ellenne indított rágalomkampány hevét is osztályhelyzete határozta meg.

Sinkó Ervin Koestlerrel egyidőben tartózkodott a Szovjetunióban, bár családásának története, az *Egy regény regénye*, csak 1961-ben, Újvidéken jelenhetett meg. Ő is testközelből látta a moszkvai perek vádlottait, és hasonló következtetésekre jut. „Ha feltételezzük, hogy ezek a forradalmárok – egykor minden áldozatra kész hívők – valóban emberi söpredékké lettek, akik minden gaztetre habozás nélkül készek és hogy a sztálini Szovjetunió valóságának sikerült őket nem Koriolánná tenni, hanem Kalibánná aljasítani, – vajon ez a tény nem ébreszthetne-e kétségeket a sztálini Szovjetunió életfeltételeinek kvalitásai iránt és még aziránt a szocializmus iránt is, amelyet a sztálini Szovjetunió valósított meg?” Sinkónak a titói Jugoszláviából elhangzott kérdése a választ is tartalmazza.

A kortárs szemtanúk felidézése természetesen csak annyit bizonyít, hogy Koestler szembeszállása a dogmaként hirdetett hivatalos igazsággal nem volt egyedi cselekedet: aki akarta, tudhatta és feltárhatta a történeteket, a perek mechanizmusát, a gépezetet működtetők okait és szándékait. Hosszú listán következhetne azok neve, akik nem kívánták tudni, nem szóltak, taktikai megfontolásból, hitelvekhez ragaszkodva, vagy szellemi tunyaságból elfogadták a szovjet propaganda tételeit. „Azt hiszem igazuk van, – mondta André Malraux, amikor lektorként visszautasította Souvarine könyvét –, de majd akkor csatlakozom hozzájuk, ha meg erősödnek”.

A moszkvai perek beismeréseit tényként kezelő értelmiségiek korántsem csak a két világháború közötti baloldalhoz tartoztak. A nyugat-európai és észak-amerikai értelmiség semmilyen, a Szovjetunió tényleges helyzetéről szóló információt nem volt hajlandó befogadni. Az erőszakos kollektivizálásról, az ezt követő éhínségről és deportálásokról szóló hírek nem jutottak el tudatáig – annál inkább hitelt adtak a hivatalos forrásokból származó, az első ötéves terv sikeréről, a vidám és elégedett munkásokról és parasztokról szóló történeteknek.

A fikció fenntartásában és megerősödésében a kommunista mozgalomtól távol álló erők is közreműködtek, Walter Duranty, a *New York Times* tudósítója, aki az ukrainai atrocitásokat az ellenséges propaganda túlzásainak minősítette, Pulitzer-díjat kapott. Édouard Herriot francia miniszterelnök 1933-as ukrainai látogatása után kijelentette: csak a jólét jeleivel találkozott. Sydney és Beatrice Webb az európai társadalomtudomány legtekintélyesebb képviselői ezerkétszáz oldalas könyvben hirdették az új civilizáció jótéteményeit, míg a – szerintük elszigetelt – bajokat rendszerellenes szabotőrök számlájára írták. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete jelentéseiben a vádlottak bűnösségét hangsúlyozta, Hollywoodban játékfilmet forgattak, amelyben Buharin és társai sötét színekkel festett, „valódi” német ügynökként jelennek meg.

A *Sötétség délben* elsősorban azzal ütött el a perek kortárs irodalmától, hogy az útleírás, tanúságtétel, egyes szám első személyű vallomás helyett a jelenkorba ágyazott regényként eleveníti meg a történeteket; ábrázol, nem polemizál. Teljesítménye ebben a műfajban – egy híján – egyedülálló. Nagy Péter a regény első magyar kiadásának utószavában emlékeztet arra, hogy az orosz Alekszandr Taraszov-Rogyionov 1922-ben, tehát a bolsevik hatalom harmadik évében megjelent regénye azonos témát dolgoz fel:

„hogyan jut el egy ártatlan bolsevik vezető odáig, hogy a nép, a tömegek nevelése érdekében magára vállalja az el nem követett bűnt s annak büntetését”. A *Csokoládé* hősenek patetikus vége azonban a forradalom eszköztárát bemutatva nem teszi kétségessé ennek célját, az önkéntes áldozatot az egyén és a tömeg, de nem a vezetők és (meg)vezettek nézőpontjából írja le.

Ha a *Sötétség délben* szerkezete a *Bűn és bűnhődés* „modelljére” utal, a kihallgató és a kihallgatott párbeszédében más Dosztojevszkij-figurák gondolatai ötlenek fel. Elsősorban a *Karamazov testvérek* Nagy Inkvizitora – ennek alakját Koestler maga is előrevetíti.

„Az inkvizícióhoz hasonlítottak bennünket, mert akárcsak ők, mi is, minden pillanatban magunkon éreztük a jövő, egyének fölötti élet iránt viselt felelősségünk teljes súlyát. És abban is a nagy inkvizítorokra hasonlítottunk, hogy nemcsak az emberek tetteiben, hanem gondolataikban is üldöztük a gonosz magvait” – mondja Rubasov, a *Sötétség délben* főhőse.

„Mi helyesbítettük a te tanaidat, és a csalásra, a félelemre és a tekintélyre alapoztunk. És az emberek megőrültek, hogy megint úgy vezetik őket, mint egy nyáját, hogy végre levették szívükről az oly félelmetes adományt, ami annyi gyötrelmet okozott nekik... Mi meggyőztük őket, hogy csak akkor lesznek szabadok, ha a mi javunkra lemondanak a szabadságról és meghódolnak előttünk... És mind boldogok lesznek, e lények minden milliója, kivéve az őket kormányzó százazereket, mert csak mi, mi, akik őket őrizzük leszünk boldogtalanok.

Tizenöt évszázada kínlódnak ezzel a szabadsággal, de most ennek vége éstemészetesen egyszer s mindenkorra. Meg vannak győződve arról, hogy teljesen szabadok, ők maguk hozták el nekünk a szabadságukat, és letették alázatosan a lábunk elé” – mondja a földre visszatért Krisztusnak a nagy Inkvizítor.

„A történelem arra is megtanított bennünket, hogy a hazugságok gyakran jobban szolgálják az ügyet, mint az igazság. Az ember ugyanis rest és mindig negyven esztendeig tévelyeg előbb a sivatagban, amíg megteszi a soron következő lépést fejlődésének útján... .

Mi sokkal alaposabban megtanultuk a történelem leckéjét, mint a többiek. És abban is különbözünk mindenki másától, hogy a gondolkodásunk következetesen logikus. Mi tudjuk, hogy a történelem színe előtt mit sem számítanak az erények és a bűnök is megtorlatlan maradhatnak; hetedízigen ható következményei vannak viszont minden hibának. Ezért minden erőfeszítésünket a hibák megelőzésére összpontosítottuk, még ímágját is ki akartuk irtani. Soha még az emberiség történetében nem fordult elő, hogy ilyen kevés ember, ilyen óriási hatalommal bírt az emberiség jövőjének befolyásolására. Következtetésképpen minden hamis eszme, amit mi a magunkévá teszünk, a jövő nemzedékek ellen elkövetett bűntett. Ezért a hamis eszméket is ugyanúgy kell büntetnünk, mint más bűnöket: halállal... .” – mondja a Rubasovot vallató Gletkin, a második vizsgálóbíró.

Koestler tovább vizsgálja a Nagy Inkvizítor és a GPU-s vizsgálóbíró párhuzamát, a középkori katolikus egyház és a forradalom után kialakult szovjet rendszer ideológiai hasonlóságából eredő gyakorlat azonosságát.

„A tapasztalat arra tanít – mondta Gletkin –, hogy a tömegeknek minden nehéz és bonyolult folyamatra egyszerű, könnyen érthető magyarázatot kell adni. És abból, amit én tudok a világtörténelemből, szintén azt látom, hogy az emberiségnek mindig szüksége volt bűnbakokra... . Mindig az az igaz, ami hasznára van az emberiségnek, ami viszont káros, az eleve csak hamis lehet... . hogy Jézus igazat beszélt-e, amikor az állította magáról, hogy ő Isten fia és szűz asszony hozta világra, az épesztő ember számára teljesen közömbös. Azt mondják, ezeknek a dolgoknak jelképes értelmük van, csak hogy a paraszt ezt szó sze-

rint veszi. Hát nekünk is éppen annyi jogunk van rá, mint a papoknak, hogy mindenféle hasznos jelképeket találjunk ki, amiket aztán a parasztok majd szó szerint vesznek.”

A párhuzamokat szemlélve természetesen emlékeznünk kell arra, hogy a Nagy Inkvizitor példabeszédét, a katolicizmus rendszerkritikáját a pravoszláv Karamazov mondja el, míg a „neandervölgyi” Gletkin, a sztálini hatalom képviselője, a kommunizmus rendszerkritikája közvetett.

Rubasov a történet folyamán egyszerre vitázik önmagával, korábbi énjével és vizsgálóbíráival. A célok és eszközök szüntelenül visszatérő, feloldhatatlan ellentéte Koestler következő regényeiben, a *Gladiátorok*-ban és az *Érkezés és indulás*-ban is visszatér. Nem tudni, a regény alkotásának időszakában vagy éppen előtte, berlini éveiben, kezébe került-e Lukács György 1918-ban megjelent esszéje, amelyben a bolsevik forradalom előtt, megfogalmazza ugyanezt:

„A dilemma, amely elé a demokrácia követelése a szocializmust állítja, egy olyan külső kompromisszum, melynek nem szabad belső kompromisszummá válnia... Ezalól a kompromisszum alól való felszabadulásban rejlik a bolsevizmus faszínáló ereje. De akiket megbabonáz, azok talán nincsenek mindig teljes tudatában annak, hogy ennek elkerülése kedvéért mit vállalnak magukra. Az ő dilemmájuk így hangzik: lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni; létrejöhet-e egy új világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend joggal utált és megvetett eszközeitől...”, majd esszéje végén kimondja: „... a bolsevizmus azon metafizikai feltevésén alapul, hogy a rosszból jó számszámhatik, hogy lehetséges, amint Razuhinin mondja a *Bűn és bűnhődés*-ben, az igazságig keresztülhazudni magunkat”. Az 1918-ban fogalmazó Lukács azonnal hozzászól: „E sorok írója nem képes e hitet osztani.” Gondolatmenetét rendszeresen félreidézük: a tételt,

amint a szövegből kitűnik, nem Raszkolnyikov, a *Bűn és bűnhődés* főhőse, hanem egyik, a nihilizmust nála plasztikusabban megtestesítő mellékszereplő állítja fel, Lukács pedig ezen a ponton még elutasítja azt, amivel néhány hónap múlva a szükségszerűség ürügyén teljes mértékben azonosul.

Az orosz nihilisták gondolkodásmódja nemcsak Koestler figuráira, hanem az eredeti modellre is hatott. Buharin beszédeiben és írásaiban szinte szó szerint vallja Raszkolnyikov tételét: „Az emberek a természet törvényei szerint *általában* két fajtára oszlanak. Egyikük az alsóbbrendűek (közönséges) fajtája, úgyszólván nyersanyag... A nagy tömeg, a nyersanyag arra való a világon, hogy valamiféle erőfeszítés... útján nagy nekifeszüléssel létrehozzon legalább ezerből egy félig-meddig önálló egyéniséget.” Az új ember kovácsai, a lélek mérnökei az ember korlátlan átalakíthatóságát hirdették, a tömegek nevében fellépő bolsevista vezetők megvetették, mai nyelven mondhatnánk: *megvezették* a tömegeket.

A regény befejezése, Rubasov kivégzése, Koestler erendődő, mindennél mélyebb pesszimizmusának kifejtése. A forradalom és a forradalmárok áldozata értelmetlen volt, a szovjet rendszer végleges csődbe jutott. Ha Vaszilij, Rubasov házmestere, korábbi harcostársa a pert Krisztus passiójához, Rubasov magát Mózeshez hasonlítja: azzal a nagyon is lényeges különbséggel, hogy számára az Ígéret Földje láthatatlan marad. Borúlátását kortársai nem osztották. Sztálin hívei meggyőzték magukat arról, hogy az 1922 óta tartó perek és „adminisztratív tisztogatások” sorozata, amely Kamenyev, Zinovjev és Buharin perével tetőzött, a bolsevik párt eredeti vezetésének, majd Tuhacsevszkij marsall és a Vörös Hadsereg többi főtisztjének kivégzésével végződött, szükséges és egyszersmind helyes volt. A Sztálinnal szembeforduló Trockij azt hirdette, hogy bár a forradalom eltért eredeti irányától, a szovjet rendszer alapja

szocialista maradt, ezért lehetővé teszi a későbbi korrekciót.

Malraux *Emberi sors*-ának kommunista hőse rendületlen meggyőződéssel várja a véget: „...meghal, mint minden egyes társa, mert értelmet adott életének. Milyen értéke volna olyan életnek, amelyért nem hajlandó meghalni? Könnyű meghalni, ha nem vagyunk egyedül”.

Koestler Rubasovja halála előtt beismeri az eszme teljes csődjét, az áldozat értelmetlenségét: „...aki szemmel látható bizonyosságot szerezhet legalább, hogy létezik csakugyan a cél, annak már könnyű meghalnia. Őt azonban, Nyikoláj Szalmanovics Rubasovot senki sem vitte fel semmiféle hegyetűre, ahonnan letekinthetett volna; bármerre nézett, ő mindenfelé csak pusztaságot látott és éji sötétséget.”

Ebben különbözött a *Sötétség délben* a korszak többi, azonos témát tárgyaló műveitől, ezzel lépett túl Koestler kortársain: a nem csupán a szovjet propaganda által ábrázolt valóságot tagadta, nem csak a bolsevik hatalomgyakorlás módszerével szegült szembe, az eszközök kritikája után a cél, a bolsevizmus erkölcsi alapjainak megsemmisülését is feltárta. Sokáig és nagy árat fizetett érte.

A Sötétség délben fogadtatása

A regény megírása, első megjelenése és elterjedése között a világ rendje háromszor változott meg. Amikor 1936 nyarán hozzáfogott az „egy totalitárius államban” játszódó, *Ördögi kör* című történet írásához, a Szovjetunió az éledő, majd diadalmaskodó Harmadik Birodalom legjelentősebb és legelszántabb ellenfele, a náciizmust ellenző mozgalmak központja, az üldözöttek menedéke volt. Amikor 1939 tavaszán elkészült a kézirat, a Szovjetunió a franciákkal és németekkel hadban álló Németország szövetségese volt, a kommunista pártok, beleértve az emigráns német kommunistákat, a francia és angol kormány ellenfeleiként léptek fel. Amikor 1940-ben Londonban megjelent az

első, angol nyelvű kiadás, már a Wehrmacht volt az európai kontinens ura. Végül, amikor 1945-ben a *Sötétség délben* Franciaországban, majd a többi nyugat-európai országban megjelent, a Szovjetunió, a győztes koalíció tagja, egyszersmind a háború legnagyobb emberáldozatát vállaló; önképe szerint legfőbb győztesének számított.

A totalitarizmus fogalma közép-európaiaktól származik. Először – valószínűleg – Franz Borkenau, hajdani osztrák kommunista könyvének címeként (*A totalitárius ellenség*) jelenik meg, majd a franciaországi internálótáborokat megjárt német zsidó Hannah Arendt és a lengyel kisnemes Zbigniew Brezinski munkáiban nyeri el mai értelmét. A *Sötétség délben* által megjelenített képzetben kétségtelenül ott rejlik az emberi lét minden rétegét ellenőrző diktatúra, de a történet egyértelműen a Szovjetunióban és nem bármiféle önkényuralmi államban játszódik. Koestler elismeréssel, helyenként csodálattal ír az októberi forradalmat kirobbantó, a polgárháborúban felülkerekedő gárdáról, akiket „nagyszerű emberek”-ként jellemez. A regény témája egy szükséges és ezért igazságos forradalom elfajzása, nem ítélet a forradalom felett. Más kérdés, hogy a *Sötétség délben*-t megelőző *Gladiátorok*-ban, majd az ezt követő *Érkezés és indulás*-ban már a kitérők elkerülhetetlenségén töpreng, bár nem lel kielégítő választ. Személyes történetének megint más lapjára tartozik, hogy a forradalmi cselekvést, a radikális eljárásmodot soha nem ítélte el, pontosan meghatározott helyzetekben legitimnek, a gonosz elleni harc erkölcsileg vállalható eszközének tartotta. Mi több, a cionista mozgalom kompromisszumkereső szárnyából és általában a szociáldemokráciából éppen a célratörő határozottságot hiányolta.

A regény eredeti, német változatának címe – mondottuk – *Ördögi kör* volt. A *Sötétség délben* a záró fejezet egy mondatából: „Maglehet, most a nagy sötétség ideje jött

el” ered, de egyúttal Milton verssorát idézi: (Oh, sötét, sötét, sötét a dél homálya), amely tulajdonképpen ószövetségi idézet. Mindhárom szövegváltozat napfogyatkozásra utal, a regény jelképrendszerében a Kirov-gyilkosságot követő terrorhullám tetőzésének időszakát tömöríti. Daphne Hardynak, a német szöveg angol fordítójának telitalálata, a legtöbb világnyelven e címmel jelent meg. A francia cím – *Le zéro et l’infini* – más, elvontabb megközelítést jelez; Koestler szerint azt, hogy a tömeghez képest az egyén nulla, de a világmindenséghez képest minden. Ezzel a latin népek gondolkodásmódjának érzékeny billentyűjét érintő címmel vált a francia könyvkiadás történetének példátlan sikerévé.

A *Sötétség délben* angliai, majd amerikai fogadtatása nem volt egyértelmű. Koestlert mint sajtótudósítót és a polgárháborúról szóló riportkönyv, a *Spainol Testamentum* szerzőjét elsősorban a baloldalon kedvelték. Könyvét a *Partisan Review*; a *New Statesman*; majd a Time Magazine ismertette. Kritikusai kizárólag a szöveg szerkezeti gyengeségeit, emberábrázolásának egysíkúságát támadták, állításainak igazságtartalmával, a szerző személyes kötődéseivel, illetve nézeteinek változásával lényegében nem foglalkoztak.

A regény korai méltatói közül George Orwell emelkedik ki. 1944-ben megjelent esszéjében a moszkvai vádlottak bűnösségének kérdését taglalja, és arra a következtetésre jutott, hogy noha a szó jogi értelmében ártatlanok voltak, vallomásaik erkölcsi csödjük beismerését, de a pártjukhoz való változatlan lojalitásukat jelezték. Malcolm Cowley szerint Rubasov alakja mögött maga a szerző húzódik (ami így a Flaubert által idézett közhely: *Madame Bovary én vagyok*), de rámutat, hogy voltaképpen ő maga áll tulajdon lelkiismeretének bírósága előtt, leszámolva korábbi, kommunista énjével. V. S. Pritchett sem bánik kesztyűs kézzel a *Sötétség délben* szerzőjével: megállapítja, hogy az önként

vállalt összehasonlítás Dosztojevszkij világával nem válik Koestler javára. A könyvet intellektuális detektívregényként jellemzi, amelyben villognak az érvek, de hiányzik az *Ördögök* mélysége, az orosz próza lélegzete.

A regény francia fordítása, a *Le zéro et l’infini* címmel 1945 telén került forgalomba. Megjelenésének körülményei szinte azonnal elfedték a könyv értékeit és fogyatékoságait, és majdnem egy évtizedig burjánzó, egyre hevesebb vita kezdetét jelezték. Három tényező határozta meg a *Sötétség délben* sorsát.

Az első a háború és a megszállás után energia- és papírhánnal küzdő francia gazdaság helyzete: a kiadók nem az olvasók igényei, hanem a minisztériumi kiutalások árnyában dobták piacra könyveiket. Koestler regényének első tízezer példánya napok alatt elfogyott, a következő három hús-, illetve harmincezes kiadás hasonló sorsra jutott. 1948-ban már háromszázezernél tartottak.

A második a Szovjetunió és a vele azonosuló, külpolitikai stratégiáját hűségesen és pontosan követő francia kommunista párt presztízse. A „hivatalos” történetből eltüntettek minden, a diadalút leírását zavaró elemet, a pereket, a Molotov-Ribbentrop-egyezséget, a francia kommunisták viselkedését a furcsa háború és a megszállás első éve alatt. A képviselők negyedét adó, miniszteri bársonyszékeket elfoglaló, a kor legjelesebb művészeit és vezető értelmiségét maga mögé állító párt hosszú ideig uralta a közbeszédet. A moszkvai perek igazságtartalmát, a szovjetrendszer szocialista jellegét tagadó Koestlert személyes ellenségének tekintette; tézisei visszautasítását leghűbb és legismertebb tollforgatóira bízta.

A harmadik tényező maga Koestler volt. Bár a kommunista párttal 1938-ban szakított, és ennek okait két, a párthoz; illetve a német nyelvű írók szövetségéhez intézett levélben kifejtette, világháborús évek alatt konszolidálódott, a *Sötétség délben*-ben a

széppróza jelképes nyelvén kifejtett nézeteit, a szovjet rendszert az elemzés eszközeivel megközelítő értekezések követték. A *Jógi és a kommisszár*-ban és más angol-amerikai folyóiratokban közölt esszéi, valamint az *A Föld sőpredéke* című önéletrajzi elbeszélése a *Sötétség délben*-nel úgyszólván egy időben jelentek meg franciául; így az angolul hat év alatt töredékesen közzétett gondolatai a francia olvasó számára rendszerként váltak hozzáférhetővé: a regény fikatív és a tanulmányok tényelemei egymást kiegészítve és erősítve jelentek meg.

A szellemi környezet képlékeny volt: a kommunista kemény mag még nem különült el teljesen a polgári demokrácia híveitől, a Sartre-Beauvoir házaspár köre még nem szegődött társutassá, Koestler egyelőre zavartalanul közlekedett az értelmiségi csoportok között. A háború alatt az ellenálló írók szócsöveként alapított, de már kommunista irányba lavírozó *Lettres françaises* elragadtatottan üdvözölte a könyvet.

A fordulat 1946-ban, a hidegháború előkészületeivel egy időben következett be. A nyugat-európai – elsősorban a francia és az olasz–kommunista pártok ekkorra megérették, hogy a Szovjetunió stratégiai tervei nekik nem a hatalom megragadásának és gyakorlásának szerepét, hanem az immár ellenségesnek tekintett területen a lélektani hadviselés vezetését szánják. A párt szervezetét és az általa irányított, befolyásolt mozgalmakat, a propagandagépezetet, elsősorban a gazdasági kibontakozás mérséklésére és az új, alakuló katonai szövetség gyengítésére használták fel.

A Szovjetuniót ebben az egyre feszültebb, a marxista-leninista szójárás szerint élesedő osztályharcos hangulatban mint a megvalósult szocializmus hazáját, az egyedül követésre érdemes modellt mutatták be. A szovjet állam, a nyugatinál jóval fejlettebb demokratikus volta, a Nagy Honvédő Háborút megnyerő Sztálin tévedhetlensége, alakjának sérthe-

tetlensége, emberfeletti embersége olyan hittétellé vált, melynek kétségbevonása az eretnek azonnali kiűzetésével járt.

A *Sötétség délben* és szerzője ellen a minden fronton egyidejű támadás taktikáját választották. A Koestler elleni sajtókampányt a kommunista párt lapjaiban, elsősorban a *L'Humanité*-ben Jean Kanapa központi vezetőségi tag vezette; *A proletár és az áruló* címmel önálló kötetben is megjelentette a regény szerzőjének erkölcsi hitelét aláásni próbáló rágalmaid. Cinkostársa a nálunk marxista esztétaként ismert, azelőtt katolikus, később muzulmán integrista, de minden minőségében gyűlölködő és leckéztető Roger Garaudy volt. A kor szóhasználatának megfelelően árulónak, a spanyol polgárháború dezertőrének, sikamlós viperának és a CIA ügynökének nevezték, közzétették Párizs környéki lakásának címét, mint az amerikai hírszerző szolgálat központjának székhelyét. A párt felszólította tagjait, hogy a regényt vásárolják fel, és elolvasatlanul semmisítsék meg, így vonják ki a piacról.

Az eleinte mesterségesen szított botrány hevét fokozta a Kravcsenko-ügy. 1947-ben jelent meg a szovjet titkosszolgálatot elhagyó tisztt *A szabadságot választottam* című könyve, amelyben a moszkvai kirakatperek mellett a kényszermunka-táborok később Gulág néven ismert világáról is hírt adott. A *Lettres françaises* ellen sajtópert indító Viktor Kravcsenko tárgyalásán szemtanúk és szakértők hosszan és részletesen elemezték a igazságszolgáltatás és büntetés-végrehajtás eszközeit, megerősítve és megsokszorozva a *Sötétség délben* és a Koestler-esszék állításait. Miután a bíróság elégtételt adott Kravcsenkónak, megállapítva, hogy a szovjet rendszerről szóló állításai megfelelnek a valóságnak, újabb per kezdődött. David Rousset, akit a német megszállók ellenállóként deportáltak, beperelte a *Lettres françaises* főszerkesztőjét, Claude Morgant helyettese Pierre Daix cikke miatt. A tárgy ismét a szovjet koncentrációs

táborok léte és működése volt. A tárgyaláson a Gulág tucatnyi túlélője, közöttük az NKVD által a Gestapónak átadott Margerete Buber-Neumann és Alex Weissberg tanúskodott a szovjet börtönviszonyokról és koncentrációs táborokról. A két kommunista tollnokot súlyos pénzbüntetésre és kártérítésre ítélték. Koestler és az amerikai filozófus, Sydney Hook szerint a per visszhangját és jelentőségét a francia közéletben csak a Dreyfus-ügyhöz lehetett hasonlítani.

Koestler közvetlenül nem vett részt a vitában, de franciaországi éve alatt többször rokonszenvét nyilvánította a kommunistákkal szemben álló pártok, elsősorban gaulleisták iránt, ahol hajdani elvtársa és élete végéig barátja, André Malraux vállalt vezető szerepet. Nézeteit osztotta és írásait rendszeresen méltatta a polgári liberális hagyomány legnagyobb alakja, Raymond Aron is.

Higgadt szavaival és emelkedett stílusával tűnik ki a hangzavarból Maurice Merleau-Ponty, Henri Bergson katedrájának örököse, aki tanulmánya megírásakor, 1947-ben, még marxista és a kommunista párt híve. *Koestler dilemmája* címen közreadott esszéjének első felében, a *Sötétség délben* főhősével, Rubasovval vitázik, csak a záró bekezdésekben fedi fel, hogy ez szerint Koestler történelemszemléletét képviseli. Tétele szerint az antikommunista nem vesz tudomást az erőszak egyetemességéről, míg a kommunista nem fogadja el, hogy az erőszakkal senki sem néz igazán farkasszemet. Mindkettő olvasata hamis, mert – így Merleau-Ponty – a könyv rejtett kérdése éppen az, amelyet a két ellentétes nézetet képviselő olvasó nem képes megfogalmazni.

A célok és eszközök kérdését a filozófus Hegelre hivatkozva kijelenti: „az igazság diktatúrája nem különbözik a nyers erőtől, ha ez elsőt védelmezzük, a másodikat is kénytelenek vagyunk elfogadni”. Ehhez képest, amikor Rubasov a börtönben felidézti a marxi tételt, mely szerint az embereket nem szán-

dékaik, hanem tetteik szerint kell megítélni, saját – marxi – logikáját követve szubjektív ellenzéki gondolatai joggal minősülnek objektív árulásnak, azaz beismerő vallomásának igazságtartalma nem vitatható, „Rubasovot Gletkin hangján maga Rubasov ítéli el”. A történelmet faggató regényhős – mondja Merleau-Ponty – nem azonos a történelemmel. „A forradalmár nem a tudomány, hanem a felháborodás hatására válik azzá. A tudomány később érkezik, hogy betöltse és körülhatárolja a nyílt tiltakozást. Mivel az ember képtelen, hogy azzá váljék, aminek tartja magát és ugyanakkor szüntelen kívül keresi a dolgot. Amint a humanizmus megkísérli, hogy bármely tartalmat adjon magának, az ellenkezőjébe, nevezetesen az erőszakba torkollik.”

Merleau-Ponty Rubasovot, illetve a hőst alkotó Koestlert Marx félreértelmezésével vádolja, ugyanis a hegeli tétel, „a valóságos racionális és a racionális valóságos” a fogoly Rubasov értelmezésében annyit tesz, hogy a történelem nála jobban tudja, merre tart, míg a marxisták tudatosan értelmezik és alakítják a történelmet. A *Sötétség délben*-hez címzett lecke után a filozófus újrafogalmazza Koestler politikai esszéinek kérdéseit: létezik-e alternatíva a humanizmus és a hatékonyság, a történelmi cselekedet és az erkölcs között... a népbiztos, aki az embereket kívülről, esz-közzé változtatva kívánja alakítani és a jogi, aki kizárólag belső átalakulásra bízta őket? Vajon Rubasov nem csak kitalált alak, problémái kizárólag képzeltek-e?” – kérdi végül a filozófus.

Az esszévé táguló kritika szóhasználata ugyan a skolasztikus marxizmust idézi, és mai szemmel túlhaladottnak tűnhet, annál is inkább, mert a vádlott és a vizsgálóbíró vitájában, a történelmi szükségszerűség nevében, Gletkinnek ad igazat. Ennek ellenére, a kor kommunista közbeszédéhez képest két jelentős erényt mutat fel. Egyrészt a regényíró Koestlertől nem a tényyszerűséget kéri

számon, hanem gondolatmenetét követve történelemszemléletét bírálja, pontosabban ehhez fűzi saját, a lényegre irányuló megjegyzéseit. Másrészt megközelítésének gesztusával mintegy leveszi a könyvet a politikai vitairatok polcáról, és méltó helyére, a történelmet faggató regények és az emberi sors nagy kérdéseit tárgyaló elmék közé helyezi.

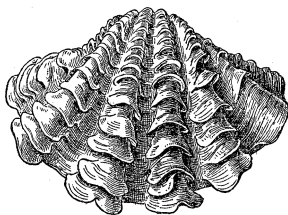
A legnagyobb elismerés azonban – a történelem szokásos fintonaként – Koestler halála után érkezett. A hajdani rágalmozók közül Dominique Desanti és Pierre Daix nemcsak a kommunista sajtóval, de korábbi énjükkel is szakítottak. Mindketten elismerték, hogy tévedtek; a *Sötétség délbén* híven, a valósághoz képest visszafogottan rögzítette a tényeket, szerzője mindenkinél pontosabban fogalmazta meg a sztálini rendszer lényegét. Pierre Daix, a *Figaro Littéraire*-ben, korábbi jobboldali ellenfeleivel együtt hajtott fejet Koestler, mint a XX. század egyik nagy szelleme előtt.

A legnagyobb és egyben letragikusabb tiszteletadás a regény első megjelenése után másfél évtizeddel, 1952 novemberében érkezett. Otto Katz, Koestler hajdani munkatársa a Münzenberg-csapatban, a világháború

után visszatért Prágába, ahol a párt hivatalos lapjának főszerkesztője, majd a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője volt. A Slánsky-perben miniszterével, Vladimir Clementis-sel és Arthur Londonnal együtt állt bíróság előtt.

„Az utolsó szó jogán Otto Rubasov utolsó szavait idézte, olyan szöveghűen, amennyire emlékezetből képes volt rá – írja önéletrajzában Koestler: „Akasztófára való vagyok... Az egyetlen szolgálat, amelyre képes vagyok, az, hogy intő példa legyek mindazoknak, akik eredetük, vagy jellemük miatt hasonló, a pokolba vezető utat követik.” Rubasov utolsó szavai, hangsúlyozva az *utolsó szolgálatot* és *intő példa legyek* Buharin 1938-as beszédének parafrázisa volt – és Otto tudta ezt. Otto utolsó szavainak fogalmazásával rejtjelzett, de félreérthetetlen üzenetet küldött, hogy ő is képzelt bűnök beismerésére kényszerült, mint Rubasov és Buharin.”

A hajdani Komintem-ügynök, miután beismerte, hogy angol és cionista kém – azaz zsidó –, valamint szabotőr, az utolsó szó jogán Koestlernek üzent, a *Sötétség délbén* szavaival kiáltva világgá a Rajk-, a Kosztov-, a Slánsky-perék vádlottainak ártatlanságát.

ARTHUR KOESTLER ÉS A TUDOMÁNY: A GÁBOR DÉNES – KOESTLER KAPCSOLAT

Palló Gábor

az MTA doktora, igazgatóhelyettes, MTA Filozófiai Kutatóintézet
gabor.pallo@ella.hu

Hogyan illeszkedhet a tudomány a kommunista, majd antikommunista, cionista, majd anticionista és ismételten cionista, buddhista politikai pamfletíró, színdarabszerző és novellista, újságíró, vaskos könyvek sorának alkotója, a halálbüntetés nagy ellenfele, a drogok és az öngyilkosság pártolója, a magyar menekült, politikai aktivista, szovjet propagandista, spanyol szabadságharcos, franciaországi dorbézoló, nemzetközi nőcsábász és nagyívó életművébe? Olyan életműbe, mely mindez közös nevezőre kívánja hozni? Miféle kapcsolat képzelhető el közte és az egyik legszigorúbban gondolkodó éles esztű mérműk és fizikus, a holográfia Nobel-díjas feltalálója között?

A kapcsolatot Gábor Dénes (1900-1979) és Arthur Koestler Edinburghban őrzött levelezése alapján próbálom értelmezni. A nagyon is speciális témáról szóló levelekben két gondolkodásmód különbsége tárul fel, anélkül, hogy összekapcsolódásukat meghozta volna a remélt eredményt.⁽¹⁾ ¹

Arthur Koestler Budapesten töltött gyermekévei óta vonzódott a tudományhoz. Nyilván ennek is tudható be, hogy 1922-től három

évig Bécsben, műszaki egyetemen tanult. Az 1930-as évek elején tudományos újságírással foglalkozott az Ullstein-lapoknál. Fölfedezte magának a szexológiát, vegyítve olykor a freudizmussal, és ugyancsak fölfedezte magának a kvantumfizikát, melyet a zárt oksági láncok feltöréseként értelmezett. Sokat írt a tudomány különféle alkalmazásairól, ennek köszönhette, hogy mint sikeres újságíró, 1931-ben részt vehetett a Zeppelin léghajó híres bemutató utazásán.² De persze alapvetően politikai gondolkodó, aktivista és világmegváltó volt. *A jögi és a komisszárcím*en 1945-ben kiadta a háború alatt született írásait (a *Sötétség dőlben* 1940-ben jelent meg), köztük a tudományra, a megismerésre vonatkozókat is, melyeket meglepő következetességgel dolgozott ki vastag könyvekben a későbbi évtizedek során (Koestler, 1994).

Mindent átfogó programja szerint a gondolkodónak a tudománytól el kellett jutnia a transzcendens világhoz, misztikumhoz, keleti vallásokhoz, a nagy egész belátásához. Mindez spanyolországi börtönében sejlett fel benne, amikor utolérte a keleti megvilágosodáshoz hasonló, Freud által is leírt óceánérzés. Az érzésről azt írta: „Szavakba való legjobb fordítása” talán az lehetne: minden létezőnek egysége és összefonódása; egy átfogó és teljes összefüggés; olyasvalami, mint a gravitációs tér vagy a közlekedőedények

²Mindezekről olvasni lehet önéletrajzának első kötetében és David Cesarani Koestler-életrajzában. (Koestler, 1996b, 290–344.; Cesarani, 1998, 68–69.)

¹The Koestler Archives, Edinburgh University Library, Special Collections, correspondence with Dennis Gabor, 1946-1973, Ref. B/GABOR NRA 29644 Gabor. A levéltári szabályok miatt a levelekből csak a szükséges mértékben idézhetek. Ezért tartalmukat részben magam ismertetem, részben szó szerint idézem, és dátumukkal azonosítom őket. A levelek angolul íródtak, fordításukat én végeztem.

rendszere. Az én azért szűnik meg létezni, mert egy mentális ozmózis folyamatában kapcsolatot teremtett a kozmikus óceánnal, amely feloldotta és befogadta. Ez a feloldódás és határtalan kitágulás az óceánérzés; minden feszültség megszűnése, teljes katarzis, a minden megértést meghaladó béke átélése.” (Koestler, 1997, 407–408.) Matematikai formulákat rajzolt cellája falára, amikor egyszer csak úgy látta, „véges és határozott eredményre vezetnek a végtelenről tett átfogó és értelmes állítások. A végtelen valami ködbe vesző misztikus massa, s mégis szert tehetünk róla némi ismertre anélkül, hogy édeskés kétértelműségekben veszünk volna el.” (Koestler, 1997, 406–407.)

Ez a belátás indította el életre szóló programját, nem kisebb célkitűzéssel, mint hogy a morált, politikát, tudományt, művészetet közös elméletből magyarázza.³ Az elméletnek túl kellett mutatnia az empirikusan vagy racionálisan hozzáférhető világon, a tudomány mégis kitüntetett helyet kapott benne, egyrészt mint a racionális gondolkodás mintája, másrészt mint meghaladandó állomás, irányjelző, nyíl a végtelenbe.

Koestler nyilván ezért váltott át a politikából, ahogy életrajzírója állítja, a tudomány mocsarába. Koestler az 1940-es években deklarálta, hogy a továbbiakban tudományos gondolkodó, tudományos író akar lenni, de persze nem tudott és nem is akart politikai, morális célok nélkül írni a tudományról. (Cesarani, 1998. 233.) Minden esetre 1946-ban hozzálátott első hatalmas műve, az *Insight and Outlook* megírásához.

Ebben az időben, 1946-ban, a postás az elektronmikroszkópról szóló könyvet hozott,⁴ mellékelve az ismeretlen szerző, Gábor Dénes bemutatkozó levele:

³ Az óceánérzés okozta konverzióról sokan írtak. A Koestler-életműben betöltött alapvető szerepével kapcsolatban egyetértek Lee Congdonnal. (Vö. Congdon, 2001)

⁴ A küldött könyv: Gabor, 1945.

„Mint a nevem alapján sejtethi, honfitárs, budapesti születésű vagyok. Körülbelül öt évvel idősebb, mint Ön, ha a kort években, nem 'durée'-ben számoljuk. A szakmám mérnök-fizikus, hajlamaim szerint inkább matematikus-feltaláló. [...] Több éve olvasom könyveit fokozódó élvezettel és bámulattal. Egyéb érdemeim mellett, Ön az egyik a két író közül, aki a tudományról úgy tud írni, hogy a tudós olvasás közben nem rándul össze. (A másik Aldous Huxley.) Természetesen, mint kívülálló és filozófus, túlértékeli a filozófiai gondolatok gyakorlati befolyását a tudományos haladásra. (A jogi és a kommisszár utolsó eszéjére gondolok.) [...] bár a tudósok gyakorlati munkájuk során hajlamosak megfélemezni a 'ideés generales'-ről, mint magánemberek nem megközelíthetetlenek a gondolatok számára. Örömmel közlöm Önnel, hogy könyveit sok fiatal mérnök és tudós olvassa abban a nagy ipari üzemben, melyben dolgozom, illetve ennek laboratóriumában, és hogy Ön nagy hatást gyakorol a fiatal generációra. Hadd tegyem hozzá, hogy nagyon büszke vagyok Önre.”

Magyarázatot fűzött az elektronmikroszkóphoz, saját könyve témájához:

„Ez a csodálatos új eszköz, egyebek között azért figyelemreméltó, mert kevés szellemi munka kellett megvalósításához. Miután a közepes német fizikus, Hans Busch felfedezte az elektronlencsét, a továbbiakhoz csupán átlagos jó mérnöki munkára volt szükség, briliáns ötlet nélkül. Mégis a modern tudomány legizgalmasabb eredményei közé tartozik. (Nézzon csak a bakteriofágról készült képre a 62. oldalon!) Attól tartok az ilyesfélék Bernal malmára hajtják a vizet, akinek nézeteit éppúgy nem szeretem, mint Ön. De az izzadság és inspiráció aránya a

tipikusnál jóval magasabb az elektronmikroszkóp esetében. Ha nem így lenne, a Nobel-bizottság már kitüntette volna Buscht, Knollt és Ruskát.

A korrektség megköveteli, hogy bevalljam, az E.M.-et magam is felfedezhettem volna, de elmulasztottam. A berlini Technische Hochschulén 1924-1926 között kifejlesztett nagy frekvenciájú katódsugár-oszcillátoromat az én technikám segítségével alakította át két utódom, Knoll és Ruska az első EM.-é 1930-ban. Három évvel korábban elhagytam az elektronikát, és csak a háború előtt tértem vissza hozzá. Ha több német jellegű kitarásom (Sitzfleisch) lett volna, a könyvben leírt munka nagyobb részét én végeztem volna el egyedül...” (Gábor Dénes Koestlernek 1946. ápr. 7.)

Koestler nyilván válaszolt, és Gábor Dénes hamarosan a későbbi eszmecsereiket előreléző levelet írt:

„Egyik esszéjében azt írta, a novellistának meg kellene tanulnia a kvantumelméletet. (Ez egyike a sok különös dolognak, melyről a novellisták nem tudnak semmit.) Nem tudom, győztesként ír-e erről, azaz a hullámegyenlettel és a mátrixszámítással bánni is tud, vagy azok közé sorolja magát, akiknek 'kellene'. [...] Egy évvel ezelőtt azt írta nekem, hogy a magasabb mentális funkciók, benne a feltalálás és a felfedezés pszichológiájával foglalkozik. Nagyon érdekel engem is a tárgykör, gyakran gondolok arra, ha nyugdíjba vonulok az aktív feltalálói munkából, néhány kiemelkedő felfedező pszichológiai életrajzáról fogok írni. (Gábor Dénes Koestlernek, 1947. június 15.)

Közben személyesen is megismerkedtek. Sőt, hármasban is találkoztak közös barátjukkal, Polányi Mihállyal, akit Gábor Berlinből

ismert, de jöllehet mindketten Angliába költöztek, nem vették fel újra a szálakat. Koestlernek hozzáfűzte:

„Mivel érdeklődik a hallás elmélete iránt, elküldöm Önnek dr. Robert Galambos (fiatal kísérletező tehetség, magyar szülők Amerikában született gyermeke) tanulmányait, melyek jobban megvilágítják a hallás idegi mechanizmusát, mint akármelyik általam ismert cikk.”⁵

Megismerkedtek, találkoztak, nyilván alaposan fölmérték egymást. Ebben az időben Gábor Dénes az információ különféle megjelenéseiről, például a színes filmről, sztereóképről írt, és az elektronmikroszkóp továbbfejlesztési lehetőségeiről, majd a képről nyerhető teljes optikai információról, a holográfiáról. És 1949-ben megjelent Koestler első nagy tudományos műve, az *Insight and Outlook*. (Koestler, 1949)

Az ambiciózus tudományos író nagy műve, a minden fontosról szóló könyv nem aratott sikert. Szokatlan helyzet lehetett Koestlernek, aki valószínűleg nem számolt azzal, hogy téma-váltása közönségváltást is eredményez. Korábbi sikeres művei, kivált a *Sötétség délben* széles értelmiségi olvasóközönséget vonzottak, a tudománnyal foglalkozók sokkal szűkebbet, és nagyon más gondolkodásút. A nagyközönség bizony unalmasnak találta a könyvet, nem is nagyon vásárolta. A tudósok viszont kíváncsiak voltak, de nem az óceánézés élményére, hanem a kifejtett elméletekre és alátámasztásukra, az érvekre (Cesarani, 1998. 332.) Az erkölcs és politika visszavezetése a biológiai, pszichológiai jelenségekre, azaz megalapozásuk a természettudománnyal nem váltotta ki a várt elismerést. Gábor Dénesnek azonban tetszett:

⁵Erről szól levele: „Micsoda alkalom, Ön és prof. Polányi együtt! Nem láttam nyolc éve, és előtte is túl ritkán, de gyakran gondoltam rá.” (Gábor Koestlernek, 1947. augusztus 4.)

„Fél évvel ezelőtt olvastam *Insight and Outlook* c. könyvét. . . Ön nagy felfedezést tett, és bár, amint hallom, a recepció langyos, biztos lehet benne, hogy előbb vagy utóbb Freud Álomfejtésével és néhány más igazi nagy kiváló könyvvel azonos kategóriába kerül. Szokásommá vált, hogy az irodalomban bizsocioációs példákat keressek. Proust *Sodoma és Gomorrájának* elején találtam a legragyogóbbat, ahol párhuzamba állítja a homoszexuálisokat, zsidókat és a virágok megtermékenyítését, asszociációs mezőket, melyek átfedését eddig biztosan senki sem sejtette.” (Gábor Dénes Koestlernek, 1949. december 28.)

Gábor Dénes nem érte be formális gratulációval, valóban érdekelték Koestler nézetei. A tudós szemével kezdte továbbgondolni őket, mégpedig az egyik legkülönösebb területet, a telepátiát.

„... hadd bíráljam kicsit. Létezik a formális logikában egy tétel, mely a tudós vérében van, bár kevesen tudják, hogy egzakt módon J. M. Keynes igazolta a *Theory of Probability* c. könyvében. Eszerint nem létezik indukció enumeration simplicitem, ha a kérdéses kapcsolatok a priori valószínűsége nulla. Mekkora például a telepátia a priori valószínűsége? A teljes tudatlanság esetén a valószínűség biztosan nem nulla, hanem egyszerűen nem létezik. Mostanra azonban pozitív ismeretünk van arról, hogy ez a valószínűség csakúgyan nagyon kicsi. Nyilván ismeri az amerikai agyfiziológiai iskola, különösen Warren S. McCulloch és Walter Pitts eredményeit. Úgy látszik, ahol egyáltalán lehetséges egzakt elemzés, beérhetjük egyszerű hipotézisekkel, amelyek szerint az agy 'ki-be' folyamatokkal leírható, a bonyolult elektromos hálózatokban szereplő kapcsolók föl és lekapcsolásához hasonlókkal, ezért a kérdés csak az, 'hol', nem az, hogy 'mi'. Nincs jele valamiféle

'spezifische Sinnesempfindungen'-nek, minden agytartalom 'kapcsoló', a szinapszis csak topológiai helyével kapja meg sajátos színezetét.

Feltételezve, hogy érvényes ez a hipotézis, vajon elgondolható-e, hogy az agy belső működése során csupán geometriájára támaszkodik (az elemzés helye értelmében), azaz hálózati diagramjára, és kell lennie egy második mechanizmusnak, mely kész arra, hogy ekvivalens formában másik agyba átvigye a jelet? Mielőtt az a priori valószínűséget nullától különbözőnek becsüljük, valamilyen bizonyítékra van szükség arra vonatkozóan, hogy ugyanilyen mechanizmus működik a belső kommunikációban. Szerintem ezen a vonalon kellene haladni. Ha bebizonyosodik, hogy a gondolkodási folyamat egyik részében a jelek olyan teljessé válnak, mint a könyvtárban a kérőcédulák kitöltésekor, melyen van egy 'kulcs', aminek segítségével a cédula automatikusan megtalálja útját még akkor is, amikor történetesen rossz helyre került, akkor nem elképzelhetetlen, hogy a jel megtalálja helyét egy másik agyban. De ha a cédula csak a kitöltő részben kap jelet, azaz ahol a helye van, akkor másik mechanizmusra van szükség a telepátiához, melyről túlélési érték szempontjából semmilyen bizonyítékunk nincs.

Természetesen túlságosan korai ezekről a kérdésekről dönteniünk. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy figyelniünk kell az agyfiziológiát (mely váratlanul közel került hozzánk, villamosmérnökökhöz).” (Gábor Dénes Koestlernek, 1949. december 28.)

Gábor Dénes tehát egyáltalán nem tartotta kizártnak, hogy létezhetnek olyan jelenségek, melyeket telepátiakusnak neveztek, nem

vonta eleve kétségbe létezésüket, hanem olyan agymoddellen kezdett gondolkodni, mellyel elvben meg lehet magyarázni az ilyen jelenségeket, ha vannak. Figyelme messze többet jelentett a naív érdeklődőnél, hiszen ebben az időben a jelátvitel képezte saját tudományos témáját is.

Több mint tízéves szünet következett be a levelezésben. Koestler nem hagyta érintetlenül az *Insight and Outlook* sikertelensége. Sokáig nem folytatta elgondolásainak kifejtését, de nem adta fel tudományos írói ambícióit, már csak azért sem, mert a nyomorúságos emberi állapotokat alapvetően az ember biológiai konstitúciójára vezette vissza. A tudománynak kell feltárnia és megoldania is a bajt, például gyógyszerrel, mondjuk tudatmódosító anyagokkal, kábítószerrel. (Más kérdés, hogy a kábítószer hatáscsökkentésében csalódott.)⁶ Az ötvenes években megírta az *Alvajárók*-at, és ezzel komoly sikert aratott (Koestler, 1996a). Ezután ismét nekilátott az *Insight and Outlook* témáinak, abban a reményben, hogy az érintetlenül hagyott fogalmi alapsémához pontosabb, követhetőbb, jobban érvelő előadásmódot talál. A kreativitást a redukcionista gondolkodás ellenbizonyítékának, a transzcendáló képesség bizonyítékának tekintette. Az *Insight és Outlook* befejezésének és második kötetének is szánta új könyvét, melyben összefoglalta az álláspontját alátámasztó szaktudományos eredményeket. Ez a mű jelent meg 1964-ben *The Act of Creation* címmel (Koestler, 1998).

Az eltelt tizenöt év semmit sem javított a fogadtatáson. Egyesek Koestler szemére hányták, hogy semmi eredeti elgondolása nincs, csupán asszimilátor, mások ötleteinek adaptálója, például barátja, Polányi Mihály ötletei, azaz ne írjon kreativitásról, aki maga nem kreatív. A legegységesebben és legkíméletlenebbül a tekintélyes biológus, Peter

Medawar, az 1960-as Nobel-díj kitüntetettje utasította el Koestler könyvét. A kiváló és hatásos tudományos író, Karl Popper lelkes híve azt hányta Koestler szemére, hogy fogalma sincs, hogyan működik a tudomány (Cesarani, 1998, 558–559.).

Koestler a kreativitást hengerpalástra fölcavarható triptichon képével értelmezte. Három fő területét különböztette meg: a humort, a tudományt és a művészetet. Ennek megfelelően három oszlopba rendezte a kreatív tevékenység minőségeit, például a humor alatt szerepel a komikus hasonlóság, mellette, a felfedezés-oszlopban a rejtett analógia, a művészet alatt pedig a költői kép, és így egymás alatt és mellett a különféle minőségek. Azért helyezte őket hengerpalástra sík helyett, hogy ábrázolja a területek közötti átmenet folytonosságát és természetességét. A gondolkodás különféle síkokban történik, például a közélet és magánélet, a vallás vagy tudomány síkján. Általában egyetlen síkon belül zajlik a gondolkodás, ám a kreatív gondolatok kihasználva és észrevéve, hogy a síkok metszete is alkothatnak, két síkon futnak egyszerre, ahogy nevezi, bizsziatívák. A síkokat Koestler mátrixoknak nevezte. „A mátrix szót bármely értelmes képesség, szokás vagy készség; bármely rögzített szabálykód által irányított, rendezett magatartási formula jelölésére használom.” (Koestler, 1998, 27.) A mátrix tehát összefüggésrendszer, vonatkoztatási sík. A másik alapfogalom, a kód, a mátrixon belül jelentkezik: az elemek elrendezésére vonatkozó utasítás. Ha például szavakat kell ellentétességük alapján csoportosítani, mondjuk a kicsi mellé a nagyot kell állítani, a szavak az elemek, míg a parancs, a szabály az, hogy ellentétes jelentésük szerint csoportosítsuk őket. Ez a szabály a kód. A mátrixot és a kódot a helyzet, a körülmények rögzítik, nem az egyén alakítja őket. A feladat megoldása vagy a folyamat végbemenetele viszont függ a

⁶ Koestler kábítószer-próbálkozásairól lásd Cesarani, 1998. 467–469.

gondolkodótól, aki különféle stratégiákat alkalmazhat. A példánál maradva, a szavak csoportosítását különféle módszerekkel végezheti el, saját ökonómiájára támaszkodva. A humor vizsgálata, a síráshoz hasonlóan, azzal az előnnyel jár, hogy hatása empirikusan leírható, mivel fiziológiai jelenségek kísérik, bizonyos izmok mozgásai. Koestler szerint „minden szervezett viselkedést vagy tevékenységet – a magzati fejlődéstől a verbális gondolkodásig – bizonyos játékszabályok irányítanak, amelyek biztosítják a stabilitást és következetességet, de megfelelő szabadságot engednek az alkalmazkodóképes stratégiáknak, amelyek változnak a környezet adottságai szerint.” (Koestler, 1998. 111.) Más szóval: a környezet, mátrix biztosította feltételek között mindent rögzített szabályok, kódok működtetnek, melyeket egyéni stratégiákkal lehet használni, és ez a szerkezet általános, nem korlátozódik a gondolkodásra.

Gábor Dénes jól ismerte Koestler fogalmi keretét az *Insight and Outlook*-ból és előadásokból, az alapfogalmakra koncentráló előtanulmányok szövegeiből még az új könyv megjelenése előtt. Hozzá is akart járulni a rendszer kifejlesztéséhez. Szemben Koestler kritikusaival, nagyon jó véleménye volt elgondolásairól, melyek felkeltették szakmai érdeklődését, megindították fantáziáját. Az 1960-as évek elejéről származó levélváltásuk erről szól.

Előbb csupán terminológiai javaslatot tett:

„Azt hiszem, gondolatait explicitebbé tette a kód fogalmának bevezetésével, de nem hiszem, hogy igaza van, amikor mátrixokról beszél. Ez utóbbiaknak pontos jelentésük van a matematikában (még a legszélesebb értelemben is az elemek kétdimenziós rendezett elhelyezését jelenti), mely nem egyezik meg az Ön által használt jelentéssel. Amire gondol,

az az elemek alcsoportja, melyen a kód működik. Erre próbaképpen a 'tér' fogalmát javaslom. (A matematikában például a komplex számok tere, mely zárt az összeadás, szorzás és osztás számára.)” (Gábor Dénes Koestlernek, 1960. március 6.)

Ezután Gábor Dénes megpróbálta modellezni Koestler gondolatait, ami már hosszabb kifejtést igényelt:

„Mellékelem a séma vázlatát, mely segíhet pour fixer l'idée, ez kicsit konkrétabb, mint a szavak, és így elkezdhetünk gondolkodni. Két példányt küldök, hogy firkálhasson rá. A diskurzus elemei a függőleges vonalak, melyek keresztülmennek minden kódsíkon, de csak egyik alcsoportjuk lép kapcsolatba valamely egyetlen síkkal. Amit ön az asszociatív síkok metszéspontjának vagy biszociációnak nevezett, itt azok a vonalak reprezentálják, melyek két kódsíkot érintenek. A komikus (vagy tragikus, vagy heurisztikus) hatást most a vonalak mentén az egyik vagy másik síkra történő áttérés reprezentálja. Ez a rendez formátum, melyet a memókók szeretnek, de egyáltalán nem biztos, hogy Természet Anya rendellen jeleit reprezentálja.

Ismét pour fixer l'idée, speciális kódolást készíttettem, melyben az elemek egydimenziós sorba vannak rendezve, mint a táviratban vagy a beszédben. Ezeknek minden szabályát egyszerű irányított gráfok reprezentálhatják, melyek közül két elemi példát mutatok be a következőben. Így (kínosan hosszadalmasan) formulázni lehet az angol nyelvtan vagy a zene szabályait.

Ez természetesen a modell primitív kezdeménye. Nagyon meglepett, milyen távol vagyunk attól, hogy gazdaságos módon reprezentáljuk a zseniális majom, Szultán kitűnő ötletét, hogy

összekötötte a faágot egy meghosszabbított tárggyal, mely alkalmas a banán odahúzására. A 'meghosszabbított tárgy' teszi ezt olyan nehézé. A szóbeli diskurzus nem kevesebb, mint két egyszerű szó összekötése, de milyen messze van ez attól, hogy meghosszabbított tárgyakat válasszon ki az érzet adatok tömegéből. Az elektromos dolgokkal foglalkozó emberek az elmúlt tizenöt évben sok időt fordítottak az automatikus felismerők elkészítésére. Ez gyerekjáték, ha a tárgy meghatározott helyzetben van, meghatározott módon irányul, és ha a tárgyat pontosan definiálják; csupán megfelelő sablonra van szükség. De a meghosszabbított tárgy esetén durván a következő műveleteket kell elvégezni:

Emeld ki a 'tárgyat' a háttértől való kontraszt segítségével

Vidd át standard helyzetbe

Forgasd el standard irányba

Csökkentsd vagy növeld standard méretűre

Helyezd a sémára és dönts el, hogy meg van-e növelve.

Jelen esetben ez még nehezebb, mert az ág egy fá része, és így a kontúr letapogató nem tud zárt kört létesíteni körülötte.

Minden eddig javasolt agymodell el lehetett vetni a gazdaságosság hiánya miatt. Mindaddig nem sikerült olyan gépet konstruálnunk, mely a szem által szolgáltatott érzetadatokat egyszerű min-távú tudná rendezni. (Nem szeretem a Gestalten szót. Ez csak azoknak fel meg, akik nem tudnak németül.)

Amit most mondtam, szinte minden agyfunkcióra vonatkozik. Az Ön esetében további problémát okoz, hogy jó reprezentációt vagy modellt találjon a három hangulatnak vagy érzelmi töltésnek, melyek megkülönböztetik az Ön három oszlopát. Mint székgfoglalóban mondtam (és Norbert Wiener hasonló

gondolatokat fejtett ki) ez valószínűleg nem a neuronok kapcsolatait leíró topológiai probléma, hanem talán kémiiai transzmitterek végzik, melyek a hangulatokat 'közvetítik' az idegrendszer különféle részein át. (Ilyesfélét sejt a kegyetlen matematikus és elektromérnök az olyan jó farmakológus elszörnyedésére, amilyen barátom, az oxfordi Macdonald Paton, FRs.)" (Gábor Dénes Koestlernek, 1960. március 6.)

A nagyon konkrét, komoly levélre érdemi válasz érkezett. Koestler Gábor Déneshez intézett leghosszabb, érdekes levele. Ebben, elfogadta a mátrix kifejezéssel kapcsolatos kifogást, még ha, mint írta, csak metaforikus értelemben használta is, és helyette „ideiglenesen a 'hálózatot' (mesh)” javasolta. A mintalapogatással kapcsolatban azt írta:

„Egyetértek, hogy ez az első és talán legnagyobb akadály a modellkészítésben. Javasolom, hogy kerüljük meg néhány hivatkozással Pitt McCulloghra és más hasonló próbálkozásra, és tekintsük elfogadottnak, hogy a minták a kódok folyamataiban jelennek meg a másodlagos optikai recepciós területen. Más szavakkal, úgy kezelem, mint fekete dobozt, amelybe nem kell belenézni a struktúra felépítéséhez (a fekete doboz kitűnő definícióját fogja találni Johnny von Neumann Hixon Szimpóziumon tartott előadásában).” (Koestler Gábor Dénesnek, 1960. március 8.)

A levél ezután következő részében kiegészítette Gábor Dénes modelljét. Nagy kár, hogy nem maradt fenn a rajz, könnyebb lenne követni.

„Most az ön első modelljéről. Azt hiszem, használható kiindulás. Feltételezem, hogy a példányára vezetett firkálásomat nehéz értelmezni, ezért elmondom, mi jutott eszembe első látásra.

A diskurzus elemei, például a szóbeli fogalmak, asszociatív képességek kötegeit reprezentálják. A függőleges vonalakat hengeres csövekkel helyettesíttem, melyek belsejében az elem föl-le tud mozogni a diskurzus egyik síkjáról vagy univerzumáról a másikra. A csövet kis ablakok lyuggatják a fogalom mintájának megfelelően (csillagszerű sokszög a körbe írva, csillagot képező átló). Adott síkon gondolkodni csak akkor lehet, ha a sík kódmintájának affinitása van a köteg mintájához. Így a felső síkon a csillaggal jelölt alacsonyabb szintű egész, melyet a köteg tartalmaz, lehetőséget teremt az asszociációra, a körrel jelölt második síkon, az alsó szinten a szegmens és az átló. Legyen a köteg a 'Lisszabon' szó, mint a Manchesterben előadott példában. Milyen tényezők határozzák meg a különböző lehetséges síkok közötti választást? A következő változóink vannak:

1. Az említett struktúrális affinitás

2. A thalamikus [látási – P. G.] komponens, a csövön keresztül haladó elem érzelmi töltést vihet (a vörös az agressz-szív, a kék az azonosság), mely meghatározhatja a sík kiválasztását. Az érzelmi színezés a cortico-thalamikus kapcsolatokból vezethető le (visszacsatolással), valóban kémiai természetű is lehet (szimpatikus, paraszimpatikus kisélesek).

3. A hálózat mintájának sűrűsége, (könnyítés ismétléssel és a tanulás nem régi volta).

4. A sík 'vastagsága', mely meghatározza 'földelő' képességét (az agresszív érzések semlegesítése, az integratív érzések felvétele). Ez a hálózat mintájának inherens tulajdonsága (pl. a zene hálózatai), míg a 2. pont a pillanatnyi hangulattal változik. (Koestler Gábor Dénesnek, 1960. március 8.)

A modell működésére vonatkozó elképzelését is hozzáfűzte:

A problémamegoldás, a manipuláló készségek, beleértve a logikai manipulációkat, rutin használata egyetlen síkba záródik. A kreatív tevékenység (eredeti adaptáció) két, korábban kapcsolatban nem álló síkot foglal magában. Amikor az ilyen együttműködést sikeresnek ismerjük el, a két kód egybe integrálódik, és a két sík összetapad (lásd másik ábrámat). De emlékeznünk kell, hogy a hálózat kódmintája implicit, nem tudatos, nem übersehbar a felhasználó számára. Nem tudja, hogy körön vagy spirálon halad. Az eszkimó, aki soha nem létesített kapcsolatot idegenekkel, nem tudja, szegény ördög, hogy eszkimóul beszél – azt hiszti, hogy franciául beszél. Ezért nem vesszük észre mellesleg, hogy a 'célpont' (a szóban forgó probléma megoldása) azon a síkon fekszik, amelyen éppen vagyunk, vagy rajta kívül (lásd az ábrát), ami 'blokkolt' helyzetet okoz.

Az egész dolgot természetesen azzal kell kezdeni, hogy a gondolkodást egyetlen hálózatként írjuk le, melyet kódja határoz meg, a 'topológiai' elrendezés, mely szűkíti a követendő stratégiát, a thalamikus összetevőt, mely megkönnyíti és eltorzítja a folyamatot. Van körülbéli háromszáz gépelt oldalam erről (az állatok tanulása, a nyelv fejlődése, absztrakció és szimbolizáció), de most nem megyek bele.

Mindenesetre Wittgensteint parafrázálva, amiről nem lehet beszélni, arról diagrammot kell készíteni.”(Koestler Gábor Dénesnek, 1960. március 8.)

Közben Koestler a fontos Hixon szimpóziumon tartott előadást, és elküldte szövegét Gábor Dénesnek, aki mintha most döbbsen volna rá az egész probléma mélységére és iszonyatos bonyodalmaira. „Bevallom,

kicsit megijesztett. Ön bátran belevágott a 'metaforikus' pszichológiába. (Az Ön terminusa nagyon jó.) Most össze akarja kötni a másik végével, amit neuronautomatikának nevezhetnénk. A Hixon-szövegeket olvasva (melyek közül persze von Neumannét és MacCullogh-ét becsülöm legtöbbre), tudatára ébredtem a szakadék hatalmas voltának. Úgy tűnik, *prima facie* lehetetlen, hogy mi ketten, mindketten amatőrök, a két véget összekötsük. Azt hiszem azonban, mégsem lehetetlen, hogy legalább valami benyomásunk legyen a tárgykőről." (Koestler Gábor Dénesnek, 1960. március 23.)

Gábor a jelek szerint felismerte, hogy akaratlanul a filozófia egyik legnagyobb problémájába botlott, a test-lélek problémába, melyet, ha tetszik, ha nem, képtelenség mémöki módszerekkel megoldani. Nem akarta földadni a vállalkozást, de lényegesen bátortalanabbá vált, amint a folytatásból kiderül.

„Először is a tudat félelmetes problémája ötlük fel. A komikum csakis a tudatos szellem tárgya. Az emberek sírhatnak álmukban, de nem nevelhetnek, és amennyire tudom, nem ébredhetnek fel nevetve. Csak a tudat ismerteti föl velünk, hogy a tárgy átcsúszott az egyik asszociatív síkról a másikra, és ez (isten tudja, miért) 17 arcizmunkat mozgásba hozza. Az Önéhez hasonló minden modellnek helyet kell adnia a tudat számára.

Azt hiszem, tudomása lehet a problémáról, hiszen Ön szerintem az átlagosnál több introspekciós képességgel rendelkezik. Nem azt akarjuk megmondani, mi a tudat (a kérdésnek nincs semmi értelme), hanem ennek izomorfiáit reprezentációját adni. Először a tudat dimenzionalitását kell felderítenünk.

A lehető legegzaktabban szeretném ezt megfogalmazni. A tudat magában foglal

bizonyos mennyiségű szubjektív jelenséget, melyek mindegyike sui generis, és logikai folyamatokkal nem redukálható másikká. Mik ezek, és mennyi van belőlük? A tudat tartalma elsősorban fájdalom. (Az élvezetet, ennek diametriális ellentétét, logikailag kapcsolom a fájdalomhoz.) Ez bizonyos mértékben hozzákötődik minden egyes szubjektív érzethez, amilyen a három alapszín, a hangmagasság, az alapvető szagok, ízek, stb. Nem vagyok biztos abban, hogy a félelem alapvető-e, vagy a fájdalom anticipációja, melyet logikai kapcsolatnak tekinthetünk, ha bevezetjük a hitet mint újabb alapvető tartalmat.

Azt hiszem, nagyon érdekes lenne, ha Önnek vagy Önnek és nekem sikerülne a tudatos szellem dimenzionalitása alapján a feltérképezés.

Ezeknek nagyon különböző jelentőségük van. A színek helyét például meg lehet állapítani az agyban a látószervekkel való direkt kapcsolatuk révén. A fájdalomét, biztos vagyok benne, nem lehet, ám bár nagyon is lehetséges, hogy vannak az agyban fájdalomközpontok, ahogy Olds megtalálta az öröm központjait a patkányok hipotalamuszában. Lehetnek más lokalizálatlan tartalmak is, például a hit (?) és ezeknek sajátos szerepet kellene kapniuk sémánkban.

Azt hiszem, megérti, miért ragaszkodom ahhoz, hogy ezek nagyon fontosak. Meg vagyok győződve arról, hogy az idegi mechanizmusok messze legnagyobb része helye szerint működik, azaz az idegi jelzések nem hordoznak 'színetjeleket' vagy kulcsokat. De az agyban kell lenniük bizonyos nem lokalizálható funkcióknak, és mielőtt neuronmodell készítenénk, biztosnak kell lenniük abban, hogy ezek megfelelő helyet kapnak." (Koestler Gábor Dénesnek, 1960. március 23.)

Ebben az időben többször találkoztak egymással, és néhány nem érdemi levél is kicserélődött, utazásokkal, tervekkel, hasonlókkal. Koestler közben haladt a maga útján. Írta tanulmányait, tartotta előadásait. Egyik szövegére Gábor Dénes így reagált:

„Teljesen meg vagyok győződve arról, hogy kitasított néhány nagy aranyrögöt. A hivatásos pszichológusok és neurofiziológusok diühösek lesznek Önre, mert olyan mezőn kezdett ásni, melyet ők csak a következő évszázadban akartak megnyitni. Még diühösebbek lesznek, ha sikerül konkrétabbá tenni a képét. Ebben szívesen segítek Önnek, amennyire időm és tudásom engedi. (Gábor Dénes Koestlernek, 1960. október 27.)

Gábor Dénes a továbbiakban vadonatúj szempontokat is felvetett, köztük a számítógépet mint az aggyal analóg tárgyat.

„Szerintem a két végénél kell kezdenünk. Az egyik a mátrixokról alkotott kép (jó lett volna, ha asszociatív síkoknak nevezte volna őket, mint korábban) aktuális és látens bizsziociójukkal. A másik az energiaminta, az, ahogyan az önkifejező és öntranszcendáló érzelmek energizálják őket. (Nem vagyok biztos abban, hogy mondjuk a matematikus semleges tevékenysége csupán a kettő keveréke lenne szublimált formában vagy valami önálló dolog. Az elektronikus számítógépnek csak ilyen energiája van, miért ne lenne nekünk kettő. A ráció csak szenvedélyeink cselédje?)

Kisebb megjegyzés: Az ember az egyetlen nevető állat, de nem az egyetlen síró állat. A kutyák biztosan tudnak sírni, és azt mondták nekem, a koalák is. Nem kételkedem abban, hogy a kutyák képesek öntranszcendáló érzelmekre, de nem tudom, mi a helyzet a koalákkal. A macskák, ezek a köztudott individualisták,

bizonyosan nem sírnak.” (Gábor Dénes Koestlernek, 1960. október 27.)

Koestler közben Amerikában eljutott a profi pszichológusok közé. Elméletei Stanfordban és Ann Arborban is keltettek némi figyelmet, ám végül nem sikerült az elgondolásai által irányított kutatást inspirálnia.⁷ Gábor viszont ismét nagyon érdekes, elmélyült gondolatokkal fordult hozzá.

„Valószínűleg találhat matematikust, aki szimbolikus logikai formulákba tudja önteni az Ön gondolatait, de nem hiszem, hogy ez messzire visz. Itt nem formulákra van szükség, hanem erőteljes matematikára, mely szimbolikus műveletekkel feltárja azokat a dolgokat, melyeket nélküle nem lát.

Szerintem a gazdaságosságnak kell betöltenie a vezető fogalom szerepét. Nem nagyon nehéz agymodelleket kisűtni, melyek érzetadatokat alakítanak át valamiféle Gestalttá és absztrakcióvá, és amely ezeket kombinálni tudja memóriával, figyelembe veszi a beépített kódokat és ésszerű működési módot választ valamely sikerkritérium alapján. A baj az, hogy az ilyen modellek már az első lépésben több, mint 10^{10} neuront foglalnak el az agyban.

A másik vezető gondolatnak az agy folyamatos növekedésének kell lennie. Az agyat nem tervezik, és soha sincs egészen tele, mindig bele lehet préselni egy új könyvet vagy új nyelvet. Hogyan lehet ezt megcsinálni, ha minden zár?

Ezek minden matematikai elmélet számára kérdések, de más korlátozások is vannak. A legrosszabb korlátozás az, hogy, amennyire tudjuk, a váltás egyetlen szintapszison belül történik. Ahol a mérnök főkapcsolót iktatna be, a természet egyszerű bináris kapcsolók sorozatát

⁷ Koestler Gábor Dénesnek röviden számolt be minderről 1961. november 18-i levelében.

használja. Kell, hogy valamilyen fiziológiai nyoma legyen annak a hatalmas számú kapcsolónak, mely lehetővé teszi, hogy az általunk ismert 10 ezer német szóról az általunk ismert 10 ezret angol szóra váltsunk.

Azt hiszem tehát, először nem absztrakt elméletekre van szükség csinos matematikai jelekkel, hanem firkálgatásra; olyan vázlatokra, mint az enyém, továbbá az elemek komplexitására vonatkozó durva számolásokra, görbékre melyekből javaslatok tehetők a neurofiziológusok irányítására.” (Gábor Dénes Koestlernek, 1961. november 25.)

A levélhez Gábor ismét ábrát mellékel. Az ábrán legújabb modellje, melyet szóban is elmagyarázott.

„Rövid leírás. Az érzékszervek által szolgáltatott érzetadatokat minden fogalom nyersanyagai. Ezek valamiféle kódolás után (most nem számít, hol), az agy asszociatív vagy gondolkodó szervének legalsó szintjére mennek le, amely szint a számítetek 'artimetikai részéhez' hasonlítható. Az asszociáló szerv legalább egy részének piramisszerű szervezésűnek kell lennie, mint a jobb oldali ábra mutatja, ez adja az absztrakciót, amilyen Fido – kutya – állat. Mindegyiket saját nevével kell társítani. El tudjuk képzelni az asszociáló szerv verbális részét, a másik ábra mutatja; a fogalmak, a vízszintes vonalak, csak akkor azonosak, ha a nevek angolok, franciák, stb. A szinteket a főkapcsoló segítségével lehet energiával ellátni.

A tudatos gondolkodásban minden fogalmat visszavetítenek az általam képzetítő ernyőnek nevezett dologra, melyről azt sejttem, hogy a vizuális, auditív, stb. cortexben van, a legalsó szinten. Mikor tudatosan gondolkozunk, minden

szót vagy tárgyat látunk vagy hallunk. Erről üzenet érkezik az Akarathoz (talán Freud id-je ösztönzi), mely azután az asszociatív szintre hat, irányítva, hogy melyik választások maradnak kódmentesek. Ez a szerv a gép programozója. Az alacsony szinten készen állhatnak szubrutinok, és ezek teljesen a mátrixba lehetnek kódolva, mint Koestler javasolja, de a legtöbb esetben a kód nem teljes rutin.

Az alacsony motoros szinten (a zongorista, aki egy darabot gépiesen tanult meg) a memória az asszociatív szervbe van beépítve, de a legtöbb esetben meg kell engedni külön memória raktárt. Koestler példája 'Stockholmmal' arra mutat, hogy ez nincs jól szervezve hierarchikus szintekbe.

Amikor az akarat a hasonló helyzetek emlékével és a játék szabályaival segítve döntést hoz, az effektor szerv műköedésbe lép, vagy a folyamat visszakerül a képernyőre és újragondolódik. Ez a visszacsatolási kör, mely a gondolkodásban működik.” (Gábor Dénes Koestlernek, 1961. november 25.)

Ezt követően hasonló mélységű levelet nem írt már Gábor Dénes. A kapcsolat azonban nem szűnt meg, sőt miután áttértek a tegeződésre, a hangnem bizalmasabbá vált. A levelekben némelykor felhívták egymás figyelmét a gondolkodás mechanizmusát, agyfiziológiát érintő különféle cikkekre, kommentálták egymásnak az ilyesféle fejleményeket. Egyszer Gábor Dénes ajánlotta Koestlernek egyik kollégáját, Jack Cowant, *„aki mindent tud. Matematikai logikus, négy évet töltött az MIT-n Shannonnal, Wienerrel, Rosenblattal és McCulloch-al, és most főleg idegrendszeri modelleken dolgozik.”* (Gábor Dénes Koestlernek, 1963. február 19.) Máskor panaszkodott, hogy az *Inventing the Future* című könyvének (Gábor, 2002)

„nem volt sikere”. (Gábor Dénes Koestlernek, 1963. október 6.) Közben megjelent Koestler könyve is, az *Act of Creation*, melynek előszavában mások mellett Gábor Dénesnek is köszönetet mondott.

Koestler folytatta programját. A *The Ghost in the Machine* című könyve 1967-ben jelent meg (Koestler, 2000). Ebben főként a behaviorizmust kritizálta, mondván, a patkányok, a pszichológiai kutatás modelljei, nem feleltethetők meg az emberek, nem lehet segítségükkel a gondolkodást megérteni. Ebben a könyvben fejtette ki saját evolúciós elméletét, a fejlődési hierarchia által okozott kettősséget, Janus-jelleget, amely szerint a hierarchia minden pontjáról, tehát az emberéről is, lehet fölfelé és lefelé is tekinteni. Az ember fölött is lehet még valami a létezés hierarchiájában, ami felé az emberi Janus vagy holon tekinthet, sőt időről időre tekint is, és persze ezt is az evolúció eredményezte. Innen az ember transzcendenciaigénye, az általános iránti érdeklődése és a szellemi, erkölcsi élet számtalan eleme.

Gábor Dénes még a megjelenés előtt olvasta a kéziratot, egyetértett lényegével, de kínos hibákra is felhívta a figyelmet.

„...arcom kezdett összerándulni. Kérlek, javítsd ki ezt a néhány hibát vagy a fizikus kritikusok tonmányi téglával fognak megdobálni.

A termodinamika második főtételét nem Maxwell fedezte fel. Maxwell csak a démonot adta hozzá egy levélben, nem az összegyűjtött műveiben, és a levél megdöbbenítő publicitást kapott. Az első felfedező Sadi Carnot volt, akinek az volt az intuíciója, hogy a két különböző hőmérsékleten működő gép hatásfokának maximummal kell rendelkeznie. Ezt újra felfedezte Lord Kelvin, és Clausius öntötte modern formába, aki az entrópia nevet adta, mely zárt rendsze-

rekben mindig növekszik, és elvezet a Wärmethoz. Szóval, írj mindenhova Clausiust Maxwell helyett.

Semmi meglepő nincs abban, hogy az élő anyag a szervezetség felé halad, vagyis a csökkenő rendezetlenség irányába, azaz csökkenő entrópia felé, a rendszer többi részében növekvő entrópia rovására. A kristály is így tesz, amikor a telített vagy túltelített oldatból kristályosodik. A cukormolekulák csökkentik entrópiájukat, de a vízmolekulák növelik a magukét, amikor kivetik magukból a többlet-cukormolekulákat. Schrödinger, mivel nem fizikusokhoz szólt, csak azt fejezte ki, amit mindenki tudott, amikor hangsúlyozta, hogy az élet napsugárból táplálkozik, ami hatalmas disszipatív, entrópiánövelő folyamat, mely lehetővé teszi, hogy a földön lévő parányi anyagi részecskék kevésbé valószínű állapotba kerülhessenek. Biztos vagy benne, hogy negatív entrópiáról beszélt? Nincs időm ellenőrizni, de nem emlékszem, hogy ezt mondta volna. A negentrópia fogalmát Szilárd Leó zseniális úttörő munkája nyomán Leon Brillouin vezette be. Azt javasolnám, ahelyett, hogy 'Norbert Wiener a kibernetika atyja', írd azt, hogy 'Leon Brillouin, Szilárd Leót követve'. A növekvő entrópia növekvő rendezetlenséget jelent. A növekvő rendezettség vagy csökkenő rendezetlenség azonosítása nem olyan érdekes, mint amilyennek számodra tűnik. Az információ azonosítása a növekvő rendezettséggel szintén egészen természetes. Szilárd 1928-as klasszikus cikkében azt bizonyította, hogy a második főteltet meg lehetne szegni, ha az információ a semmiből keletkezne anélkül, hogy növelnék az egész rendszer entrópiáját, beleértve a megfigyelőt vagy a Maxwell-démon. Megnézhetnéd Leon Brillouin Science

and Information Theory-ját, Academic Books, 1956, ahol megtalálod az én vicces Maxwell-démonomat.

Remélem megvédték a fizikusok haragjától.”(Gábor Dénes Koestlernek, 1967. július 19.)

Koestler gyorsan válaszolt:

„Szerencsére időben észrevettem a második főtétellel kapcsolatos rémes hibát, és a szükséges javításokat el tudtam végezni a korrektúrában. (Te a kijavítottan korrektúrád olvastad.) Pontosabban Bertalanffyék látogattak meg bennünket, és ő észrevette. Szóval, a katasztrófát elkerültem. Olvastam tokiói cikketed – ragyogóan tömör és kitűnő. De, amint tudod, nem tudom osztani tiszteletre méltó optimizmusodat. (Koestler Gábor Dénesnek, 1967. július 22.)

Koestler néhány alapvető ponton meggyőzte Gábor Dénest:

„...nagy vitám volt az agresszív ösztönökre vonatkozó nézeteidről Lewis Mumforddal, aki (jó lélek!) nem hisz az ember vesztületett agresszivitásában. Most azt látom, a hangsúlyt áthelyezted az egyéni agresszivitásról az identifikációra. Szerintem ez az első lépés a társadalmi megerősítő mechanizmus felé, de nem kezdődhet a láncreakció az egyénben lévő csíra nélkül. Ha a vasatom nem lenne mágneses, nem lenne ferromágnesség, ami 'Gleichschaltung' a szó legszorosabb értelmében.” (Gábor Dénes Koestlernek, 1968. június 5.)

Néhány évvel később, az 1971-ben megjelent *A dajkabéka esete* című könyv. (Koestler, 2002). Ebben Koestler újraélesztve a bécsi Paul Kammerer gondolatait, a lamarckizmus mellett érvelt, amit a természettudósok nem szoktak szeretni. Gábor Dénes sem volt lelkes: *„Végre befejeztem 'A dajkabéka*

esetét'. Látom, hogy a végén arra a következtetésre jutsz, hogy nagy igazságtalanság történt egy emberrel, nem pedig egy elmélettel. A darwinizmus nem elég, de még a lamarckizmus sem. Kitűnő példát találtál erre a 'Szellem a gépben' c. könyvedben, nekem van egy másik példám. A bálnák és a delfinek tápláléktraktusa teljesen elválik a lélegző traktustól, melyhez a nyakon lévő vezeték csatlakozik, ezt szelep zárja. Próbáld meg ezt megmagyarázni a szerzett tulajdonságokkal! Ha van oksági magyarázat, ennek posztulálnia kell 1. A szervezet modelljét vagy reprezentációját és ennek környezetét, 2. A modell manipulálásának lehetőségét, 3. visszacsatolást a csíra sejtekhez. Tiens!“(Gábor Dénes Koestlernek, 1971. december 31.)

Ez volt Gábor Dénes utolsó levele Koestlerhez, legalább azok közül, amelyeket a Koestler Archívumban őriznek. Ezt megelőzve küldött azonban még egyet, mely kapcsolatukat keretbe foglalja. Ritka mulatságos darab:

„Emlékszel, a neked szóló legelső levelemben azt írtam, mennyire sajnálom, hogy nem fedeztem fel az elektronmikroszkópot, és hogy úgy döntöttem, ehhez nagyon is vissza kellene térnem. Most meg mit művel a család Siker Istennő; az elektronmikroszkóp felfedezői nem kapták meg a Nobel-díjat, és én, akinek nem sikerült megjavítania, megkaptam.”(Gábor Dénes Koestlernek, 1971. november 4.)⁸

Bizony meglehet, nem sikerült közösen se kiásní az aranyrögöt. A gondolkodást pontosan modellezni akaró mérnök és a transzcendencia, a hierarchia magasabb fokai felé

⁸A teljesség kedvéért: Gábor Dénes a holográfia felfedezéséért kapta a díjat 1971-ben. A Koestlernek szóló első levélben említettek közül Ernst Ruska végül szintén megkapta a fizikai Nobel-díjat 1986-ban. Az indoklásban szerepel az elektronmikroszkóp felfedezése.

is figyelő Janus együtt sem tudott közös igényeiknek megfelelő gondolkodásmodellt alkotni. Gábor Dénes a jelek szerint megpróbálta, de nem nagyon erőltette. Szociológus testvérével írt az ötvenes években a szabadság fogalmáról erős technikai apparátussal operáló matematizált cikket (Gabor – Gabor, 1954, 1958), és Koestlernek is elküldte azt a kéziratát, mely a tudat dimenzióiról szólt.⁹

Koestlert viszont saját gondolatmenete továbbblendítette a tudósok számára teljességgel elfogadhatatlan területekre, a paratudományok világába. Számára ez a létezés hierarchiájának magas fokát jelezte, melyet a tudomány már nem vehet észre, de ahová ő valahogyan mégiscsak el akart jutni.

⁹Gabor, Dennis: *The Dimensions of Consciousness (The Scientist Speculates)*. 1962.

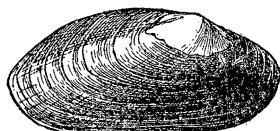

Kulcsszavak: *Arthur Koestler, Gábor Dénes, tudományfilozófia, kognitív tudomány*

IRODALOM

- Cesarani, David (1998): *Arthur Koestler: The Homeless Mind*. Vintage, London
- Congdon, Lee (2001): *Seeing Red: Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*, Northern Illinois University Press
- Gabor, Dennis – Gabor, André (1954): An Essay on the Mathematical Theory of Freedom. *Journal of the Royal Statistical Society A.*, 117., 31–59.
- Gabor, Dennis – Gabor, André (1958): L'Entropie comme Mesure de la Liberté Économique et Sociale. *Cahiers de Science Économique Appliquée*. Paris, 13–26.
- Gabor, Dennis (1945): *The Electron Microscope*. Hulton Press, London
- Gábor Dénes (2002): *Találjuk fel a jövőt!* (ford.: Búsné Papp Judit), Novofer, Budapest
- Koestler, Arthur (1949): *Insight and Outlook*. Macmillan, New York
- Koestler, Arthur (1994): *A jógi és a komisszár*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Koestler, Arthur (1996a): *Alvajárók*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest.
- Koestler, Arthur (1996b): *Nyílvevő a végtelenben*. (ford. Boris János) Osiris, Budapest.
- Koestler, Arthur (1997): *A láthatatlan írás*. (ford.: Makovecz Benjamin) Osiris, Budapest
- Koestler, Arthur (1998): *A teremtés*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest
- Koestler, Arthur (2000): *Szellem a gépben*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest
- Koestler, Arthur (2002): *A dajkabéka esete*. (ford.: Makovecz Benjamin) Európa, Budapest

Tanulmány

TUDOMÁNY- ÉS TECHNOLÓGIAPOLITIKA MAGYARORSZÁGON: HELYZETÉRTÉKELÉS ÉS KITÖRÉSI LEHETŐSÉGEK

A TUDOMÁNY- ÉS TECHNOLÓGIAPOLITIKAI TANÁCS-
SADÓ TESTÜLET 2004. ÉVI JELENTÉSE^{1,2}

Budapest, 2005. május

A szerzők a tanulmányról 2005. október 24. 10 – 12 óra között fórumot és nyilvános vitát tartanak Budapesten, az MTA központi épületének Felolvasótermében. A rendezvényre minden érdeklődőt szeretettel várunk.

VEZETŐI ÖSSZEFOGLALÓ

Az elmúlt tíz-húsz évben a fejlett országokban a technológiai és innovációs teljesítmény a gazdasági növekedés egyik meghatározó elemévé vált. A közép-kelet-európai országok gazdaságpolitikájában – beleértve Magyarországot is – ez az általános trend nem vagy alig tükröződött.

A jelen kormányzati időszakban számos pozitív intézkedés született. Megalkották a törvényt a kutatási és technológiai innovációk alapról, a kutatás-fejlesztésről és a technológiai innovációról, és létrehozták a végrehajtásért felelős Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatalt. Mindezek együttes jelentősége az, hogy a rendszerváltás óta első alkalommal emelik ki a K+F-et és az innovációt az éves költségvetési alkuk csapdahelyzetéből, és teszik lehetővé a több éven átnyúló finanszírozást és tervezést.

A megtett intézkedések önmagukban azonban még távolról sem elégségesek ahhoz, hogy hazánk versenyképessége az élmi kívánt mértékben növekedjen. Valójában a K+F-et az elmúlt másfél évtizedben a kormányzati céloktól való állandó lemaradás jellemzi, és a jelen helyzet több mint nyugtalanítónak nevezhető. Ezt a rendszerváltás hagyatéka, a spontán átalakulás, a sokszor átgondolás nélkül meghozott, majd nemritkán hasonló módon eltörölt intézkedések egymásra rakódása, valamint a folyamatosság és az átláthatóság hiánya jellemzi. A helyzetet súlyosbítja, hogy 1990 óta a terület államigazgatási szervezeti keretei a folyamatos átalakulás állapotában vannak, ami a kormányzati beágyazottságot és ezen keresztül a hatékony működést,

¹ Tagjai a megalakuláskor: Somlyódy László (elnök), Boda Miklós, Bogsch Erik, Frenyó V. László, Keviczky László, Kondor Imre, Kondorosi Ádám, Lepényi István, Mandl József, Varga György. Közülük Boda Miklós, Frenyó V. László és Kondorosi Ádám más irányú kinevezésük illetve külföldi tartózkodásuk miatt 2004. elején kiváltak a testületből. Az új tagok, Bedő Zoltán, Bojár Gábor és Vámos Tibor kinevezése csak 2005-ben történt meg.

² A jelentést a Tudomány- és Technológiapolitikai Kollégium (TTPK) 2005. június 28-i ülésén tárgyalta meg és hagyta jóvá.

valamint a kormányzati döntésekben való érdemi részvételt egyértelműen gyengíti.

Jelentésünkben a diagnózis érdekében foglalkozunk a hazai K+F és az innováció helyzetének áttekintésével, nemzetközi keretbe illesztve, a főbb kapcsolati rendszerekkel és mindezek alapján olyan stratégiai gondolatok megfogalmazásával, amelyek segíthetnek a kitörési lehetőségek feltárásában. Vizsgálatunkban túllépünk a gyakran és leszűkítően alkalmazott indikátorok (például a GDP-hez viszonyított K+F kiadások, illetve ezek állami/vállalati aránya) elemzésén. Nemzetközi felmérésekre is támaszkodva megpróbálunk részletesebb képet felrajzolni, megkeresve azokat a pontokat, ahol jelentősen le vagyunk maradva. Ezek lehetővé is teszik a kívánatos felzárkózási pályák vagy a terápia felvázolását.

Az elvégzett elemzések alapján következőseink és javaslataink az alábbiak.

(1) Mire lenne szükség? Politikai és társadalmi felismerésre, konszenzusra, amely az innovációt a tudásorientált társadalom követelményével összhangban a gazdaság és a társadalom hosszú távú fejlődésének fő hajtóerejeként tudatosan építi be a modernizáció folyamatába. Több választási cikluson átnyúló, elemző műhelymunkával megalapozott és a pártok által elfogadott tudomány- és technológiapolitikára, koherens stratégiára és annak következetes végrehajtására, nem pedig szétforgácsolt, egymás hatását ritkán erősítő programokra. Ez a jelen dokumentum fő „üzenete”.

(2) 2004-ben a teljes K+F ráfordítás Magyarországon a GDP 0,95 %-a volt. Ezen belül a vállalati hányad rendkívül alacsony, mindössze 0,38%. A következő öt évre reális célként az tűnik megvalósíthatónak, hogy a GDP-arányos összes K+F ráfordítás évenként 0,10-0,15 százalékponttal növekedjen, oly módon, hogy a vállalati szektor ennek legalább a kétharmadát képviselje. Még ez is csupán a felzárkózás megkezdését jelenti az

EU15 országok átlagához viszonyítva (1,98, illetve 1,30 %), alaposan elmaradva az EU lisszaboni célkitűzésétől (a K+F ráfordítás a GDP 3,0 %-a, kétharmad arányú vállalati hozzájárulással).

(3) Az innovációs érdekek érvényesítése szempontjából össze kell hangolni az oktatás-, a tudomány- és a technológiapolitikát. Okos programok, ösztönzők és megfelelő finanszírozási módok révén biztosítani kell a kulcsszereplő intézmények (kutatóintézetek és -helyek, egyetemek, *spin-off* cégek, kis- és közepes vállalatok stb.) közös érdekeltségű, *win-win* együttműködését, szemben a ma gyakran megfigyelhető elkülönüléssel és nemkívánatos ütközésekkel. Kormányzati szinten meg kell vizsgálni a már rövid távon megvalósítható és az innovációs aktivitásra kedvezően ható feladatokat, és ezekre ráépítve célszerű kialakítani a stratégiai célokat. A terápia elsődleges lépése az innovációs törvény végrehajtását biztosító kormányrendeletek átgondolt megalkotása (lásd a 2286/2004. (XI.17) kormányhatározatot).

(4) A magyar innovációpolitika alapkérdése a gyenge kereslet és diffúzió (vagy tudásáramlás) megerősítése. Egyértelmű, hogy az állami ráfordítások növelése önmagában „zsákutca”. Alapvető a hazai vállalati szektor megerősödése és a kockázatviselő képességének növelése.

(5) Megkülönböztetett módon szükséges kezelni a hazai kis- és középvállalati (KKV) kört. Innovatív KKV-k fejlesztésére irányuló kormányzati stratégia kimunkálása az egyik leg sürgetőbb feladat. Az állami támogatás ne egyszerűen tőkepótló eszköz, hanem az innovációs aktivitást élénkítő tényező legyen, amely szervesen kapcsolódik az adó- és monetáris politikához. A magyar gazdasági növekedés tartósan nem épülhet kizárólag a nemzetközi vállalatok befektetési „kedvére”.

(6) A műszaki innovációk csak akkor sikersek, ha a szükséges szervezeti, vezetési,

piaci stb. innovációkat is bevezetik a vállalatok. Állami eszközökkel kell elősegíteni a diffúziót erősítő regionális hálózatok kialakulását és fejlődését, továbbá a tudásközpontokban az innovatív vállalkozásokat befogadó inkubációs rendszereket. Ez az előfeltétele annak is, hogy a célzott alapkiutalások az innovációs folyamat szerves részeként hasznosuljanak.

(7) Felül kell vizsgálni a nyugdíjalapok és biztosító társaságok kockázati tőkealapokba történő befektetését korlátozó jogszabályokat. A kockázatok az állami és privát tőke kombinálásával mérsékelhetők. Olyan rásegítő mechanizmusokat kell bevezetni állami pénzügyi kötelezettségvállalással, amelyek a magántőke számára vonzó projektek piacát jelentősen bővítik.

(8) Felelős és az innováció mentén elkötelezett modernizációs politika olyan intézményrendszer hoz létre és üzemeltet, amely megfelelő „reflexiós” képességekkel segíti a kormányzati döntéshozatalt és a végrehajtást. Az ehhez szükséges műhelymunka (technológiai hatáselemzés, a K+F és az innováció statisztikai adatgyűjtése és elemzése, technológiai előrejelzés, intézmény- és programértékelés rendszerbe állítása) a politikai döntések helyességének biztosítékeként kezelhető.

(9) Alapvető a finanszírozási és jogszabályi gátak leépítése és a kiszámíthatóság biztosítása. A kutatás-fejlesztés állami finanszírozása ne váljék a költségvetési politika „reziduális” elemévé.

(10) Sürgető feladat a jelenleg futó, nagyszámú költségvetési finanszírozási program átvilágítása, értékelése, és ennek alapján azok folytatása, amelyek egyrészt a leghatékonyabbak, másrészt leginkább szolgálják a jelen elemzés alapján meghatározható innovációpolitikai célokat. A pályázati rendszer legyen átlátható, a rendszert az ésszerűtlen bürokráciától meg kell szabadítani, és gondoskodni kell a független testületek által történő

monitorozásról. Biztosítani kell a prioritások meghatározását, a témakoncentrációt, a humán és anyagi erőforrások szétforgácsolásának elkerülését. Az egy K+F témára jutó kutató, fejlesztő személyek számát (a mai, átlagosan egy fő alattiról) az eredményességhez szükséges kritikus szint fölé kell emelni.

(11) Az innovációs sikerek kapjanak nagyobb nyilvánosságot; a K+F által az életminőség javításában játszott szerep fontosságát tudatosítani kell a társadalomban.

Bevezetés

1. Az elmúlt két évtized során a fejlett országokban a technológiai és innovációs teljesítmény a gazdasági növekedés egyik meghatározó elemévé vált. A közép-kelet-európai országok gazdaságpolitikájában azonban ez az általános trend nem vagy alig tükröződött. A 90-es évek növekedését alapvetően az országonként eltérő kiinduló feltételek, a különböző reformstratégiák és az egyes országok tőkevonzó képessége magyarázzák.

2. Az utolsó évek „két- vagy többsebességű Európa” vitái a politikai integrációs elszántságról és a kiegyenlítődsé lehetőségeiről szóltak. A kétsébszerű Európa a valóságban – egyebek között – a tagállamok eltérő innovációs képességeiben máris tetten érhető, jóllehet a közép-kelet-európai (KKE) ország-csoportban, s így Magyarországon is viszonylag sok a kutató és elég jó a munkaerő végzettség szerinti összetétele.

3. A jelen kormány egyéves előkészítést követően 2003 nyarán hozta létre a Tudomány- és Technológiapolitikai Kollégiumot (TTPK) és a Tudomány- és Technológiapolitikai Tanácsadó Testületet (4T). Ezek a testületek más elnevezéssel korábban is léteztek. A kormányzati időszakban számos pozitív intézkedés született. A legfontosabbak: törvény a Kutatási és Technológiai Innovációs Alapról, törvény a kutatás-fejlesztésről és a technológiai innovációról, a kormányzati

kutatás-fejlesztési és innovációs irányítási rendszer átalakítása (a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal, NKTH³, a Kutatási és Technológiai Innovációs Tanács, valamint a Kutatás-fejlesztési Pályázati és Kutatáshasznosítási Iroda létrehozása). A fenti két törvény és az irányítási rendszer átalakításának jelentősége az, hogy a rendszerváltás óta első alkalommal emelik ki a K+F-t és az innovációt az éves költségvetési alkuk csapdahelyzetéből és teszik lehetővé a több éven átnyúló finanszírozást és tervezést

4. A felsorolt fontos intézkedések önmagukban azonban még távolról sem elégségesek ahhoz, hogy hazánk versenyképessége az elérni kívánt mértékben növekedjen. Valójában a K+F-et az elmúlt másfél évtizedben a kormányzati céloktól való állandó lemaradás jellemzi, és a jelen helyzet több mint nyugtalanítóan nevezhető. Ezt a rendszerváltás hagyatéka, a spontán átalakulás, a sokszor átgondolás nélkül meghozott, majd nemritkán hasonló módon eltörölt intézkedések egymásra rakódása, valamint a folyamatosság és az átláthatóság hiánya jellemzi. A helyzetet súlyosbítja, hogy 1990 óta a terület államigazgatási szervezeti keretei a folyamatos átalakulás állapotában vannak, ami a kormányzati beágyazottságot, és ezen keresztül a hatékony működést, valamint a kormányzati döntésekben való érdemi részvételt egyértelműen gyengíti.

³ Az NKTH első évi tevékenységéről szóló beszámoló a jelen elemzés befejezése után készült el. Gyors értékelések figyelemmel kell lenni arra, hogy stratégia hiányában a K+F és az innováció területén a rendszerváltás óta számos gond és probléma halmozódott fel, amelyek megoldását „azonnal”, egyik évről a másikra nem szabad elvárni. Ezt előrebocsátva, a beszámolóból több pozitív lépés azonosítható: így például a törekvés az erőforrások koncentrációjára és a kritikus tömegszemlélet megvalósítására, a regionális innováció és az egyetemi tudásközpontok hangsúlyos támogatása, és a pályázati rendszer egyszerűsítése. Célszerű, hogy a beszámolót a közeljövőben részletesebb stratégiai elemzés kövesse, amely a monitorozásra, továbbá a K+F és az innováció irányítási rendszerének hatékonyságvizsgálatára vonatkozik.

5. Jelentésünkben – az elmúlt két év tapasztalataira és vitáira alapozva – a diagnózis érdekében részletesebben foglalkozunk a hazai K+F és az innováció helyzetének áttekintésével, nemzetközi keretbe illesztve, a főbb kapcsolati rendszerekkel és mindezek alapján olyan stratégiai gondolatok megfogalmazásával, amelyek segíthetnek a kitörési lehetőségek feltárásában. Vizsgálatunkban túllépünk a gyakran és leszűkítően alkalmazott indikátorok (például a GDP-hez viszonyított K+F kiadások, illetve ezek állami/vállalati aránya) elemzésén. Nemzetközi felmérésekre is támaszkodva megpróbálunk részletesebb képet felrajzolni, megkeresve azokat a pontokat, ahol jelentősen le vagyunk maradva. Ezek lehetővé is teszik a kívánatos felzárkózási pályák vagy a terápia felvázolását.

6. A jelentés távolról sem kíván a szerteágazó területről teljeskörű képet adni. A tanácsadó testületnek nem is ez a feladata. Helyzetelemzésre és olyan kérdések felvetésére törekszünk, amelyek a válasz csíráját is tartalmazzzák. Célunk az, hogy vitát gerjesszünk annak reményében, hogy elősegítsük az együtt gondolkozást, illetve a kívánatos változások irányainak meghatározását.

Kérdések a tudomány- és technológiapolitikáról

7. Mi a magyarázata annak, hogy nem rendelkezünk koherens tudomány- és technológiapolitikával, innovációs stratégiával és érdemi törekvés sincsen megalapozó elemzések elvégzésére? Miért nem jelentkezik az üzleti szektor innovációra építő szívo hatása, kereselete? Van-e különálló tudomány- és technológia-, valamint innovációs politika, vagy a gazdaság- és kormányzati politika egészének ilyen irányultságúnak kellene lennie?

8. Mennyiben helytálló az a felfogás, mely szerint Magyarország tudományos „nagyhatalom”, amelynek „szürkeállománya” nemzetközi mércével mérve is jelentős? Ha ez

így van, mi a magyarázata annak, hogy Magyarország az innovációs lánc mentén haladva „törpévé” zsugorodik, és például a megadott szabadalmak tekintetében hazánk az OECD-országcsoport egyik sereghajtója?

9. Hogyan ítéljük meg a hazai K+F és az innovációs rendszer jelenlegi intézményi és finanszírozási rendszerét? Az mennyiben alkalmas a kutatási és innovációs prioritások meghatározására, az erőforrások koncentrációjára, s az innovációs képességen keresztül a gazdasági versenyképesség javítására?

10. Tudjuk-e egyáltalán mémi a hazai innovációs kapacitást, a K+F szektor hozzájárulását a versenyképesség növekedéséhez, illetve a társadalmi problémák megoldásához, ami bármely stratégia kidolgozásának az alapját jelenti? A K+F tevékenységet felölölő adatgyűjtés és statisztikai rendszer összhangban van-e a tudomány- és technológia-fejlesztési politika megalapozásához szükséges információigénnyel, továbbá a nemzetközi szervezetek – beleértve az EU-t is – innovációs adatgyűjtési követelményeivel? Miért nem alkalmazzuk a nemzetközileg elterjedt K+F és innovációpolitika eszköztárszerének zömét (technológiai hatáselemzés, előrejelzés, monitorozás és értékelés stb.)?

11. Hol találhatóak a „húzóágazatok”? Egyáltalán, egy kicsiny és nyitott gazdaságban definiálhatók-e ilyenek? Vagy inkább hagyatkozunk a piac szelektáló szerepére? Hol és hogyan jelennek meg a hazai „hungarikum” jellegű sajátosságok?

12. A jelenlegi trendek ismeretében Magyarország képes-e teljesíteni 2010-re azt az Európai Unió által kitűzött célt, hogy a GDP-arányos K+F ráfordítás úgy érje el a 3 százalékot, hogy ennek a kétharmad részét az üzleti szektor finanszírozza? Ha nemleges a válasz a feltett kérdésre, akkor mi a reális cél? Megvalósításához milyen intézkedések és strukturális átalakítások szükségesek? Rendelkezünk-e az igényeknek megfelelően képzett szakemberekkel?

Hazai helyzetkép – áttekintés

13. A KSH adatai szerint a kutatási-fejlesztési tevékenység ráfordításai Magyarországon 1991 és 2003 között 27 milliárd Ft-ról folyamatosan 176 milliárd Ft-ra növekedtek (a növekedés azonban csak látszólagos, mivel nem korrigált, azonos évre vonatkozó értékekről van szó). A GDP-hez viszonyított aránya a 90-es évek közepéig csökkent (1,09 %-ról 0,67 %-ra), azt követően 2002-ig emelkedett (1,01 %), majd 2003-ban 0,95 %-ot tett ki. A források összetétele kedvezőtlen irányban módosult: az állami hozzájárulás 55–60% körül állandósult, míg a vállalati finanszírozás 40%-ról csaknem 30%-ra csökkent, amit a külföldi, elsősorban EU-források pótolnak.

14. EU-összehasonlításban a kép kedvezőtlen: a K+F GDP-re vetített teljes ráfordítása az EU15-ök átlagának fele körül mozog, miközben a vállalati hányad annak harmadát sem éri el. Abszolút értelemben, a GDP-ből származó különbségek miatt természetesen az elmaradás még nagyobb, és az EU Barcelona-Lisszabon folyamatába történő becsatlakozás módja egyelőre tisztázatlan.

15. A K+F és az innováció intézményi rendszere és a finanszírozás módja állandó és ritkán kiszámítható változásokon ment keresztül (Keret 1 és 2), ami rendkívüli mértékben csökkenti a rendszer működésének hatékonyságát.

16. A kutató-, fejlesztőhelyek túlnyomó része a felsőoktatásban működik (2003-ban több mint 1600 egység). Kedvező tendenciaként talán egyedül a vállalati K+F helyek 1996-tól tartó folyamatos növekedése figyelhető meg. A K+F helyek száma közel megkétszereződött, azonban az itt foglalkoztatottak száma több mint 20 %-kal csökkent (az aktív keresők százalékában is negatív a változás 0,63 %-ról 0,59 %-ra). A kutatás-fejlesztésen belül a kísérleti fejlesztési tevékenység aránya a korábbihoz képest is tovább mérséklődött (mintegy 40 %-ról 35 %-ra), ám

Időtartam	Intézmény	Vezető, besorolása és a felügyelet
– 1990. jún.	OMFB	elnök, miniszterelnök-helyettes, kormány
1990. jún. – 1994. jún.	OMFB	elnök, tárca nélküli miniszter, kormány
1994. jún. – 1998. jún.	OMFB	elnök, államtitkár besorolású, ipari és kereskedelmi miniszter (1994. jún. elnökváltás)
1998. jún. – 1999. dec.	OMFB	elnök, államtitkár besorolású, gazdasági miniszter (1998. jún. elnökváltás)
2000. jan. – 2003. dec.	OM KFHÁT	helyettes államtitkár, helyettes államtitkár, Oktatási Minisztérium (2002 nyarán helyettes államtitkárváltás)
2004. jan. –	NKTH	elnök, államtitkár besorolású, oktatási miniszter

1. táblázat • A K+F és az innovációirányítás „exodusa”, Keret 1

2003-ban már nem az alkalmazott kutatások, hanem az alap kutatások javára.

Néhány részlet – kutatás és felsőoktatás

17. Az elmúlt tizenöt évben jelentős változások történtek a K+F területén. E változásokat nem annyira a tudatos szakpolitikai törekvések és döntések, mint inkább az esetlegesség jellemezte. A rendszerváltást követően nyilvánvaló volt, hogy az ország akkori gazdasági fejlettségéhez és geopolitikai pozíciójához képest a kutatás intézményhálózata és kutató-fejlesztői létszáma túlzott. Különböző forgatókönyvek és modellek készültek. A gazdaságpolitika akkori irányítói úgy gondolták, a piac majd eldönti, milyen kutatásra és innovációra van szükség. Azaz, az állami beavatkozást le kell építeni és a technológiapolitika elsődleges feladata a máshol bevált eszközök alkalmazásán keresztül a

vállalkozások ösztönzése. A kialakuló új ipar nem a kutatásintenzív területeken kereste a kitörési pontokat (néhány ellenpélda a gyógyszeriparban, az elektronikában, a mezőgazdaságban az általános trendet nem változtatta meg). Így a K+F rendszer talán legnagyobb problémája nem a GDP K+F-re fordított arányának tartósan alacsony volta, hanem az, hogy a versenyszférából érkező forrás aránya legfeljebb az egyharmada a Nyugat-Európában szokásosnak, ami párosul azzal, hogy kutatáspolitikai prioritások sem léteznek. A piacgazdasági átmenet időszaka a fenti „piaci” megközelítés helyességét nem igazolta. Ma már azt is tudjuk, hogy a felismerés nemcsak az átmeneti időszak sajátossága, hanem a korszerű tudásorientált gazdaságok jellemzője.

18. A 90-es évek második felére – a különböző forgatókönyvekkel nem egészen

– 1993. dec.	Központi Műszaki Fejlesztési Alap (a vállalati nyereség 4,5%; 1991. jan.-tól az OMFB-be koncentrálták a különböző tárcáktól a KMÚFA-t)
1994. jan. – 2000. dec.	Központi Műszaki Fejlesztési Alaprogramok célelőirányzat (megszűnt az alapszerű működés)
2001. jan. – 2003. dec.	Központi Műszaki Fejlesztési Alaprogramok célelőirányzat és NKFP előirányzat a Széchenyi-terv részeként.
2004. jan. –	Kutatási és Technológiai Innovációs Alap a cégek befizetéséből (jogutódként örökölte a KMÚFA és NKFP összes forrását és kötelezettségét is)

2. táblázat • A K+F és az innováció finanszírozási forrásának „exodusa”; Keret 2

megegyezően – az alapkutatások gondozójaként működő akadémiai kutatóhálózatot, bár a korábbi létszámoknál egyharmaddal alacsonyabb szinten, de sikerült stabilizálni, és ez mai szemmel nézve nagy eredmény. Az alapkutatás területén hazánkat az országok sorrendjében a huszadik körüli helyre sorolják, ami lényegesen megelőzi a gazdasági fejlettségi állapotunkból adódó helyezést (ha a fajlagos ráfordításokat tekintjük, akkor az első öt-tíz körüli helyen szerepelünk). A K+F egészéhez hasonlóan a fő gondot az jelenti, hogy hiányoznak a hosszú távú tervezhetőség feltételei: az MTA és az OTKA forrásokat sokszor kényszerűen vagy átgondolatlanul, kormányzati ciklustól függően is csökkentik, aminek hatása – késleltetéssel ugyan –, de jelentkezik az eredményességben, és alulfinanszírozáshoz is vezet. A magyar alapkutatás intézményei kiemelkedő kutatókat és tudósokat nevelnek, de a kiválóság eloszlása rendkívül egyenlőtlen. Ez az egyenlőtlenség a felsőoktatásban – ahol a kutatás minőségének ellenőrzése gyakorlatilag ismeretlen – jóval nagyobb, mint az MTA intézethálózatában.

19. Az egyenlőtlenség a kibontakozó felsőoktatási reformból következett. A reform a két évtizeddel korábbi nyugat-európai mintákat követve a beiskolázási létszám radikális bővítését célozta meg. Nálunk az adottságok azonban alapvetően eltérőek voltak: az állami források hiánya miatt az expanziót változatlan oktatószemélyzet és infrastruktúra mellett kellett megoldani. Az egyetemi oktatás és kutatás feltételei – bár nem mindenütt azonos mértékben –, de erősen romlottak. Egyre több állástalan pályakezdőt kibocsátó „szervező” és „menedzser” szak indult el. Az egyetemi felsőoktatásban a természettudományos képzés más, ún. nehéz szakokkal egyetemben visszaszorult. Ennek következtében a vállalkozások igényelte magasan kvalifikált felsőfokú képesítésű diplomások és szakmunkások egyaránt hiányoznak.

20. Az állami ráhatás elmúlt tizenöt évének legjobban érzékelhető, hosszú távúnak tűnő következménye az egyetemek virtuális versenye az államilag finanszírozott hallgatói helyekért. Az intézményi működés szempontjából azonban a K+F hozzájárulás másodlagos, az intézményi kiválóság irányába hajtó tényezők között a kutatás, fejlesztés nem kap érdemi szerepet. Az egyetem kutatási tudásközpont funkciója alig működik, s a kreatív alkotások létrehozása sem szerepel a felsőoktatási intézmények prioritásai között. Nincsenek kutató egyetemeink, és hiányzik a teljesítményt mérő kritériumrendszer, ami az országos kutatási központként működtetendő néhány egyetem és az alapismereteket nagy tömegekhez megbízhatóan eljuttató képzési intézmények megkülönböztetésére alkalmas lenne. Szükségszerű a fiatalítás és gyors személyi megújítás is. A kutatói és egyetemi oktatói állásrendszert európai–amerikai nyitottságúvá kell tenni. A külföldön tapasztalatot szerzett, ígéretes szakemberek meghívása és a harminc-negyen év közötti generáció tudományos önállóságának elősegítése elsőszerű feladat. Hasonlóan fontos a doktori iskolák szakmai és finanszírozási önállóságának növelése. Szervezeti kapcsolatot kell teremteni a felsőoktatási K+F helyek és a kutatási-fejlesztési intézményhálózat között. Az egyetemeken meglévő tudományos iskolákat (kiválósági helyeket) önálló feladatú funkcionális egységként célszerű fejleszteni, az MTA kutatóhálózat érdemi hasznosításával. Nem kerülhető el a felsőoktatás K+F ügyének átemelése a belső „alkudozások” szintjéről a nemzeti kutatás-fejlesztési stratégia központjába.

21. A 90-es években lényegében nem változtak, sőt talán inkább még markánsabbakká váltak a K+F rendszer regionális egyenlőtlenségei. Komolyabb, nemzetközileg is jegyzett alapkutatás (nem egyéni produktumként, hanem intézményi

eredményként) Budapesten és néhány nagy vidéki egyetemi központban folyik. Az új egyetemek és főiskolák jelentős részénél a felsőoktatási teljesítményt egyelőre nem kísérik azzal arányos tudományos eredmények. Az oktatók igen nagy hányada Budapestről vagy máshonnan jár tanítani („intercity” profesz-szorok), s az intézmény székhelyén csak az elengedhetetlenül szükséges minimális időt tölti. Ez a helyi kutatási készséget kétségtelenül korlátozza. Jelentősebb vállalati fejlesztőrészlegek, különösen nemzetközi kötődéssel is rendelkezők, ismét néhány kivételtől eltekintve, szinte csak a fővárosban működnek. Helyi, nemzetközi kisugárzású kutatásintenzív innovációs központok tulajdonképpen nincsenek. A Nyugat- és Közép-Dunántúl új technológiai körzetei lényegében helyi fejlesztésektől, új technológiai tudás-előállítási képességektől függetlenek, és a régió új felsőoktatási gócai, ún. tudásközpontjai még csak születőben vannak. A kelet-magyarországi hagyományos tudományos központok köré mindazonáltal nem szerveződött érdemleges helyi adaptációs, diffúziós kapacitás, alkalmazó vállalatok hálózata.

22. A gazdaságszerkezet átalakításával, a multinacionális vállalatok megjelenésével és a nagyvállalati szférában meghatározóvá válásával az ipar kutatás-fejlesztési készsége és érdeklődése radikálisan megváltozott. A gazdaságszerkezetben a technológiaiintenzív ágazatok aránya fejlettségi szintünkhöz képest nagy, az itt működő vállalatok azonban elsősorban a nemzetközi hálózatokban elérhető eredményekre, s nem itteni saját fejlesztéseikre építenek. A magyar gazdaság ágazati szerkezete már megfelel a modern gazdaságok technológiai jelleg szerinti struktúrájának, kutatásintenzitása, intellektuális tartalma azonban nem.

23. A 90-es évek második felére megjelent azon nagyvállalatok köre, amelyek, legyenek hazai vagy nemzetközi kötődésűek,

hajlandóak és képesek jelentősebb hazai technológiai kapacitásokat működtetni. A kör azonban viszonylag kicsi, s növekedése igen lassú.

K+F és innováció

24. Az egyoldalúan input szemléletű megközelítés elfedi a K+F szektor teljesítményét, annak vizsgálatát, hogy a K+F *output* eredményei milyen mértékben járulnak hozzá az életminőség és az ország gazdasági versenyképességének javulásához. A KSH adatai szerint a K+F témák száma tartósan meghaladja a 20 ezret. Eszerint még egy fő teljes munkaidejű kutató, fejlesztő sem jut egy témára. Ez a humán és anyagi erőforrások szétforgácsolására utal, elsősorban az intézményes kutató szférában.

25. Az állami kutatóhálózatban a kormány intézményfenntartóként meghatározó, ám közvetlen programfinanszírozóként és innovációs szervezőként alig van szerepe. Az állam biztosítja az infrastruktúrát és a „vegetálás” megélhetési forrását, de nem biztosítja ezen infrastruktúra hatékony üzemeltetéséhez szükséges eszközöket – nemcsak pénzt, de értékelési rendszert, ami ösztönöz a jobbra, a kiválóra; olyan képességek folyamatos fejlesztésére, amelynek révén máshonnan is forráshoz lehet jutni stb. Nem állít fel célokat és követelményeket, de ha mégis, akkor ezt nem transzparensen, kiszámíthatóan teszi. Cserébe nem is kér semmit, leszámítva azt, hogy szeretné, ha a rendszer a projektpénzeket hatékonyan használná fel (a kutatói elit ezzel szemben azt szokta meg, hogy a hatékonyságról csak akkor kell beszélni, ha a támogatás nem garantált, és elvben valamilyen célhoz, megoldáshoz kötött). Az állam ezen túl megjelenik az OTKA, az NKFP (ma Jedlik Ányos Program) és más nagy programok finanszírozójaként.

26. A statisztikai adatok szerint az üzleti (vállalkozási) szektor K+F tevékenységének hozama, hatékonysága lényegesen megha-

ladja az állami K+F hálózatét. Tény, hogy ez ma elsősorban a külföldi és a vegyes tulajdonú cégeknek köszönhető. A magyar tulajdonú vállalatok tőkeereje és kockázatviselő képessége csak szerény mértékű K+F és innovációs tevékenység végzésére nyújt lehetőséget. Ebben a környezetben a kockázati tőke „normatív” hozama messze elmarad a külföldön elérhető hozamoktól. A gazdaságpolitika által teremtett bizonytalanságokat is figyelembe véve, a kockázati tőke meglehetősen tartózkodó az innovatív kezdő, illetve kisvállalatokba történő befektetésekkel szemben. A kockázati tőkepiac fellendítése előtt álló fő akadály azonban a vállalkozói projektkínálat hiánya.

27. Az EU-kutatásfinanszírozás merevsége és az abban erősödő strukturális bizalmatlanság a kutatók és a stratégiai szereplők között sok kutató számára egyre kevésbé teszi vonzóvá a közreműködést. Az igazán sikeresek jó része egyfajta hibrid stratégiát választ: készít egy-két EU-s projektet is, ne mondják, hogy nemzetközileg nem piacképes, de a könnyen felszívható kutatási pénz mindemellett hazai forrásokból szerzi.

28. Az európai programokban (a kinti koordinátorok szintjén) az elmúlt években oligopolisztikus tendenciák erősödtek fel. Kialakult az intézmények és kutatási vállalkozások azon köre, amely megtanulta az eurobürokrácia nyelvét. Ezek a kutatási vállalkozók a legkülönbözőbb területeken képesek közös projektek felépítésére és működtetésére, s ha nem is egy szűk területet monopolizálva, de folyamatosan ott vannak a működő projektek környezetében. Szinte kizárólag EU-forrásokat használnak, és inkább a pillanatnyi pályázati divatoknak megfelelően integrálnak. Igen sok témacsoportban az EU-projektet a versenyt korlátozó ilyen összekapcsolódó és konzorciumként működő vállalkozások szerzik meg. Következésképpen, a hazai projektrészevők számára az igazi kérdés,

hogyan szerezhetik meg azt a bizalmi tőkét, amelynek segítségével (először csak partnerként, majd vezetőként) ezekbe az oligopolisztikus hálózatokba beléphetnek.

29. A kutatási rendszer munkaerőpiacként való működését jelentősen gátolja a törvényi szabályozás, különösen jellemző ez a közalkalmazotti rendszerre. A jelenleg hatályos jogszabály a közalkalmazottakat olyan mértékben védi, hogy az már érzéketlenné tesz a fejlődésre, és a kutatásirányítás sem tud a teljesítménykopásra, sőt a visszatartásra reagálni. A többiek számára ugyanakkor nehezen tervezhetővé teszi a „kaniereket”. Miközben a projektekkel kapcsolatos konkrét munka egyre nagyobb mértékben rájuk hárul, a *team*-tagok egyre nagyobb részenek (doktoranduszok, projektekre felvett munkatársak stb.) szervezeti kiszolgáltatottsága megmarad.

STRATÉGIAI MEGÁLLAPÍTÁSOK A HAZAI INNOVÁCIÓS RENDSZERRŐL

Nemzetközi összehasonlítás

30. Egy ország innovációs kapacitásának mérésére az elmúlt években jelentős erőfeszítések történtek. Az EU az ezredfordulót követően évente publikálja a tagországok és a jelöltek helyzetére vonatkozó összehasonlító adatokat: *European Innovation Scoreboard* – EIS (Európai Innovációs Eredménytábla). A teljesség igénye nélkül a figyelembe vett indikátorok között találjuk az állami és a vállalati K+F ráfordítást (a GDP %-ában), a K+F dolgozók arányát, a szabadalmak számát, a GDP-arányos ráfordítást az oktatásban, a természettudományos és mérnökdiplomások arányát az összes végzetteken belül, a PhD-vel rendelkezők számát, a folyamatos továbbképzésben részesülők arányát a foglalkoztatottak összlétszámához viszonyítva, a közepes és *high-tech* temelésben részt vevő alkalmazottak és a high-tech szolgáltatások alkalmazottainak arányát, a szakképzési

ráfordítás mértékét, az internetfelhasználók számát az összpopuláción belül és az IT ráfordítások GDP-re vetített értékét stb. Az innovációs kapacitás mérésére vonatkozó módszerek egységes keretül szolgálnak az adatgyűjtéshez és elemzéshez, lehetővé teszik különböző országok összehasonlítását és az ok-okozati kapcsolatok feltárását. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a jelenlegi hazai K+F statisztikai adatgyűjtés távolról sem kielégítő, és sajnálatosan hiányoznak a nemritkán sokoldalú kutatást igénylő stratégiai elemzések is.

31. Az EIS által közölt összesített innovációs indexen (*Summary Innovation Index* – SII) alapuló felmérések szerint 2004-ben hazánk az alsó középmezőnybe került, jóval a korábbi EU15-ök átlagos szintje alá. A magyar eredmény 0,25 (SII értéke 0 és 1 között változik), az EU15 átlag 0,44, miközben például Finnország 0,75, Németország 0,56, Franciaország 0,46 értékeket kap (az USA SII teljesítménye 0,70, stabilan magasabb, mint az EU15-é, Japáné pedig 0,77).

32. Az USA-nak az EU-val szembeni előnyét vizsgálva a siker – sok elemző szerint – a nem-technikai innováció jelentős szerepének is köszönhető. A különböző vállalatvezetési technikák megújítása gyorsabb és a társadalom jobban elfogadja a változásokat. Közép-Európában, s így nálunk is, a kép ellentmondásos.

33. Az EU25 országok tükrében a K+F iránti kereslet a legkedvezőtlenebb a KKE országokban, amelyek ebben a tekintetben elég egységes képet mutatnak. Ezen belül a „fejlettek” – így Magyarország – előnyét elsősorban a jobb abszorpciós képesség és a nagyobb arányú K+F kínálat jelenti. A kohéziós felzárkózás esélye viszonylag jó. Valójában a négy fejlett KKE ország (Szlovénia, Észtország, Csehország és Magyarország) az EU átlagához van közelebb, semmint a kohéziós országokéhoz. A kulcs a kereslet és a kínálat összehangolt javítása. Ez egyúttal azt jelenti, hogy az állami ráfordítás az üzleti szektor keresletének növelése nélkül nem sokat ér. Ezt követi a diffúzió, míg az abszorpciós képesség területén vagyunk a legerősebbek.

Stratégiai megfontolások

34. A viszonylag erős K+F kínálat részleteinek vizsgálata súlyos gyengeségeinkre mutat rá (lásd a 3. táblázatot, ahol feltüntetettük az EU15-ök átlagát, továbbá az állami K+F ráfordítás szempontjából Magyarországhoz hasonló négy EU-ország adatait). Míg az állami K+F ráfordítások tekintetében az EIS értékelése szerint a középmezőnybe tartozunk, az ún. BERD/GDP mutató (vállalati ráfordítások) már az alsó kategóriába sorol minket, és leszakadásunk – Portugáliát leszámítva – roppant szembetűnő. Az EU15-ök átlagá-

Ország/ Térség	Állami K+F/GDP (%)	Vállalati K+F/GDP (%)	Szabadalmi kérelmek*	Zérus innováció** (%)
Magyarország	0,57	0,38	21	75
EU15	0,68	1,30	161	55
Ausztria	0,65	1,13	180	50
Belgium	0,57	1,60	152	50
Olaszország	0,55	0,56	81	65
Portugália	0,58	0,27	7	55

3. táblázat • A hazai és néhány EU-ország innovációját jellemző tényezői (2004)

* Az Európai Szabadalmi Hivatalhoz benyújtott kérelmek száma egymillió lakosra vetítve

** A feldolgozóiparban és a szolgáltató szektorban innováció alkalmazása nélkül működő vállalatok aránya az EIS (2004) szerint (az EU15 értéke becslés)

nak a harmadát sem érjük el. Még kirívóbb a helyzet a szabadalmak vonatkozásában (3. táblázat) és a tendenciák is kedvezőtlenek. A bejelentett és megadott szabadalmak kutatóra vetített száma 1990 és 2002 között mintegy a harmadára csökkent. 2002-ben a száz teljes munkaidejű kutatóra és fejlesztőre 3,1 találmányi bejelentés és 2,1 megadott szabadalom jutott. Az ezer fő lakosra jutó szabadalmak 26 országra kiterjedő OECD-rangsorában Magyarország a sereghajtók csoportjába tartozik. A szabadalmakból a vállalkozói szektor mintegy 70 %-kal részesül. Szintén 70 % körüli a külföldi tulajdonú szabadalom, azaz a magyar teljesítmény meglehetősen gyenge. Mindez világosan mutatja a diffúziós problémákat: hol van a hasznosítható innováció a kutatói szektorból, és miért nem hasznosulnak a publikációs tevékenységgel mért kiváló alap kutatási eredmények? Közép-Kelet-Európa viszonylagos lemaradása valószínűleg kisebb részben a kutatás-fejlesztési tevékenység elégtelenségének, mint inkább a szabadalmi tevékenység elmaradottságából és a diplomás foglalkoztatottak viszonylag alacsony arányából következik.

35. Az innováció iránti alacsony hazai keresletet elsősorban a vállalatok szerkezeti tulajdonságával jellemezzük. Így például a mintegy 142 ezer jogi személyiségű vállalkozásra mindössze 670 K+F hely jut, ami nagyon alacsony érték. Ez csak látszólag meglepő, hiszen a statisztikai adatok szerint a vállalatok 63 %-a átlagosan egy főnél kisebb méretű és csak 0,1 %-a nagyobb 250 fősnél. A feldolgozóipar 90 %-a tíz fő alatti, és a regionális különbségek óriásiak Pest megye, Északnyugat-Magyarország és a Dunántúl javára. A vállalkozói szektor még mindig gyenge, és a tőkeerős közepes vállalatok klubja kicsiny. Mindezek következménye, hogy az innováció iránti kereslet szerény. Az EIS (2004) felmérése szerint Magyarországon a feldolgozó és szolgáltató szektorban

működő vállalatok mintegy 75 %-a semmi nemű innovációt nem alkalmaz (3. táblázat), és a szabadalmakhoz hasonlóan itt is a sereghajtók közé tartozunk.

36. Az EIS-felmérés szerint Magyarország az abszorpciós vagy tudásfelszívó képesség tekintetében – legalábbis a KKE térségben – nem áll rosszul, sőt az jobb a K+F teljesítményünkénél. Ahogyan azonban a részletekhez közelítünk, úgy válik a kép egyre sötétebbé. A jellemző tényezők közül a természettudományos és memőkdipomások aránya a húsz és huszonkilenc év közötti korosztály népességére vetítve az EU15 átlag felét sem éri el, és az 1. táblázat országai közül egyedülként csökkenő tendenciát mutat. A folyamatos továbbképzésben részesülők aránya hasonlóan alacsony szintű.

37. A közepes és high-tech temelésben részt vevő alkalmazottak aránya látszólag magas, hasonló, mint Finn- vagy Svédországban, azonban paradox módon a BERD/GDP azokénak csupán mintegy nyolcada, ami ropant alacsony hatékonyságra utal. A jelenség azt mutatja, hogy míg a magyar gazdaság az ágazati megoszlásában, illetve az export szerkezetében viszonylag arányos, a K+F erőfeszítések ezeket az arányokat korántsem képezik le. A magyar ICT (információs és kommunikációs technológiák) gyártás aránya a feldolgozóipar termelési értékben (2000-ben) meghaladta Kanada vagy Nagy-Britannia mutatóit, de a nemzetközileg is értékelhető innováció az ágazatban mégis elhanyagolhatóan tűnik.

38. Mindezek mellett a K+F szerkezeti átalakulása – ahogyan arra részben már utaltunk – számos kedvezőtlen jelet mutat. Így például 1990 és 2002 között megnőtt a felsőoktatási és vállalati K+F helyek száma, de ugyanakkor a K+F foglalkoztatottak száma és a K+F tevékenységre fordított munkaidéje csökkent. Az átlagos létszám munkahelyenként mintegy a harmadára redukálódott (29 : 10), miközben az üzleti szférában csak

18 % dolgozik. Az egy lakosra jutó kutatók száma alig több mint az osztrák érték fele, a finnének pedig az ötöde. Ráadásul a vállalati szférában a kép még torzabb. Az MTA Szociológiai Kutató Intézete mobilitási felmérése szerint a természet- és műszaki tudományi K+F helyeken az elmúlt öt évben az egy kutatóra jutó munkahelyváltozások száma átlagosan 0,11. Ez a megmerevedett munkaerőpiac a K+F szakmai és intellektuális megújulásának egyik gátja.

39. Az elemzésekből következően a magyar innovációpolitikának nem az a fő kérdése, hogy nincsenek „hadra fogható” kutatás-fejlesztési kapacitásaink, vagy hogy most kellene új intézményeket létrehozni, hanem az, hogy a létező hálózat vegyes hatékonyságú, sőt egyes részeinek teljesítménye még romlik is. Vagyis alapvetően a kereslet és a diffúziót kell erősíteni. Ennek fontos előfeltétele az integrált K+F-, oktatás-, tudomány- és gazdaságpolitika kidolgozása és megvalósítása, új termékek, újszerű szolgáltatások és korszerű technológiák bevezetése. Az is egyértelmű, hogy az állami ráfordítások növelése önmagában zsákutca. Alapvető a hazai vállalati szektor megerősítése és a kockázatviselő képességének növelése.

Merre tovább?

40. Mire lenne szükség? Politikai és társadalmi felismerésre, konszenzusra, ami az innovációt a tudásorientált társadalom követelményével összhangban a gazdaság és a társadalom hosszú távú fejlődésének fő hajtóerejeként tudatosan építi be a modernizáció folyamatába. Több választási cikluson átnyúló, elemző műhelymunkával megalapozott és a pártok által elfogadott tudomány- és technológiapolitikára, koherens stratégiára és annak következetes végrehajtására, nem pedig szétforgácsolt, egymás hatását ritkán erősítő programokra. Ez a jelen dokumentum fő „üzenete”.

41. 2004-ben a teljes K+F ráfordítás Magyarországon a GDP 0,95 %-a volt. Ezen

belül a vállalati hányad rendkívül alacsony, mindössze 0,38 %. A következő öt évre reális célként az tűnik megvalósíthatónak, hogy a GDP-arányos összes K+F ráfordítás évenként 0,10-0,15 %-ponttal növekedjen, oly módon, hogy a vállalati szektor ennek legalább a kétharmadát képviselje. Még ez is csupán a felzárkózás megkezdését jelenti az EU15 országok átlagához viszonyítva (1,98% illetve 1,30 %), alaposan elmaradva az EU lisszaboni célkitűzésétől (a K+F ráfordítás a GDP 3,0 %-a, kétharmad arányú vállalati hozzájárulással).

42. Az innovációs érdekek érvényesítése szempontjából össze kell hangolni az oktatás-, a tudomány- és a technológiapolitikát. Okos programok, ösztönzők és megfelelő finanszírozási módok révén biztosítani kell a kulcsszereplő intézmények (kutatóintézetek és helyek, egyetemek, spin-off cégek, kis- és közepes vállalatok stb.) közös érdekeltségű, *win-win* együttműködését, szemben a ma gyakran megfigyelhető elkülönüléssel és nemkívánatos ütközésekkel. Kormányzati szinten meg kell vizsgálni a már rövid távon megvalósítható és az innovációs aktivitásra kedvezően ható feladatokat, és ezekre ráépítve célszerű kialakítani a stratégiai célokat. A terápia elsődleges lépése az innovációs törvény végrehajtását biztosító kormányrendeletek átgondolt megalkotása (l.: 2286/2004. (XI.17) kormányhatározat).

43. A magyar innovációpolitika alapkérdése a gyenge kereslet és diffúzió (vagy tudásáramlás) megerősítése. Egyértelmű, hogy az állami ráfordítások növelése önmagában „zsákutca”. Alapvető a hazai vállalati szektor megerősödése és a kockázatviselő képességének növelése.

44. Megkülönböztetett módon szükséges kezelni a hazai kis- és középvállalati (KKV) kört. Innovatív KKV-k fejlesztésére irányuló kormányzati stratégia kimunkálása az egyik legsürgetőbb feladat. Az állami támogatás ne egyszerűen tőkepótló eszköz, hanem az innovációs aktivitást élénkítő tényező

legyen, ami szervesen kapcsolódik az adó- és monetáris politikához. A magyar gazdasági növekedés tartósan nem épülhet csak a nemzetközi vállalatok befektetési „kedvére”.

45. A műszaki innovációk csak akkor sikeresek, ha a szükséges szervezeti, vezetési, piaci stb. innovációkat is bevezetik a vállalatok. Állami eszközökkel kell elősegíteni a diffúziót erősítő regionális hálózatok kialakulását és fejlődését, továbbá a tudásközpontokban az innovatív vállalkozásokat befogadó inkubációs rendszereket. Ez az előfeltétele annak is, hogy a célzott alapkutatók az innováció folyamat szerves részeként hasznosuljanak.

46. Felül kell vizsgálni a nyugdíjalapok és biztosító társaságok kockázati tőkealapokba történő befektetését korlátozó jogszabályokat. A kockázatok az állami és privát tőke kombinálásával mérsékelhetők. Olyan rásegítő mechanizmusokat kell bevezetni állami pénzügyi kötelezettségvállalással, amelyek a magántőke számára vonzó projektek piacát jelentősen bővítik.

47. Felelős és az innováció mentén elkötelezett modernizációs politika olyan intézményrendszert hoz létre és üzemeltet, amely megfelelő „reflexió” képességekkel segíti a kormányzati döntéshozatalt és a végrehajtást. Az ehhez szükséges műhelymunka (technológiai hatáselemzés, a K+F és az innováció

statisztikai adatgyűjtése és elemzése, technológiai előrejelzés, intézmény- és programértékelés rendszerbe állítása) a politikai döntések helyességének biztosítékaként kezelhető.

48. Alapvető a finanszírozási és jogszabályi gátak leépítése és a kiszámíthatóság biztosítása. A kutatás-fejlesztés állami finanszírozása ne váljék a költségvetési politika „reziduális” elemévé.

49. Sürgető feladat a jelenleg futó, nagyszámú költségvetési finanszírozási program átvilágítása, értékelése, és ennek alapján azok folytatása, amelyek egyrészt a leghatékonyabbak, másrészt leginkább szolgálják a jelen elemzés alapján meghatározható innovációpolitikai célokat. A pályázati rendszer legyen átlátható, a rendszert az ésszerűtlen bürokráciától meg kell szabadítani, és gondoskodni kell a független testületek által történő monitorozásról. Biztosítani kell a prioritások meghatározását, a témakonzentrálást, a humán és anyagi erőforrások szétforgácsolásának elkerülését. Az egy K+F témára jutó kutató, fejlesztő személyek számát (a jelenlegi átlagosan egy fő alattiról) az eredményességhez szükséges, kritikus szint fölé kell emelni.

50. Az innovációs sikerek kapjanak nagyobb nyilvánosságot; a K+F által az életminőség javításában játszott szerep fontosságát tudatosítani kell a társadalomban.

IRODALOM

- Állami Számvevőszék, ÁSZ (2004): *Jelentés a központi költségvetésből kutatás-fejlesztési célokra fordított pénzeszközök hasznosulásának ellenőrzéséről*. Budapest
- Balogh Tamás (2002): A magyar kutatás-fejlesztés helyzete az Európai Kutatási Térséggel kapcsolatban kidolgozott, összehasonlító mutatók tükrében. Magyar Tudomány. 3.
- European Innovation Scoreboard* (2004): Commission of the European Union. Commission Staff Working Paper, November
- Havas Attila (2004): *Kutatás-fejlesztés, innováció és társadalmi-gazdasági felzárkózás*. NKTH tanulmány, Budapest
- Patkós András (2003): *A magyar doktori iskolák helyzete és jövője*. Magyar Tudomány. 8.

- Radosevic, Slavo (2003): *A Two-tier or Multi-tier Europe. Assessing the Innovation Capacities of Central and East European Countries in the Enlarged EU*. University College London
- Róna-Tass András (2003): *A magyar doktori iskolák helyzete és jövője*. Magyar Akkreditációs Bizottság, Budapest
- Tamás Pál (2004): *A hazai K+F állomány európai együttműködési tapasztalatai és innovációs elvárásai*. NKTH tanulmány, Budapest
- Varga György (2004): Látlelet a kutatásról és fejlesztésről. Avagy mit mutatnak a számok? Világgazdaság. 2004. május 3.
- Varga György (2004): Megoldás! Zsákutca! Népszabadság. 2004. november 8.
- Varga György (2004): Több mint innováció: modernizáció. Élet és Irodalom, 2004. május 11.

Vélemény, vita

IAM PROXIMUS ARDET UCALEGON*

Szabó István Mihály: *A magyar nép eredete. Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete***

Simon Zsolt

régész, PhD-hallgató, ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Szakcsoport
zsltsimon@yahoo.com

Idézet a könyvből: „A sumer-magyar rokonság kutatásának elhivatott őstörténész nyelvtudós képviselője a nemzetközileg elismert kiváló sumerológus, Bobula Ida volt” (128.). Művelt emberfő ilyenkor becuklja a könyvet, visszateszi a könyvesbolt polcára, s reménykedik, hogy senki nem látta őt ezt olvasva. Komoróczy Géza alapvető munkája óta (1976, 32–35.) ugyanis még a művelt nagyközönség is tisztában van a hölgy „érdemeivel”, amit a nyelvészeti dilettantizmus népszerűsítése területén szerzett. Az efféle állításokat megfogalmazó munkák a szakmai vitát sem érdemlik ki, hogy mégis recenzió születik e könyvhöz, annak fő oka a könyv szerzője – a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

A könyv teljes mértékben alkalmas „a fogyasztó megtévesztésére”. A keményfeleles, kellemes küllemű könyv hátlapján az akadémikus szerző életrajza szerepel, a címlapján olvasható a „Régészeti Tanulmányok” sorozatmegjelölés, s a kiadó magát „egyeteminek” címezi. Ezek után ki lenne az a laikus olvasó, akiben egy szemernyi kétely

is felmerülne a munka komolyságát illetően? Ám a munka egésze – jóindulatúan fogalmazva – fatális tévedés.

Szabó István Mihályt mikrobiológiai munkássága emelte akadémikusi pozíciójába. Az önmagában még nem baj, ha egy mikrobiológus ír a magyar őstörténetről – feltéve, ha elsajátította a magyar őstörténet kutatásához szükséges számos diszciplína módszertanát, megismerte a forrásait és szakirodalmát: leginkább – többek között – a finnugristikáét és a régészetét; a mikrobiológia nem tartozik ide. Akkor sem, ha Szabó szerint az őstörténet-kutatás nem társadalomtudomány (125.). Az általa szorgalmazott természet-tudományos technikák jelen vannak a modern régészeti eszköztárban, de csak azt lehet vizsgálni, amit először a régész ásója a felszínre hoz – s a múlt feltárására alkalmas másik tudományt, a történeti nyelvészetet szintén nehéz lenne kiiktatni a társadalom-tudományok köréből.

Szabó gondolatmenetének kiindulópontja Ornella Semino és tizenhét munkatársa (2000) nemes egyszerűséggel a magyar őstörténet-kutatás „kopernikuszi fordulatá”-nak titulált (72.) munkája, amelyből azt állapítja meg, hogy a magyarok, a lengyelek és az ukránok genetikailag rokonok, tehát (!)

* „Már ég a szomszéd, Ucalegon háza” (Vergilius, Aeneis II. 311, a szerző fordítása)

** Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004. 142 p. „Régészeti tanulmányok”. 2990 Ft.

ez utóbbiak elszlávosodott ugorok (12., az elméletileg szintén lehetséges fordított magyarázat fel sem vetődik nála). Értelmezéséhez támogatást lel a Kalevi Wiik, Ago Künnap és Pusztay János neve fémjelezte kutatási irányzatban, mely azt állítja, hogy a felső paleolitikumban Európát a Rajnától az Urálig a még 25 ezer éve a Balkánon át érkezett uráliak lakták. Szabó szerint a mezolitikumban bekövetkező éghajlatváltozás következtében a visszaszoruló mamutokat követő – immáron – ugor vadászok eljutnak Szibériába is (ahonnan mint magyarok egyszer majd visszatérnek), sőt egy csoportjuk átkel Amerikába, mert Szabó azt olvasta egy helyütt, hogy a kaliforniai indián penuti nyelvcsalád – ugor. Az Európában maradt uráliak pedig fokozatosan indogermanizálódnak, s így jönnek majd létre a germán, balti és szláv csoportok (köztük a fentebb említett lengyelek és ukránok, akik egyébként „tudat alatt” magyarok: 59.).

Egy ilyen nagyívű elmélet esetén, amely ráadásul minden eddigi tudományos konszenzussal szembenegy, az olvasó bizonyítékok gazdag tárházát várja. A szerző azonban pusztán annyi bizonyítékot sorol fel, amennyi az előző bekezdésben olvasható volt, ám ezeket számtalan alkalommal elismételi (például a könyv második felét kitevő kronológiában, a végkövetkeztetésekben, az utószóban, az ábráknál és a szómagyarázatoknál is, amint ez látható lesz a hivatkozásokból). A hagyományos őstörténet eredményeit, a vele szemben álló elméleteket vagy nem említi meg, vagy nem veszi a fáradságot azokat érdemben megcáfolni.¹ Ehelyett hatalmas mennyiségű, az érveléshez nem tartozó adatot közöl, elsősorban a középső

és felső paleolitikum régészeti képét illetően (például 13–35., 82–89.), továbbá az antropológiai típusokról (109–133., *passim*), a penuti és más indián nyelvekről (98–100.), a vikingekről, Amerika benépesüléséről és a Bering-szorosról (92–97., 101–102.), ahol meg kellett jegyeznie, hogy a Bering-földhidat már „ősidők óta” átjárónak használják, amint már a dinoszauruszok is (96.) – 66 millió év kétségkívül valódi „ősidő”.

Mindamellet három felsorolt „bizonyítéka” sem állja meg a helyét. Az első probléma mindjárt Semino és társai munkájának értelmezésével van. Ők mindössze annyit állítanak, hogy a magyarországi, lengyelországi és ukrainai lakosság körében egy adott haplotípus (Eu19) kiugróan magas számban van jelen. Ennek oka nyilván az adott népesség genetikai rokonsága. S minthogy a vizsgálat alapja a jelenkori népesség, a jelenség magyarázatát az *Ockham borotvája* elv révén korunkhoz minél közelebb eső jelenségben kell keresni. A legkézenfekvőbb megoldást a magyar őstörténet kínálja: a honfoglaláskor itt talált nép(töredék)ek a honfoglalókhöz képest oly nagy számban voltak jelen, hogy beolvadásuk nagymértékben megváltoztatta a magyarság genetikai arculatát, amelyet valószínűleg tovább módosítottak a rákövetkező ezeregyszáz év eseményei és etnikai változásai. Ezzel párhuzamos, de nem ekvivalens jelenség, hogy az antropológusok szerint a kora Árpád-kori népesség nagyobb hányadát a honfoglaláskor helyben talált lakosság utódai alkották (Éry, 1983, 126). Ez természetesen megint arra a közhelyre utal, hogy a genetika, az antropológia, a nyelvészet és a régészet kategóriái egymással nem megfeleltethetőek.² Vegyük észre, hogy a genetikusok állításai pusztán a vérrokonságról szólnak, és semmit sem mondanak az egyedek által beszélt nyelvekről: a nyelv

¹Ezalól csak három, a kérdés szempontjából marginális művel tesz kivételt, Czeizel Endre (66–69.), Vékony Gábor (69–70.) és Fodor István (100.) egy-egy könyvével kapcsolatban. Határozottan van egy sajátos bája annak, ahogy e két utóbbi, valóban problematikus munkát (lásd a kritikákat: Makk, 2005 illetve Simon, 2004) tudományosan alaptalan érvekkel kritizálja.

²Ezt legplasztikusabban David L. Clarke ábrázolta egymást metsző körök diagramjában, ahol a közös halmaz adja ki magát az etnikumot (1968, 373. 76. ábra).

átadása – mint társadalmi jelenség – ugyanis a gének átadásától teljesen független folyamat, ebből fakadóan a nyelvet átadók láncolata nem kizárólagosan azonos a genetikai ősökkel, így a két megrajzolható családfa egymásba nem illeszthető. Nem véletlen, hogy a kutatás már többször rámutatott a genetikai adatok módfelett problematikus östörténeti felhasználhatóságára.³

Nem kell tehát évtizedredekkel visszamenni a magyarázatért, már csak azért sem, mert a Wiik–Künnap–Pusztay-féle elmélet megsemmisítő kritikát kapott az uralisztika részéről (Honti, 2004, 142-147; vö. Rédei, 2003, 25-27), így nem szerencsés rájuk támaszkodni. E cikk írója a kérdésnek mindössze egyetlen, de döntő oldalát emelné ki. Az indoeurópai alapnyelv datálását illetően ugyan máig nem csitult el a vita, de abban mindenki egyetért, hogy a nyelvészeti paleontológia tanúsága szerint a neolitikum elé (vagyis nagyjából i. e. 7000 elé) nem datálható (Mallory, 1997, 295).⁴ Az ugyanakkor bizonyított, hogy az indoeurópai alapnyelv felbomlása után az indoiráni köztes alapnyelv igen élénk kapcsolatban állt a finnugor alapnyelvvvel (Rédei, 1986). Ez ugyan nem datálja az uráli alapnyelvet, de érzékelteti az időmélységet (most eltekintve attól a roppant vitatott kérdéstől, hogy vajon az uráli alapnyelv beszélői álltak-e kapcsolatban indoeurópaiakkal [Rédei, 1986, 20-21]). Más szavakkal: a történeti nyelvészet nem rendelkezik olyan adatokkal, amelyekből tesztelhető hipotézist tudna megalkotni a paleolitikum nyelvi viszonyairól. *Ezért minden ilyen állítás spekuláció és pusztá hit kérdése – nem a tudomány tartománya.*⁵ Egyúttal jelzi, hogy Szabó állításai – a Kelet-Afrikában (!) 120-80 ezer éve beszélt uráli

nyelvről (11., 13., 15-16., 28., 56., 69., 76., 91.); az ugorok 25-15 ezer (60.) vagy 40/35-8 ezer (63.) évvel ezelőtti önállósulásáról; a magyar mintegy tízezer évvel ezelőtti kiágazásáról az ugor alapnyelvből (63., 81.) – légbőlkapottak. Meg kell jegyezni, hogy a magyar nyelv önálló élete az iráni jövevényszavak alapján általános felfogás szerint i. e. 1000 vagy i. e. 500 körül⁶ kezdődött meg. Így az olyan állítás, mint hogy „a szakemberek túlnyomó többsége (!) egyetért abban, hogy a magyar nyelv a Homo sapiens sapiens egyik legrégebbi verbális információközlő rendszere” (69., vö. még 28., 119.), egyszerűen értelmetlen és még félre is tájékoztat.

Eddig a pontig akár lehetne e munkát egy, a genetika szerepét messze túlértékelő, módszertanilag és nyelvtudományilag tájékozatlan, így téves östörténeti dolgozatnak, mintegy a Wiik-irányzat újabb magyar hájtásának is tekinteni. Azonban a szerző még itt sem áll meg, és belecsúszik az áltudományos téveszmékbe. Könyvének második felét az ugorok állítólagos amerikai vándorútja teszi ki. Gondolatmenetének sarokköve Otto J. von Sadowszky munkája, melynek tétele: a kaliforniai indián penuti nyelvcsalád ugor. Ezért kell az ugorokat olyan korai időszakra datálni, hogy még átkelhessenek a Bering-földhídon, amelyet tudvalevőleg mintegy kilenc-tízezer éve elöntött a tenger: az amerikai őslakosság bevándorlásának *terminus ante quem*-je. Ám a penuti nyelvek a nyelvészet szerint nem rokonai az ugor nyelveknek. Szabó saját bevallása szerint Sadowszky munkájának amerikai nyelvész kritikáját nem látta, csak „nem indokolt szkepszissel” találkozott (41., 45., 50.). Magyar finnugristáét sem látta, mivel Sadowszky alapos cáfolata olvasható Rédei Károly munkájában (2003, 135-136). S ebben

³ Lásd kül. Sims-Williams, 1998 és Thornton – Schurr, 2004 módszertanilag tanulságos esettanulmányait.

⁴ Sőt valószínűleg az ún. másodlagos termékek forradalma elé sem, de ennek datálása eltérő, legalsó határa kb. i. e. 4000.

⁵ Sajnos még a tudományos kutatásban is felbukkantak efféle spekulációk (pl. Harmatta, 1971, 314, 321-322).

⁶ Pontosabb datálás jelenleg nem lehetséges, mivel az iráni jövevényszó-rétegek kutatása egyelőre gyerekipőben jár (legújabb összefoglalása sajnos figyelmen kívül hagyja a történeti nyelvészet módszertanát: Harmatta, 1997).

semmi meglepő nincs. Ugyanis az ugor alapnyelv datálására szigorúan nyelvészeti alapon felállítható kronológiai keret kizárja (lásd fentebb), hogy valaha ugorok kelthettek volna át a Bering-földhídon.

A kaliforniai ugorok azonban csak a kezdet. Ettől fogva végeláthatatlanul sorjázhatnak a sumer-magyaros dajkamesék (ezekből Szabó bibliográfiája – 135-142. – igen bő válogatást nyújt). Szabó ugyanis mindezeket ugyanolyan természetességgel használja, mint a genetikusok vagy a paleolitós régészek szakmunkáit. Az is belátható, hogy a *Demokrata* című sajtótermék nem épp a legideálisabb forrás egy őstörténeti munka megírásakor (116.). Teszi mindezt valamilyen pánugrista elmélet keretében: minden jelentékenyebb régészeti lelet az ugoroké – és csak az ugoroké – (86–88., 101–102.);⁷ ugorok/magyarok mindenhová eljutottak, és mindenhol nyomot hagytak (a teljesség igénye nélkül: Észak-India, Közép-Ázsia, Nyugat-Kína, Kaukázus, Mezopotámia, és persze az etruszkok s Amerika, 34., 61., 63., 94., 105-107., 113.).⁸ A kötet csúcspontja, záró gondolatmenete, melyből megdudunk, hogy a maja kánok (sic!) árpádsávus lobogókat lengettek, továbbá az inkák (!) főistene *Apu*, a majáké *Hunapa* (107–109.)! A helyzet komikuma, hogy maga Szabó értekezik hosszasan az áltudomány természetrajzáról (110-111.).

Mindez elemi tájékozatlanságot sejtet, amely végig is vonul a könyv teljes szöve-

gén. Számos tárgyi tévedése mellett⁹ nyelvészeti megnyilatkozásai külön figyelmet érdemelnek. Semmit nem tud a nyelvek szerkezetéről és a nyelvi változásról az, aki olyasmit állít, hogy a népek „(ki)fejlesztik”, „csiszolják”, „javítják”, „konzerválják”, „kezdeménevezik” (!?) anyanyelvüket (33., 63., 69., 91., 119–120.); aki úgy gondolja, hogy a környezeti körülmények befolyásolják a kiejtést (31.); aki úgy véli, hogy a nyelveknek csírájuk van, melyből kibontakoznak (28.) és fejlődnek (91.); aki úgy gondolja, hogy „magas színvonalú verbális jelzőrendszer [értsd: nyelv – a rec.] kifejllesztése csakis ... letelepedett életmódot folytató nép ... velejárója lehet” (64.). Mindezt azzal egészíti ki, hogy a „nagyvad-vadászathoz feltétlenül szükséges szoros és koordinált együttműködés követelményeként ... a magyar nyelv, mint fejlett, mellérendelő szerkezetű, ragozó nyelv épülhetett ki, illetve stabilizálódhatott” (64.). A kulturális (nyelvi) relativizmus tovább szép példája, hogy Szabó szerint nyelveink „különleges helyet foglal a Föld népeinek nyelvei között” (120.) (olyan tulajdonságai miatt, amelyek pusztán néhány száz másik nyelvre jellemzőek); továbbá, hogy a magyarul beszélőket valamilyen bensőséges kapcsolat fűzi a matematikához és hogy a „magyar és angol nyelv (kétdimenziós) kombinációja a tudomány számára új komplex látásmódot nyithat meg” és emiatt több mint ezer, angolul és magyarul is beszélő disszidens

⁷ Szabó fejtegetései alapján az uráli nyelvcsalád minden tagja nyelvcserevel jutott a nyelvéhez, csak mi nem, 11-12., 15., 34., 38-39., 53., 56-57., 60., 63-64.

⁸ Kritikátlanúsága és tájékozatlansága abban is megnyilvánul, hogy az indoeurópaiak elterjedésére mindkét fő elméletet elfogadja (a Renfrew-i anatóliai eredetet és a gimbutasi kurgán-elméletet), holott azok kizárják egymást (például 35.).

⁹ Egy kis válogatás: a „dunai kultúra (a vonaldíszes kerámiája kultúrája)” (112.) helyesen dunántúli/középeurópai vonaldíszes kerámia kultúrája; nem i. e. 4500 és 3200 közötti, hanem i. e. 5500 és 5000 közötti; a besenyők nem a honfoglalás előtt csatlakoztak (65.); a piket nem áll a kihalás szélén szörvényaiban (28.,

126.), mert már kihalt, és nem szigetnyelv, hanem kelta dialektus (Laing, 2003, 159. o.); a kelták természetesen nem Mongóliából származnak (91.) s Galatia nem színónimája nevüknek (91.), mivel az egy, a nevékből képzett anatóliai földrajzi név; a szkíták nyelve nem ismeretlen (129.), hanem óiráni (Schmitt, 1989, 86–94); a horvátok nem érkezhettek i. e. 530 körül a Balkánra (23.) és a lengyel nyelv nem alakulhatott ki a III-IV. században, mert a szláv egység csak a VII-VIII. században kezdett felbomlani; *Tokharisztán* (61., 63.) helyesen Tokharisztán; *Iszrahfán* (116., kétszer) pedig Iszfahán; az *újúgurok* (130–131.) pedig ujgurok. Nyomdahiányos: *Island* (36.) Izland helyett; Attila halála 543 (115.), 453 helyett.

professzorvan (120.) – de a recenzensnek őszintén meg kell vallania, hogy a fejtegetéseket már nem értette meg.¹⁰ Rejtély maradt továbbá az is, mit ért az ugor nyelveket „szabályozó” „hangzási törvényeken” (41.).¹¹

Sajátos a mű stílusa is, amennyiben Szabó szabatos kifejezések helyett a nevetségesség határát súroló idegen megfogalmazással él: például „nyelv” helyett „verbális jel(zó)-rendszer”-t (28., 31., 57., 74-75., 132.), „Amerikába való átvándorlás” helyett „interkontinentális transzlokáció”-t (50.); szárazföldi helyett „teresztrikus vándorút”-at ír (51.); s szerinte a mongol népek nyelvét „Mongolian language”-nek nevezzük (122.).¹² Feltételezhetően úgy gondolta, hogy ettől tudományosabb lesz a szöveg. A magyar terminológiában való járatlanságát bizonyítják a szövegben maradt angol kifejezések¹³ és a téves magyaráítások (különösen az indoeurópai és finnugor nyelvcsaládokat ábrázoló

rettentően avított ábráknál, 90., 94.).¹⁴ Számos értelmetlen, de jól hangzó kifejezés és mondat is fellelhető, mint „népünk több ezer, sőt, több tízezer éves ... sorsfonala” (59.), „a magyarrá vált (de ugomak megmaradt)” (95.); „a kunok, illetve a palócok a 21. század magyarságának erős bástyáját képezik” (118.); a magyarok „vitathatatlan genetikai önazonosság” (119.) vagy az etnikum definíciója: „közös verbális jelzőrendszert használó történelmi sorsközösség” (15., 57.).¹⁵

Mindennek szellemében megtudjuk, hogy a fentebbi genetikai kutatások „*a magyar nemzet, az őseurópai eredetű magyar nép teljes történelmi rehabilitációja*” (! – kiemelés az eredetiben) „a népünk ellen évszázadokon át felhozott igaztalan vádakkal szemben” (!) (72.).¹⁶ Jobb lett volna, ha Szabó pusztán a saját elméletét ért rövid, de tömör kritikákra (Róna-Tas, 2003; Honti, 2004, 146–147)¹⁷ válaszol érdemben.¹⁸

¹⁰ Nyilván azért nem, mert, mint Szabó rámutat, vannak, „akik az új nézeteket, megállapításokat, tudományos eredményeket ... természetes agykapacitásuk hiányszámai folytán képtelenek megérteni” (110.)...

¹¹ Mődfelelt naiv és téves elképzelés a nyelvi szubsztrátum okozta változásokat „hiba”-ként jellemezni (75., különösen *színtaktikai* (!) hibaként, 25.), és valamiféle „átmeneti” uráli-indoeurópai nyelvről beszélni az ősgemán esetében (75.).

¹² A többi szinte apróság: „moláris” (73.), „farmer” (23-25., 75., 78., 79., 112.), „natív amerikaiak” (123.).

¹³ Példák: *Basque-Caucasian* (18.), *Szeletian industry* (18., 29., 86.), *radiocarbon dated* (86.); *1-sigma range*, *2-sigma-range* (101.); *Savoie* (109.); *morphosyntax* (122., amely „a mondatképzés formátana” (!)), *battle-axe-culture* (91.), *prairie* (46.), *corded, nordics, corded-danubian*, (*proto*-) *nordic*, (*Neo*-) *Danubian, ladogan* (24-25.).

¹⁴ Mint *Welsk, Gél, Flemish, Dutch, Provence, Pandzsáb, Bengál, Régi Perzsák*, illetve *Ostiakok, Votiakok, Zyriánok, Karelók, Ingriánok, Meriánok, Cheremiszek*, vö. még 26.: *kammassz, koibal, taigi, kihakas, rjazan-peskov*. A *battle axe* egyébként magyarul nem *kalapács* (például 117.), hanem *harci balta*. A *sudnadont* (!) és *sinodont* fogazattípusok (39.) magyarul helyesen szundadonta és sinodonta. A baszkok és piktek neve mellé gyakorta odaszúrja az angol vagy az abból általa magyaráított változatát: *pict, pictek, picktek* (90., 104., 126.), illetve *basque* (90.), a színonimáként feltüntetett *Iberian*, azaz

magyarul ibér azonban nem azonos a baszkokkal, és még csak nem is rokona. A baszkok egyébként kiemelkedő szerepet játszanak Szabónál, mivel a Rajnától nyugatra eredetileg baszkok laktak volna (80. és 111.), akik Amerikába is eljutottak (94.), ahol nyelvük „beépült” a krí indiánok nyelvébe (36.)... Ám „napjainkban végső túlélésükért küzdenek” (!) (111.).

¹⁵ S egy hosszabb gyöngyszem: „A magyar őstörténet, népünk hosszú lejárati életpályája, csakúgy mint évezredek óta számos hullámvölgyet átélve is felnövekvő, bár napjainkban már ismét félelmet keltően lombját vesztőnek látszó életfája, ez utóbbi elágazó gyökereinek felderítése elengedhetetlen létalapja a magyar nemzeti tudat, önismeret és önbecsülés kibontakozásának, mi több fenntartásának” (66.).

¹⁶ Lásd még „nem adhatunk még mi is lovat azok alá, akik a magyarsággal szemben ellenséges nacionalisták módjára viselkednek, és akik még a jelen körülmények között is – így például az internetet felhasználva – és az ellenszenvkeltés célzatával, folyamatosan kirekesztő módon nyilatkoznak rólunk” (65.). Így viszont „a magyar őstörténet-kutatás legújabb eredményei ... mind politikai, mind nemzetstratégiai szempontból egyaránt nagyon komoly figyelmet érdemlő és le nem becülhető szerepet játszanak” (65.).

¹⁷ A bírálatot egy Szabó által tartott előadás váltotta ki, melyet a *História* közölt: Farkas – Szabó, 2003.

¹⁸ S nem úgy, mint a 72. oldalon, illetve „válaszában”: Szabó, 2004.

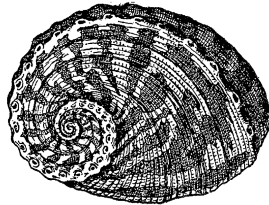
Míndez nem lenne meglepő, ha a táltosos – pilisi szívcsakrás szubkultúra egy jeles tagja lepett volna meg bennünket ezzel. De szerzője a maga szakterületén tudományos kutató, hazánk akadémikusa. Ennél nagyobb sokkot nehéz lenne okozni: tömény áltudomány és népbuítás egy magyar akadémikus tollából, egy magát „egyeteminek” tituláló – de

a szakmai lektorálást nyilvánvalóan mellőző – kiadótól, hol bombasztikus, hol patetikus stílusban.

Kulcsszavak: *uráli őstörténet, magyar őstörténet, régészet, uralisztika, genetika, módszertan, interdiszciplináris kutatások, áltudomány*

IRODALOM

- Clarke, David L. (1968): *Analytic Archaeology*. Methuen, London
- Éry Kinga (1983): Comparative Statistical Studies on the Physical Anthropology of the Carpathian Basin Population between the 6-12th Centuries A. D. *Alba Regia*. 20, 89–141.
- Farkas Ildikó – Szabó István Mihály (2003): A magyar őstörténetkutatás új távlat? *História*. 25/5-6, 43–46.
- Hamatta János (1971): Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. 27, 309–324.
- Hamatta János (1997): Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvire. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3*. Balassi, Budapest, 71–83.
- Honti László (2004): Mítoszok a magyar nyelv eredete körül. *Nyelvtudományi Közlemények*. 101, 137–151.
- Komoróczy Géza (1976): *Sumer és magyar? Magvető*, Budapest, 1976
- Laing, L. (2003): Pikten. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 23, 158–160.
- Makk Ferenc (2005): Amicus Plato, sed magis amica veritas. *Századok*. 139, 459–476.
- Mallory, James P. (1997): Indo-European Homeland. In: Adams, Douglas Q. – Mallory, James P. (eds.): *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Fitzroy Dearborn, London–Chicago, 290–299.
- Rédei Károly (1986): *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. SbÖAW 468. ÖAW, Wien
- Rédei Károly (2003): *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. (2. kiadás) Balassi, Bp.
- Róna-Tas András (2003): Az őstörténet-kutatás vitás kérdéseire. Észrevételek Szabó István Mihály elméletéhez. *História*. 25/10, 30–31.
- Schmitt, Rüdiger (1989): Andere altiranische Dialekte. In: Schmitt, Rüdiger (Hg.): *Compendium Linguarum Iranicarum*. Reichert, Wiesbaden, 86–94.
- Semino, Ornella et al. (2000): The Genetic Legacy of Paleolithic *Homo sapiens sapiens* in Extant Europeans. A Y Chromosome Perspective. *Science*. 290, 1155–1159.
- Simon Zsolt (2004): Új kézikönyv a világ nyelveiről. *Budapesti Könyvszemle*. 16, 30–40.
- Sims-Williams, Patrick (1998): Genetics, Linguistics, and Prehistory. *Thinking Big and Thinking Straight. Antiquity*. 72, 505–527.
- Szabó István Mihály (2004): Őskori európai eredetű-e a magyar nép? *História*. 26/8, 34.
- Thomton, Christopher P. – Schur, Theodore G. (2004): Genes, Language and Culture: An Example from the Tarim Basin. *Oxford Journal of Archaeology*. 23, 83–106.

Tudós fórum

AZ MTA SZEREPE A HATÁRON TÚLI MAGYAR TUDOMÁN- YOSSÁG INTEGRÁLÁSÁBAN

Berényi Dénes

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor

1. Visszatekintés

Az, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a nemzet akadémiaja és hogy ennek megfelelő a tevékenysége, nem érvényesíthetett hivatalosan a rendszerváltás előtt. A határon túli magyar tudományossággal, illetve annak képviselőivel egyéni kapcsolatok azonban a lehetőségek szerint kialakultak korábban is. A Magyar Tudományos Akadémián csak a 80-as évek közepétől, második felétől kezdődtek erre vonatkozó központi intézkedések a határon túli magyar kutatók számbavételével.

1989 után viszont egyre-másra történtek fontos lépések a Magyar Tudományos Akadémián a határon túli magyar tudományosságot illetően. (Berényi, 2000; Berényi, 2002) Hadd soroljunk fel ezek közül néhány fontosabbat:

– 1990: A külső tagság intézményének bevezetése. A külső tagokat, akiknek tudományos eredményessége hazai tagokénak megfelelő színvonalú, előzetes jelölés után az egyes osztályok titkos szavazással történő javaslata alapján a közgyűlés választja.

– 1993: Kétévenként megkezdődik a határon túli műhelytalálkozók sorozata: az első Budapesten, a továbbiak Debrecenben.

– 1996: Megalakul az Akadémián a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (MTK), amely a határon túli magyar tudományosság ügyeivel foglalkozik nem csak az Akadémia vonatkozásában.

– 1997: Indul a Domus program, amelynek keretében a határon túli magyar kutatók jöhetnek rövidebb-hosszabb időtartamú magyarországi kutatómunkára.

– 2000: Lehetővé válik a határon túli köztestületi tagság mindazok számára, akik a határon túl tudományos fokozattal rendelkeznek, és magukat magyarnak vagy magyarnak ístartják, illetve szorosan kapcsolódni kívánnak a magyar tudományossághoz (főleg, ha kutatásuk tárgya magyar vonatkozású), jelentkezhetnek az MTA határon túli köztestületi tagságára.

– 2001: Megindul a Szülőföldi Kutatástámogatás program, amely lehetővé teszi, hogy egyes határon túli kutatók és kutatócsoportok pénzügyi támogatást kapjanak az otthoni, azaz a szülőföldön folytatandó kutatásaikhoz.

– 2003: Megalakul a Nyugati Magyar Tudományos Tanács mint az MTA elnökének tanácsadó bizottsága.

– 2005: Műhelytámogatási program indul. Ennek keretében a határon túli magyar tudományosság

mányos műhelyek és szervezetek működési támogatást kaphatnak.

2. Az MTA „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottság

Az előbbieken már utaltunk a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (MTK) megalakulására az Akadémián. A Bizottság azzal a céllal jött létre 1996-ban Glatz Ferenc akkori akadémiai elnök kezdeményezésére, hogy előmozdítsa az együttműködést a hazai és a külföldi magyar tudományosság képviselői között, illetve, hogy a külföldi (vagy kettős) állampolgársággal rendelkező, külföldön élő magyar (magukat magyarnak, illetve magyarnak is tartó) kutatókat, valamint a külföldi magyar tudományos műhelyeket és az egész határon túli magyar tudományos intézményrendszert integrálja a magyar tudományos életbe, továbbá, hogy koordinálja a határon túli magyar tudományossággal kapcsolatos bárhol folyó hazai (anyaországi) tevékenységet.

A Bizottság, mint minden akadémiai testület akadémiai ciklusonként megújításra kerül. A 2002-2005 ciklusban összesen huszonöt tagja volt (amelyek közül tizenegy állandó meghívottként szerepelt). A huszonöt tagból egyébként tizenkettő anyaországi, tizenhárom pedig a környező országok vezető kutatói közül került ki.

A magyar tudományosságnak a határainkon kívül nagyban-egészében – döntő többségében a szomszéd országokban – mára már kialakult az intézményrendszere. Anélkül, hogy ennek részleteire itt kitérnénk, felsorolunk néhány legfontosabbat. Ilyenek elsősorban a magyar egyetemek, főiskolák, illetve a hungarológiai jellegű magyar tanszékek, amelyek a magyar nyelvvel, magyar kultúrával, magyar történelemmel foglalkoznak. A szomszédos országokban összesen tizenkét ilyen van. Ide tartoznak továbbá az önálló magyar kutatóintézetek illetve kutatócsoportok, és ide számíthatjuk

a megfelelő múzeumokat, levéltárakat is. Más jellegűek, de a tudományosság szempontjából nagyon fontosak a tudományos egyesületek, valamint a kapcsolódó szakmai szervezetek, sőt az ismeretterjesztő jellegűek is. Fontos továbbá a szerepük a tudományos vagy tudománynépszerűsítő folyóiratoknak, illetve ezek szerkesztőségének.

A Bizottság adminisztratív háttérét az MTA Elnöki Titkárságának keretében működő Határon Túli Magyarok Titkársága nevű szervezet képezi. Ennek vezetője a Bizottság titkára.

Itt kell megemlítenünk, hogy az Akadémia Arany János nevével jelzett kitüntetést illetve díjakat hozott létre a határon túli magyar tudományosságban kiemelkedő eredményeket elért kutatók számára. Az Arany János-érem, amelyből évenként legfeljebb kettőt-hármat lehet kiadni, a határon túli magyar tudományosság szervezésében, előmozdításában elért eredmények elismerésére szolgál, amelyet az illető kutató kiváló tudományos eredményeinek elérése mellett végzett. Ezenkívül évenként három Arany János-díj kerül odaítélésre: ezek közül az egyik életmű-díj, a másik a legutóbbi időben elért kimagasló tudományos eredményeket jutalmazza, végül a harmadik az ifjúsági kutatói díj. Mindezeket a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság ítéli oda titkos szavazással, és a díjakat az MTA elnöke adja át az MTA közgyűlése alkalmából.

3. Az MTA határainkon túli magyar tudományosságra vonatkozó programjai, intézményei

Az előbbieken megemlítettünk már néhány akadémiai programot, most ezekkel és továbbiakkal is egy kicsit részletesebben kívánunk foglalkozni.

3.a. Kapcsolatok program

A Bizottság első programja a külső tagokra vonatkozott, majd később ehhez a program-

hoz kapcsolódott a határon túli köztestületi tagokra vonatkozó tevékenység is. Az előbbiek létszáma jelenleg 187, az utóbbiaké 838 a Föld minden országát tekintve, azaz az MTA határainkon túli köztestületének teljes létszáma felülmúlja az ezret. Egyébként az 1. táblázat a külső tagok, a 2. táblázat a határon túli köztestületi tagok országokénti eloszlását mutatja.

A szóban forgó program a *Kapcsolatok* nevet kapta, amelynek munkájában különböző fórumok, szimpóziumok szervezése is szerepel (Külső Tagok Fóruma, kihelyezett ülések a szomszédos országokba stb.), továbbá megfelelő kiadványok publikálása is.

Országok	Tagok száma
Ausztria	3
Ausztrália	6
Belgium	4
Costa Rica	1
Franciaország	6
Hollandia	2
Horvátország	1
Izrael	1
Japán	1
Kanada	13
Magyarország	8
Nagy-Britannia	4
Németország	9
Norvégia	1
Olaszország	2
Románia	16
Spanyolország	1
Svájc	8
Svédország	5
Szerbia és Montenegró	3
Szlovákia	1
Ukrajna	4
USA	86
ÖSSZESEN	187 fő

1. táblázat • Külső és magyar tiszteleti tagok megoszlása (187 fő)

Országok	Tagok száma
Ausztria	10
Ausztrália	7
Brazília	1
Cseh Köztársaság	3
Horvátország	36
Írország	1
Kanada	17
Magyarország	11
Nagy-Britannia	3
Németország	14
Norvégia	1
Románia	325
Svájc	1
Szerbia és Montenegró	159
Szlovákia	79
Szlovénia	9
Ukrajna	57
USA	104
ÖSSZESEN	838 fő

2. táblázat • A határon túli köztestületi tagok megoszlása (838 fő)

Itt kell megemlítenünk, hogy a határon túli köztestület szempontjából fontos szerepük van a hazai akadémiai területi bizottságoknak is. A közvetlen kapcsolatot ezek a bizottságok tartják a határon túli köztestületi tagokkal rendezvények, látogatások, tanulmányutak szervezésével, illetve biztosításával. Ezirányú tevékenységük összehangolására az MTK elnöke évenként megbeszélést tart a testületi bizottságok elnökeivel.

3.b. Domus program

Nem sokkal a Bizottság munkájának megindulása után, 1997 első felében sor került az ún. *Domus program* létrehozására is, együttműködésben a Művelődési és Közoktatási (majd Oktatási) Minisztériummal. Ennek keretében pályázati alapon néhány hónapos kutatási ösztöndíjat és szállást kaphatnak magyarországi kutatómunka céljából bárhol a világon dolgozó magyar

Pozitív döntések száma ^{1,2}	1971
Ösztöndíjak megoszlása ^{3,4}	junior: 36%; senior: 64 %
Románia	1273 (69 %)
Szerbia és Montenegró	181 (10 %)
Kárpátalja	109 (6 %)
Szlovákia	188 (10 %)
Észak-Amerika	35 (2 %)
Egyéb	97 (5 %)

3. táblázat • A Domus pályázatokra vonatkozó fontosabb információk (1997–2005)*

¹ A társadalomtudomány és természettudomány kb. 50-50%-kal van képviselve

² A kiosztott hónapok száma: 2650

³ Az utóbbi időben a junior/senior arány 50-50%-hoz közelít

⁴ Az egyes kuratóriumi üléseken az elutasított pályázatok aránya általában 10-15%

*A Domus rendszert az MTA kezdeményezésére az MTA és az OM közösen működteti. Az évek során az erre fordított összegek lényegében nem változtak: MTA – 30 MFt (ösztöndíjak, adminisztráció), OM – 30 MFt (szállásbiztosítás)

kutatók, illetve olyanok, akik kutatásának tárgya magyar vonatkozású. A statisztika szerint az elmúlt nyolc év alatt, 1997-től az ösztöndíjasok több mint 90 %-a szomszédos országokból érkezett.

Nehéz lenne az ezzel a programmal kapcsolatos tapasztalatokat röviden összefoglalni (lásd részletesebben Tóth, 2004), de kétségtelen, hogy nagymértékben hozzájárult a határon túli, de elsősorban a környező országokban dolgozó magyar kutatók és az anyaországi kutatók közötti kapcsolatok kifejlődéséhez, megerősödéséhez.

A programra vonatkozó legfontosabb adatokat a 3. táblázat tartalmazza.

2001	70,3 MFt
2002	86,6 MFt
2003	69,7 MFt
2004	32,4 MFt

4. táblázat • A határon túli (szülőföldi) kutatástámogatásra jutó összegek, 2001–2004^{1,2,3}

¹ Bizonyos adminisztratív okok miatt a 2001. évi támogatások 2002-ben, a 2002. éviéket 2003-ban lettek kifizetve és így tovább.

² A pályázatok száma évente általában száz felett volt

³ Tájékoztatásul: a legkisebb odaítélt összeg 80 EFt,

A Domus pályázatokkal, illetve a nyertes pályázatok keretében Magyarországon dolgozó ösztöndíjasokkal egy pályázati iroda foglalkozik. A tervek szerint ez a pályázati iroda kibővülve a jövőben a Szülőföldi kutatástámogatás (lásd később) ügyeit is intézni fogja.

3.c. Szülőföldi kutatástámogatás

Rögtön a Domus program megindulása után felmerült az igény, hogy otthon, a szülőföldön folytatandó kutatáshoz is lehessen támogatást kapni. Ez a *Szülőföldi kutatástámogatás program* csak 2001-ben valósult meg, azóta is különböző változásokon ment keresztül, azonban haszna a magyar tudományosság szempontjából tagadhatatlan. A

Románia	322 (65 %)
Szerbia-Montenegró	75 (15 %)
Szlovákia	53 (11 %)
Ukrajna	34 (7 %)
Egyéb	11 (2 %)
Összesen	495 (100 %)

5. táblázat • A nyertes szülőföldi kutatástámogatási pályázatok megoszlása kisebbségi régiók szerint (2001-2004)

programra vonatkozó legfontosabb adatokat a 4. és 5. táblázatban foglaltuk össze.

3.d. Műhelytámogatási program

A határon túli magyar tudományosságra vonatkozóan a legújabb program a *Műhelytámogatás*. Ez is régi igény, mivel a magyar tudományosság határon túli különböző intézményeit (kutatóintézetek, csoportok, szervezetek stb.) folyamatosan fenntartani, működtetni kell, és ehhez semmiképpen sem elegendő, adott kutatási feladatokhoz pályázati úton kapott támogatás. Ahhoz, hogy ilyen műhelytámogatás folyósítható legyen, egy akkreditációszerű vizsgálatot kellett folytatni kiküldött kérdőívek alapján. A konkrét összegek odaítéléséről egyébként a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság dönt. Erre először 2005-ben került sor, a konkrét támogatási összegeket a 6. táblázat mutatja.

3.e. A Nyugati Magyar Tudományos Tanács és az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete

Anélkül, hogy a fenti címben szereplő tanáccsal, illetve intézettel részletesebben foglalkoznánk, feltétlenül meg kell említenünk őket ebben a cikkben, amely az MTA határon túli magyar tudományossággal foglalkozó testületeivel, intézményeivel foglalkozik.

Mint már említettük, a *Nyugati Magyar Tudományos Tanács* azért létesült, hogy az MTA elnökének a legkülönbözőbb tudományos kérdésekben tanácsokat adjon, segítséget nyújtson. Ennek a tanácsnak mind az elnöke, mind a titkára Európában vagy a tengeren túl dolgozó, magát magyarnak, illetve magyarnak is tartó tudós. A tanácsnak egyébként külön adminisztrációja van, de szorosan együttműködik a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsággal.

Az *MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete* 2001-ben jött létre (többéves eredményes előmunkálat során), és mind hazai,

mind a határon túli kisebbségek kérdésével, jogaival foglalkozik nemzetközi összehasonlításban. Ezen a területen számos kutatási programot hajt végre, illetve megfelelő konferenciákat, tudományos tanácskozásokat rendez.

4. További teendők

Nem kétséges, hogy az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság feladatai a programok létrehozásával nem fejeződtek be, hiszen azokat állandóan figyelemmel kell kísérni, szükség szerint koordinálni, illetve egyes programokat esetleg befejezettnek nyilvánítani. Érdemes itt megjegyezni, hogy maguk a programok is, mint láttuk, nem egyszerre, hanem fokozatosan jöttek létre: részben az igények megfogalmazásával, részben a lehetőségek megeremtődésével, megeremtésével.

Külön feladat, hogy a határon túli magyar kutatási műhelyeket hozzásegítsük ahhoz, hogy az európai uniós forrásokhoz hozzáférjenek. Ebből a célból nemegy megfelelő rendezvény megvalósítására is sor került már.

Végül nagyon fontos megjegyezni, hogy a magyar tudományosság ügye semmiképpen sem egyszerűen etnikai, hanem tudományos-kulturális jellegű feladat. A határon túli magyar tudományossággal és képviselőivel való foglalkozás részben a magyar tudományosság gazdagítását szolgálja, részben pedig katalizátorként szolgál a magyarországi és a környező országok közötti tudományos kapcsolatok fejlesztésére. Így szolgálja az egyetemes tudományt.

Az elmúlt években hároméves, NKFP kutatási program keretében folyó kutatás nagyon sok igényt vetett fel, de kritikákat, javaslatokat is megfogalmazott. (Tóth – Berényi, 2004) Az eredmények kiértékelését az Akadémia ezen a területen folyó munkájában feltétlenül fel kell használni, ezért is adunk a továbbiakban egy rövid tájékoztatást erről a programról.

Románia (11,5 Mft)	Szerbia és Montenegró (3 Mft)	Szlovákia (7,75 Mft)	Szlovénia (0,5 Mft)	Ukraina (3,5 Mft)
Erdélyi Múzeum- Egyesület 5,0	Magyarsággutató Tudományos Társaság 1,25	Fórum Kisebbség- kutató Intézet 4,0	Magyar Nemzeti Műv. Int. 0,5	Limes Társadalom- kutató Intézet 1,5
Szabó T. Attila Nyelvi Intézet 1,0	Vajdasági Kutatóállomás 0,75	Etnológia Központ 1,0		Hodinka Antal Intézet 1,5
Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet 2,0	Vajdasági Magyar Tudományos Társaság 1,0	Gramma Nyelvi Iroda 2,0		Ukrán–Magyar Tudományos Műhely 0,5
Križa János Néprajzi Társaság 0,5		Mercurius Társada- lomtudományi Kutatócsoport 0,75		
Max Weber Társadalom- kutató Központ 0,5				
KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja 2,0				
Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyászati Egyletem 0,5				
Összes javasolt: 26,25 Mft				

6. táblázat • A 2005. évi műhelytá-
mogatásra megítélt összegek

5. Hároméves kutatási program

Az előbbieken ismertetett különböző aka-
adémiai programok és intézkedések nem-
csak a Kárpát-medencére (azaz nemcsak a
szomszédos országokra), hanem gyakorlati-
lag az egész világra, illetve a világon bárhol
dolgozó magyar kutatókra és tudományos
intézményekre, valamint szervezetekre vo-
natkoznak. A magyar tudományossághoz
különböztetve háromféle módon
lehet tartozni:

- egyénileg, azaz ha a világon bárhol is
dolgozik valaki, de magát a magyar tudomá-
nyossághoz tartozónak vallja;
- kutatóműhely, intézmény, szervezet
formájában: ide tartoznak a világon bárhol
működő hungarológiai tanszékek, magyar
tudományos intézmények, szervezetek;
- azok az egyének és szervezetek, ame-
lyeknek a kutatása a magyar történelemre,
kultúrára, nyelvre vonatkozik, tekintet nélkül
arra, hogy maguk a kutatók önmagukat mi-
lyen nemzetiségűnek vallják;

2001-ben a Nemzeti Kutatási Fejlesztési
Programok keretében indult egy hároméves
program, közel félszáz kutatóval annak
felderítésére, hogy a szóban forgó összeg
hogyan hasznosult. A kutatásban részt vettek
kutatók illetve kutatási szervezetek és intéz-
mények a szomszédos magyar kisebbségi
régiókból is. (Berényi, 2004)

Az első feladat azoknak a módszereknek a kidolgozása volt, amelyeknek segítségével a hasznosulás megállapítható, „mérhető”. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak: a megfelelő dokumentumok részletes tanulmányozása, műhelyviták, önkitöltős kérdőívek, mélyinterjúk, hazai és határon túli újságcikkek feldolgozása. (Tóth, 2002)

A fentieknek megfelelően az anyaország különböző állami és önkormányzati vagy köztestületi forrásából gyakorlatilag szinte az összes ilyen jellegű pénzügyi támogatás a szomszédos országok magyar tudományosságának támogatására lett for-

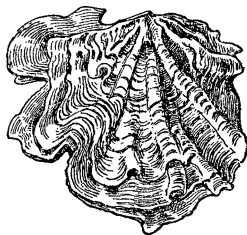
dítva. A legfontosabb forrásokból származó összeg 1990-2002-ig mintegy 12 mld forint. (Egyed, 2004)

A vizsgálat egyik fő mondanivalója, következtetése, hogy *a határon túli tudományosság és a felsőoktatás is a magyar tudományosság része, és ennek integrálása, a támogatások koordinálása a legfontosabb feladat*. Az Akadémia, illetve megfelelő testületeinek, szerveinek fontos feladata a szóban forgó kutatás során felmerült észrevételek, kritika és különböző javaslatok figyelembevétele és feladatuk közé beépítése.

IRODALOM

- Berényi Dénes (szerk.) (2000): *Magyar Tudományosság Külföldön*. 4. módosított kiadás. MTA, Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest
- Berényi Dénes (szerk.) (2002): *Mit tett a Magyar Tudományos Akadémia a határon túli magyar tudomány ügyében az elmúlt hat évben*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest
- Berényi Dénes (szerk.) (2004): *A határon túli felsőoktatási és K+F támogatások és hasznosulásuk*. Társadalomkutatás. Supplementum.

- Egyed Albert (2004): *Társadalomkutatás*. 22, Supplementum. 31.
- Tóth Pál Péter – Berényi Dénes (2004): *Hogy hasznosultak a magyarországi támogatások a környező országok magyar felsőoktatásában és kutatásában?* Magyar Tudomány. **111**, 770.
- Tóth Pál Péter (2002): *Határon túli felsőoktatási és K+F támogatások és hasznosulásuk – A kutatás módszertana*. NKFP/5/150/2001. Budapest
- Tóth Pál Péter (2004): *Társadalomkutatás* **22** Supplementum. 43–60.

GÁBOR DÉNES-DÍJ 2005 FELTERJESZTÉSI FELHÍVÁS

A NOVOFER Alapítvány kuratóriuma kéri a gazdasági tevékenységet folytató társaságok, a kutatással, fejlesztéssel, oktatással foglalkozó intézmények, a kamarák, a műszaki és természet-tudományi egyesületek, a szakmai vagy érdekvédelmi szervezetek, illetve szövetségek vezetőit, továbbá a Gábor Dénes-díjjal korábban kitüntetett szakembereket, hogy az évente meghirdetett belföldi GÁBOR DÉNES-DÍJ-ra terjesszék fel azokat az általuk szakmailag ismert kreatív, innovatív, magyar állampolgársággal rendelkező szakembereket, akik:

- kiemelkedő tudományos, kutatási-fejlesztési tevékenységet folytatnak,
- jelentős tudományos és/vagy műszaki-szellemi alkotást hoztak létre,
- tudományos, kutatási-fejlesztési, innovatív tevékenységükkel hozzájárultak a környezeti értékek megőrzéséhez,
- személyes közreműködésükkel nagyon jelentős mértékben és közvetlenül járultak hozzá intézményük innovációs tevékenységéhez.

A díj odaítéléséről a kuratórium dönt.

A díj személyre szóló, így alkotó közösségek csoportosan nem jelölhetők. A díj nem egy életpálya, hanem valamely kiemelkedő teljesítmény elismerését célozza. A kuratórium nem adományoz posztumusz díjat.

A felhívás és az adatlap letöltése: http://www.novofer.hu/w_gabord3.html

Az elektronikus és a papíralapú előterjesztés beküldési/postára adási határideje 2005. okt. 10.

Eredményhirdetés és díjátadás: 2005. december közepe.

Kitekintés

125 MEGVÁLASZOLATLAN KÉRDÉS A JUBILÁLÓ SCIENCE HASÁBJAIN

125 éves a *Science*. A jubileumot szokatlan módon köszöntötték: összeállították azoknak a kemény kérdéseknek a listáját, amelyekre nem, vagy nem kielégítően tudunk ma válaszolni. Eredetileg huszonöt kérdésre akarták korlátozni a listát, de ezt hamar föladták, és a jubileumhoz illően 125 kérdést fogalmaztak meg. Előrejelzésre, jóslásra nem vállalkoztak, nem próbálták meg csokorba szedni a válaszlehetőségeket. A 125-ből kiemeltek huszonöt problémát, azokat, amelyek alapvető, átfogó, más tudományágakra is kihatással levő kérdéseket vetettek fel. Ezekről minieszélyeket közöltek, a kérdések és az írások sorrendje önkényes. A további száz kérdést már nagyjából tudományágak szerint rendezték. Az olvasókat felhívták, hogy a *Science* weboldalán (<http://www.sciencemag.org/sciext/eletters/125th>) szójának hozzá a kérdéscsomaghoz, mutassanak rá a lista hiányosságaira.

Miből áll a világegyetem? – szól az első kérdés. Az anyag csak kb. 30 %-át teszi ki, a többi a titokzatos antigravitációs erő, a sötét energia. A sötét energia mibenléte ma a fizika legsötétebb területe. Nem könnyebb a következő kérdése sem: mi a tudat biológiai alapja? Elmélet több is van, de kevés a megbízható adat. Miért van kevés génjük az embereknek? Az emberi genom feltérképezése után kiderült, hogy az emberi génállomány és más emlősök génállománya sokkal rugalmasabb és bonyolultabb, mint korábban vélték. Milyen mértékben kapcsolódik az egyes

ember egészsége a genetikai változatossághoz? Az Alzheimer-kórtól a mellrákig sok betegség kialakulásának kockázatát vezették vissza génekre, remények szerint megvalósulhat a személyre szabott gyógyítás. A felelős DNS megtalálása – ha a DNS valóban felelős –, és ennek a tudásnak diagnosztikai géntesztekbe konvertálása hatalmas kihívás.

Egyszerűsíthető-e a fizika törvényei? Nem született még meg az elektromágnesesség, az erős és a gravitációs kölcsönhatás leírása egyetlen elmélet keretében. Vannak kezdeti eredmények, a szuperhúr-elmélet tűnik a legígéretesebbnek. Hogyan lehet az emberi életet meghosszabbítani? A szakemberek egyik csoportja szerint a száz-százöt évét meghaladó élettartam általánossá tehető, mások kétségbe vonják a lehetőséget. Mi kontrollálja a szervek regenerációját? A szervek, szövetek újjáépítése az antibiotikumok 20. századi alkalmazásának megfelelője lesz a 21. században. Még hátravan annak megértése, milyen jelek szabályozzák a regenerációt. Hogyan lehet egy bőrsejtből idegsejt? Évtizedekre szóló feladat annak felderítése, hogy a 25 ezer gén hogyan dolgozik együtt a szövetek létrehozásán, a gének közülük melyek felelősek a sejtek fejlődéséért. Hogyan lesz egyetlen szomatikus sejtből teljes növény? Egyes növények képesek erre, de a folyamatot kevésbé értjük.

Hogyan működik a Föld belseje? Negyven éve gyűlnek a szeizmikus adatok, de a viták nem csitulnak. Egyedül vagyunk a Világegyetemben? Nem valószínű. Az a nagy kérdés, mikor leszünk képesek műszaki megoldást találni idegen intelligenciák fel-

derítésére. Ha szerencsénk van, akkor ez már a következő huszonöt évben megtörténhet. Hol és mikor kezdődött a földi élet? Ötven éve keresik a választ, ígéretes kutatási programok zajlanak. Közülük a Mars-kutatás a legizgalmasabb.

Mi határozza meg a fajok diverzitását? Ha erre választ találunk, akkor megérthetjük a korábbi kihalási hullámok természetét, és stratégiát dolgozhatunk ki a kihalás csillapítására. Milyen genetikai változásoknak köszönhetjük egyedülálló ember voltunkat? Az emberi genom ismert, rövidesen a főemlősök genomját is feltárják. Az összehasonlításból ki derülhet, milyen genetikai változások választanak el minket legközelebbi rokonainktól. Hogyan tároljuk és hogyan idézzük fel az emlékeket? Állatkísérleteknek és az emberi agyról készített képeknek köszönhetően feltártak különböző memóriatípusokat és a hozzájuk kapcsolódó agyterületeket, de továbbra is nagyok az ismerethiányok. Hogyan alakult ki a kooperatív viselkedés? Evolúciós játékelméleti modellekkel számszerűsítik az együttműködést, megjósolják, milyen viselkedés várható különböző körülmények között. A modellek még nem tökéletesek, a játékelmélet fejlődésétől várható, hogy világosabb képet kapunk a bonyolult társadalmakat kormányzó szabályokról. Hogyan alakul ki az összkép a biológiai adatok halmozásából? Senki sem tudja, hogy az intenzív interdiszciplináris kutatások és a növekvő számítógépi teljesítmény révén képesek lesznek-e a kutatók átfogó, rendszerezett képet alkotni az élet működéséről.

Meddig juthatunk el a kémiai önszerveződésben? Egyelőre mérsékelt bonyolult rendszerek önszerveződéssel való létrehozásának megtervezésére képesek a vegyészek. A bonyolultság iránti igény nő, például a számítógépes áramkörök miniaturizálása, a nanotechnológia elterjedése következtében. Vannak-e elvi korlátai annak, hogy algoritmusokkal megoldható egy probléma?

Matematikusok megmutatták, ha sikerülne gyors algoritmusokkal megoldani a legnehezebb számítási problémák valamelyikét, akkor az összes hasonlót megoldhatnánk. Nem biztos, hogy létezik ilyen gyors algoritmus. Úgy vélik, hogy nincs, de ennek a bizonyítása a matematika egyik legnagyobb megválaszolatlan kérdése.

Ki lehet-e szelektíven kapcsolni az immunválaszokat? Régóta, eddig kevés sikerrel keresik annak a megoldását, hogy az immunrendszer teljes letompítása nélkül is viselje el a szervezet az átültetett szervet. A kvantum-határozatlanság és non-lokalitás mögött mélyebb elvek húzódnak meg? A kvantumelmélet egyenletei elképzelhetetlen viselkedésmódokat engednek meg a parányi objektumoknak. Reménykednek, hogy egyszer túl lehet jutni ezen a kényelmetlenségen, amelyet Einstein így fogalmazott meg: „Nem hiszem, hogy Isten kockával játszana”. Lehet-e hatékony HIV-vakcinát létrehozni? Már ismert, hogyan rombolja az immunrendszert a HIV, de nem tudjuk, milyen immunválaszokkal védhető ki a fertőzés. Az AIDS-vakcina-kutatók megalapozottan bizakodóak. Milyen forró lesz az üvegház-világ? Bolygónk hőmérséklete a következő évtizedekben és évszázadokban azon múlik, hogyan reagál a klíma az általunk a légkörbe engedett üvegházhatású gázokra. Az előrejelzések egyre szűkebb sávot jelölnek ki. Mi helyettesítheti az olcsó olajat és mikor? Az alternatív források megtalálásának esélye azon múlik, mennyire tekintjük fontosnak az energetikai kutatás-fejlesztést. A tudományos eredmények mellé globális politikai konszenzusra is szükség lesz.

Továbbra sem lesz igaza Robert Malthusnak? Sűrgető kérdés: vajon a jelenlegi élet színvonal fenntartható-e a szükséglet szenvedők helyzetének javításával együtt? Hogyan élhet az emberiség fenntartható módon a biodiverzitás megőrzésével együtt?

Az első huszonöt kérdés után a további szöveg már kommentár nélkül soroljuk tíze-

sével új bekezdésekbe. Egyes kérdésekre hamar, másokra csak a következő században születik majd válasz.

A mienk az egyetlen Világegyetem? Mi hajtotta a kozmikus inflációt? Mikor, hogyan formálódtak az első csillagok és galaxisok? Honnan jönnek az ultranagy energiájú kozmikus sugarak? Miből nyemek energiát a kvazárok? Milyen a fekete lyukak természete? Miért van több anyag, mint antianyag? Bomlik a proton? Milyen a gravitáció természete? Miért más az idő, mint a többi dimenzió?

Vannak az anyagnak a kvarkoknál kisebb összetevői? A neutrínók önmaguk antirészecskéi? Leírható egységes elmélettel valamennyi korrelált elektron-rendszer? Mekkora az elérhető legnagyobb lézerteljesítmény? Lehet tökéletes optikai lencsét készíteni látható fényre? Lehet-e szobahőmérsékleten működő mágneses félvezetőket készíteni? Miért, hogyan állnak párba az elektronok a magas hőmérsékletű szupravezetőkben? Megeremthető a turbulens áramlások dinamikájának és a szemcsés anyagok mozgásának általános elmélete? Vannak-e stabil, nagy rendszámú elemek? Lehetséges-e szuperfolyékonyság folyadéokban, ha igen, hogyan?

Milyen a víz szerkezete? Milyen az üveges állapotok természete? Vannak-e a kémiai szintézisnek, nagy molekulák létrehozásának határai? Hol a fényelemek hatásfokának a maximuma? A fúzió mindig csak a jövő ígérete marad? Mi működteti a Nap mágneses ciklusát? Hogyan formálódnak a bolygók? Mi okozza a jégkorszakokat? Miért fordul meg a Föld mágneses tere? Vannak a földrengéseknek előrejelzésre használható előjelei?

Van vagy volt másutt is élet a Naprendszerben? Honnan ered a homokiralitás a természetben? Meg tudjuk jósolni hogyan változtatnak alakot a fehérjék? Hányféle fehérje van az emberben? Hogyan találják meg a fehérjék partnerüket? Hányféle sejthalál létezik? Mítől zajlik simán a sejten belüli forgalom? Mi teszi képessé a sejt szervecskéket, hogy

a DNS-től függetlenül másolják magukat? Milyen szerepet játszanak az RNS különböző formái? Milyen szerepet játszanak a telomérek és a centromérek?

Miért nagyon nagyok egyes genomok, mások miért nem? Mit csinál a sok „szemét” a genomunkban? Mennyire csökkentik új technológiák a szekvenálás költségeit? Honnan tudják szervek és egész szervezetek, hogy mikor hagyják abba a növekedést? Hogyan örökölhetőek a nem mutációs genomváltozások? Mi határozza meg az aszimmetriát az embrióban? Hogyan fejlődnek, hogyan alakulnak ki a végtagok, uszonyok, arcok? Mi indítja el a pubertást? Az összejek állnak minden rák mögött? Fogékony a rák az immunszabályozásra? A daganatokat inkább lehet korlában tartani, mint gyógyítani? A gyulladásnak minden krónikus betegségben fontos szerepe van? Hogyan működnek a prionbetegségek? Mennyire függenek a gerincesek a fertőzés elleni küzdelemben a velük született immunrendszerrel? Az immunológiai memóriához antigéneknek való krónikus kitettség szükséges? Miért nem löki ki a terhes nő szervezete magzatát? Mi szinkronizálja egy szervezet 24 órás periodikusságát? Hogyan tájékozódnak a vándorló madarak, lepkék, bálnák? Miért alszunk? Miért álmodunk?

Miért vannak kritikus időszakok a nyelvtanulásban? Befolyásolják a feromonok az ember viselkedését? Hogyan hatnak az általános érzéstelenítők? Mi okozza a skizofréniát? Mi okozza az autizmust? Milyen mértékben tudjuk késleltetni az Alzheimer-kórt? Mi a szenvedélyek biológiai alapja? Az erkölcsiség be van építve az agyunkba? Hol vannak a gépek tanulásának határai? A személyiség milyen mértékben meghatározott genetikailag?

Mik a szexuális orientáció biológiai gyökerei? Lesz-e valaha olyan életfa, amelyben egyetértenek a rendszerezők? Hány faj él a Földön? Mi egy faj? Miért olyan gyakori a géncsere, miért olyan mobilak a gének? Ki volt az emberiség közös őse, LUCA? Hogyan

alakultak ki a virágok? Hogyan csinálnak sejt-falat a növények? Mi szabályozza egy növény növekedését? Miért nem áll ellen minden növény minden betegségnek?

Miért különbözik a növények stressztűrő képessége? Mi okozta a tömeges kihalásokat? Meg tudjuk akadályozni a kihalást? Miért voltak olyan nagyok egyes dinoszauruszok? Hogyan fognak a globális felmelegedésre reagálni az ökoszisztémák? Hányféle ember élt a közelmúltban, milyen rokonságban álltak egymással? Fokozatosan vagy ugrásszerűen alakult ki a modern emberi viselkedés? Mik az emberi kultúra gyökerei? Mik a nyelvek és a zene evolúciós gyökerei? Milyen emberi rasszok vannak, hogyan alakultak ki?

Miért fejlődnek egyes országok, mások miért stagnálnak? Milyen hatással van a nagy költségvetési deficit egy ország kamatlábaira és gazdasági növekedési ütemére? A szub-szaharai Afrikában miért nőtt a szegénység, miért csökkent a várható élettartam? Szoros a kapcsolat a politikai és a gazdasági szabadság között? (Majd Kínában kiderül.)

A matematikáról nem fogalmaztak meg kérdéseket a *Science* munkatársai, hanem átvették a Clay Intézet ún. millenniumi kérdéseit. Ezek megfogalmazása a többi kérdésnél kevésbé közérthető. Létezik egyszerű teszt annak az eldöntésére, hogy egy elliptikus görbének véges számú gyöke van? Leírható egy Hodge-kör algebrai körök összegeként? Kiderül majd, hogy milyen körülmények között alkalmazhatók a Navier–Stokes-egyenletek? A Poincaré-teszt a négydimenziós térben is karakterizálja a gömböket? A Riemann-féle zéta-függvény matematikailag érdekes gyökeinek mindegyike $a+bi$ formájú? Szilárd matematikai alapokon nyugszik a részecskefizika Standard Modellje?

Kennedy, Donald – Norman, Colin: 125 Questions: What Don't We Know? *Science*. 1. July 2005, **309**, 5731, 75–102, <http://www.sciencemag.org/sciext/125th/>

J. L.

ORRSPRAY ALZHEIMER-KÓR ELLEN

Egy orrba juttatott oltóanyag kísérleti állatok agyából eltünteteti az Alzheimer-kóma jellemző fehérjelerakódásokat. A szert Howard Weiner vezetésével amerikai kutatók dolgozták ki (Brigham and Women's Hospital, Boston).

Korábban is voltak próbálkozások, hogy terápiás vakcinával kezeljék a betegséget. Három évvel ezelőtt embereken is elkezdték egy olyan szer kipróbálását, amely a lerakódásokat megsemmisítő ellenanyagot tartalmazott. A vizsgálatokat azonban le kellett állítani, mert több páciens agyában ödéma alakult ki. Weinerék új stratégiájához az alapötletet az a felismerés adta, hogy az agy bizonyos gyulladáson alapuló folyamatai spontán eltüntetik a plakkokat. A kutatók Alzheimer-kórban szenvedő állatok agyában szklerózis multiplexhez hasonló gyulladáson alapuló betegséget hoztak létre. A gyulladás hatására az agy ún. mikroglia sejtjei aktivizálódtak – ezek az agy saját immunsejtjei –, és felfalták a kóros lerakódásokat. Ha azonban az állatok agyában nem voltak plakkok, ez a fajta aktivitás nem alakult ki. A bostoniak ekkor határozták el, hogy állatokon kipróbálnak olyan szereket, amelyek képesek az agy mikroglia sejtjeinek „bekapcsolására”. Végül két, szklerózis multiplexben alkalmazott gyógyszer kombinációja bizonyult a leghatékonyabbnak. A keverék orrba juttatott spray formájában az egerek agyából eltüntette az Alzheimer-kóros fehérjelerakódásokat 83 százalékat.

Mindebből persze nem következik, hogy a terápia embereken is hatásos lesz. Erre a kérdésre válaszolnak majd a várhatóan már jövőre megkezdődő klinikai vizsgálatok.

New Scientist Online 08. 11.

Journal of Clinical Investigation (DOI: 10.1172/JCI23241)

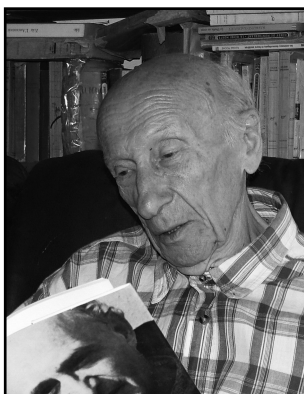
G. J.

Jéki László – Gimes Júlia

Megemlékezés

2005. április 11-én elhunyt Fónagy Iván, a magyar és nemzetközi nyelvtudomány kiemelkedő művelője. Fónagy tudományos teljesítményének itthoni és nemzetközi jelentősége kettős gyökerű. Témaválasztásainak egyetemességét és interdiszciplináris jellegét kiegészíti a módszertani sokféleség: éppúgy megtalálható nála a természettudományokra jellemző egzakt módszer, mint a mély szelentudományi elemzés. Munkássága három fő irányban bontakozott ki: maradandót alkotott mind a nyelvtudomány, mind az irodalomtudomány, mind pedig a mélylélektan területén.

Fónagy Iván 1920-ban született Budapesten. Európai színvonalú nyelvészeti tudományos iskolázottságát a Pázmány Péter Tudományegyetemen – főként Laziczius Gyulánál, a prágai iskola prominens képviselőjénél –, Kolozsvárott és Párizsban szerezte. A költői nyelv nyelvészeti vizsgálata terén Gáldi László volt a mestere, pszichoanalitikai képzettségét pedig Hermann Imrének köszönhette. 1949-ben fejezte be egyetemi tanulmányait (francia nyelv és irodalom, német nyelv és irodalom, és fonetika szakokon). Lektor és fordító, majd az MTA Titkári Hivatalában dolgozik, 1950-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, majd 1959-től 1967-ig osztályvezetője. 1967-ben meghívást kapott Párizsba, 1967-től 1970-ig a Sorbonne vendégtanára. Ideológiai moz-

FÓNAGY IVÁN
1920–2005

zanatoktól sem mentes nehézségei hatására 1971-ben végleg Párizsban telepszik le, nyugdíjba vonulásáig a CNRS kutatóprofesszora (directeur de recherche). A magyarországi tudományos élettel azonban sohasem szűntek meg a kapcsolatai: folyamatosan publikált magyar nyelvtudományi, irodalomtudományi és pszichoanalitikai folyóiratokban is, előadásokat tartott, részt vett hazai konferenciákon. Tagja volt számos hazai és külföldi tudományos társaságnak. A Magyar Tudományos Akadémia 1990-ben választotta külső tagjai közé.

Munkásságából két, egymással összefüggő elmélet kidolgozása emelkedik ki, amelyek egyben nemzetközi elismertségének és tudományos hatásának forrásai is. A nyelvi jel demotivációjának és remotivációjának elmélete a nyelv genezisének folyamatával hozza kapcsolatba a nyelvhasználat egyedi tényeinek működési mechanizmusát. Fónagy ezt a kapcsolatot a nyelvtörténet és egyidejűleg a szinkron nyelvi folyamatok adataival dokumentálja.

A fentivel rokon a 'kettős kódolás' elmélete, a nyelvi közlés archaikus és a szorosabb értelemben vett 'jel' természetű összetevőjének egyidejű jelenlétét bizonyítja a közlésben.

Ez a két gondolat vörös fonálként vonul végig munkásságán az 1963-ban megjelent *Die Metaphern in der Phonetik*-től (Mouton, Den Haag; a könyv átdolgozott változata fran-

cia nyelven 1980-ban jelent meg Kanadában: *La métaphore en phonétique*. Didier, Ottawa), az 1982-ben született *Situation et signification*-on (Benjamins, Amsterdam) és az 1991-ben publikált *La vive voix*-nát (Payot, Paris, bővített, átdolgozott változat) egészen a 2001-ben napvilágot látott fő művéig, a *Languages within Language* (Benjamins, Amsterdam) című könyvéig. Utolsó nagyobb szabású munkája a nyelvi változás kérdéseivel foglalkozik, amelynek megjelenését már nem érthette meg (*Dynamique et changement*. Párizs).

Fónagy gyakran hangsúlyozta, hogy a hétköznapi beszéd – a költői nyelvvél szemben – nem különösen kreatív. Igen gyakran használunk sztereotipikus megnyilatkozásokat, ún. 'helyzetmondásokat', amelyeknek sajátos tulajdonságait, létrejöttét, funkcióját ő vizsgálta először részletesebben.

A magyar nyelvstudomány szempontjából különlegesen fontosak Fónagy hangtani munkái. Kandidátusi értekezésében a hangváltozás dinamikus struktúráját írja le, majd számos tanulmányban foglalkozik a magyar nyelv hangtani sajátosságaival (a szótag problémájával, a hangerővel, a hangszállal, a beszédbességgel, a ritmussal, a nyomatékkal, a hanglejtéssel, a zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképével, a nyomaték és jelentés összefüggéseivel, a fonémák disztribúciójával). Fónagnak köszönhetően a magyar hangtani kutatások már a 60-as években nemzetközi színvonalon folyhattak. Mivel a hazai tudományos élettel sohasem szakadt meg a kapcsolata, munkái nagyban befolyásolták a magyar hangtani kutatások későbbi alakulását is.

Fónagy munkásságának fontos területe a költői nyelv vizsgálata is. Foglalkozott a stílus problémájával, a metaforával, a költői nyelv szerkezeti tulajdonságaival. Az ezeket és hasonló kérdéseket tárgyaló munkái többnyire a *Világirodalmi Lexikon*-ban jelentek meg (lexikonbeli cikkei mind tanulmány értékek; hogy csak néhány példát említsünk:

ma is alapvető és még a szakember számára is nélkülözhetetlen munkának számít az *Allegória, Chiasmus, Felsorolás, Gondolatalakzatok, Hívérték, Íráskép, Írásjelek, Ismétlés, Metafora, Parallelizmus* című cikke). Átdolgozott, kibővített változatuk könyv formájában *A költői nyelv* címmel könyv alakban is megjelent (Corvina, 1999). A költői nyelv nyelvészeti vizsgálata e munkák ismerete nélkül elképzelhetetlen.

Fónagy Iván munkássága a nyelvtudomány szinte minden fontosabb területét felöleli. Nála nem különülnek el élesen egymástól a különböző részdiszciplínák: együtt vizsgálja a fonetikai, fonológiai és jelentéstani szempontokat; nem választja el egymástól a szinkroniát és a diakroniát; nincs külön szemantika és pragmatika. A köznyelv mellett minden szinten szerephez jutnak a költői nyelv szempontjai is, ez teszi különösen élvezetessé munkáinak olvasását. És persze nyelvtudományi fejtegetéseiben a mélylélektan is állandóan jelen van. Fónagyra a nyelvtudományi problémák komplex megközelítése a jellemző, ez teszi utánozhatatlanná, sajátosan fónagyivá minden munkáját.

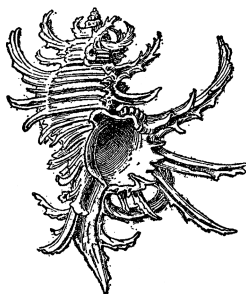
Fónagy publikációs jegyzéke közel háromszáz tételt tartalmaz. Publikált magyarul, franciául, németül, angolul, olaszul, portugálul. A magyar nyelvészeti folyóiratokon kívül olyan vezető nemzetközi folyóiratokban jelentek meg általános nyelvészeti munkái, mint a *Lingua*, *Semiotica* és *Langages*, fonetikai tanulmányai pedig olyan folyóiratokban, mint a *Journal of Phonetics*, *Travaux de Linguistique et Phonétique* és a *Phonetica*. Neve nem volt ismeretlen a nemzetközi pszichoanalitikai irodalomban sem. Tanulmányai jelentek meg az *International Journal of Psychoanalysis*, *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, *Nouvelle Revue de Psychanalyse* névű folyóiratokban. Jellemző egész munkásságára annak a tanulmánynak a címe, amelyet fiával, Peter Fónagy-val, a kognitív pszichoanalízis nemzetközi hírű

művelőjével együtt írt: *Communication with Pretend Actions in Language, Literature and Psychoanalysis*: a kommunikáció különböző fajtái nyelvészeti, irodalomtudományi és pszichoanalitikai szempontból. Három tudományt művelt komplex, interdiszciplináris és, tegyük hozzá, utánozhatatlan módon.

Fónagy szeretett tanítani, de idehaza nemigen volt erre lehetősége. Párizson kívül

azonban tanított az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Svédországban. Tanítványai tisztelték, szerették. Párizsban is leginkább volt tanítványaival volt kapcsolata. Haláláig a párizsi élet nyüzsgésétől távoli elővárosi otthonában dolgozott visszavonultan. Kedves egyénisége sokunknak fog hiányozni.

Kiefer Ferenc
az Akadémia rendes tagja

Könyvszemle

Élelmezés és táplálkozásegészségtan

Atizenkét neves szakértőből álló szerzőcsoport által írt könyv 13 fejezetből áll, 548 oldalon foglalkozik a táplálkozással, élelmiszerfogyasztással kapcsolatos kockázatokkal, valamint azok csökkentésének lehetőségeivel és módjaival. A közérthetően fogalmazott olvasmányos szöveget 64 ábra és 88 táblázat illusztrálja, jól szerkesztett tárgymutatót is tartalmaz.

A kérdést orvos-egészségügyi megközelítésben tárgyalja. A téma minél teljesebb megértésében az első három fejezet van az olvasó segítségére: az emésztőcsatorna anatómiája és működése, energia- és tápanyagforgalom. Későbbiekben az oxidatív stressz és az azt követő szöveti és sejtkárosodások ismertetésével, a táplálkozással összefüggő krónikus megbetegedések kialakulásában jelentős szerepet játszó történéseket mutatja be. Ezt a célt szolgálja az immunfolyamatok ismertetése és krónikus megbetegedésekben játszott szerepének leírása is.

Egy-egy fejezetben részletesen megismerhetjük a táplálkozással összefüggő krónikus megbetegedéseket, és a kialakulásukban szerepet játszó kockázati tényezőket. A szerkesztő itt tárgyalja a tápláltsági állapot vizsgálatának módszereit. A szerzők a táplálkozást mint életmódi tényezőt vizsgálják, a mozgással, fizikai aktivitással, az alkoholfogyasztással és dohányzással való kapcsolataival és komplex egészségi hatásával egyetemben.

A magyar lakosság táplálkozásának ismertetése miatt különös érdeklődésre tart-

hatnak számot azok a fejezetek, melyekben a populáció rossz egészségi állapotának magyarázatát is fellelhetjük. Logikusan következik, hogy megismertetik az olvasóval az egészség megőrzését, krónikus megbetegedések megelőzését szolgáló táplálkozási ajánlásokat. Az egészséges felnőtt lakosság számára készített tápanyagokra és élelmiszercsoportokra is kiterjedő ajánlásokon túl tájékoztatást kapunk a különösen érzékeny népességcsoportok – gyermekek, idősek, terhes- és szoptató anyák egészséges táplálkozásának alapelveiről is. A könyv ismerteti a szerzők különleges táplálkozási formákkal kapcsolatos állásfoglalását is.

A könyv teljes terjedelmének felét kitevő 10-13. fejezetekben az élelmiszerbiztonságot veszélyeztető makro- és mikrokörnyezeti tényezőket, és a megelőzés lehetőségeit, módszereit tárgyalják magas szakmai színvonalon. Az élelmiszerfertőzők, -mérgezők részletes ismertetése értékes információkat tartalmaz a diagnózis, a beteggel kapcsolatos teendők és a szükséges járvány megelőző tevékenység vonatkozásában.

Közismert tény, hogy hazánk lakosságának várható élettartama szignifikánsan alacsonyabb, mint a hozzánk hasonló gazdasági helyzetű európai országoké. E jelenség egyik tényezője – nagy valószínűséggel – a magyar táplálkozási szokásokban rejlik. Ezért is különös jelentőségű az élelmezésügyi és táplálkozásegészségtan problémáinak legmodernebb adatait tartalmazó könyv megjelenésének. (*Ródlér Imre szerkesztő: Élelmezés és táplálkozásegészségtan. Budapest, Medicina, 2005*)

Tigyi József
az MTA rendes tagja

Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem

Valamikor a nyolcvanas évek elején, amikor még szociológiát tanultam az ELTE-n, egy évfolyamtársammal fönt jártunk a Várban, a Szociológiai Intézetben. Közben jöttünk le a lépcsőn, velünk szemben egy rendkívüli kisugárzású jelenség haladt fölfelé. Amikor kiértünk a kapun, megkérdeztem az évfolyamtársamat: „– Te, ki volt ez a nő?” „– Losonczi Ágnes!” – hangzott a válasz. Amikor megtudtam, hogy ő jött velünk szembe, kifejezetten megilletődtem, hiszen abban az időben már nem csupán zeneszociológiai munkáit ismertem, hanem friss és meghatározó olvasmányélményem volt a Békés megyei kutatáson alapuló nagy életmódkönyve is. Mindezek alapján az ő munkássága egy rendkívül vonzó példa alternatíváját kínálta számomra a hazai szakmai erőterben. Egy olyan magatartás, illetve tudományos szemléletmód és ethosz képviselésében jelent meg számomra ő, amelyet szociológia szakos diákként példaértékűnek tartottam a nyolcvanas évek elején. Nevezetesen: egy igen sokszólamú, sokféle beágyazottságú, sokféle asszociációs irányba nyitott, ugyanakkor a szakmai tudást magabiztosan birtokló szerzőt ismerhettem meg munkáiból, aki – és ez annak idején különösen csábító és imponáló volt egy bölcsészet felől érkező és a rezsimmel szemben kritikusan gondolkodó fiatalember számára – nagyon tud írni, ráadásul munkái mentesek az átideologizált, fölösleges marxista lózungoktól.

Amikor tehát megpillantottam Losonczi Ágnes, egy pillanatra visszabillent számomra a kizökent világ; megéreztem valamit abból az erőből és harmóniából, vagy ha tetszik, erős harmóniából, mely a slamos fogyasztói szocializmus tisztátalan világában is képesnek tűnt közös nevezőre hozni a személyiséget és a tudományos életművet. S noha ilyen világosan, ahogy most teszem,

talán nem fogalmaztam meg akkoriban, de a magas színvonalú szakmaiság és az emberi tisztaság Losonczi Ágnes személyiségében inkorporálódó harmonikus koegzisztenciája valamiféle reményt kínált számomra a jövőre nézve is. Talán ez volt az a pillanat, amikor egy olyan sejtés kezdett körvonalazódni bennem, hogy talán szociológusként van lehetőség arra, hogy valaki ne csupán okos és fölkészült, hanem a szó legtágabb, legemelkedettebb értelmében szép és tisztességes is maradhasson. Eme személyes élményen gondolkodva vált egyértelművé számomra az is, amit persze évek óta sejtettem. Nevezetesen, hogy Losonczi Ágnesnek milyen meghatározó jelentősége volt saját pályám alakulása szempontjából is. Persze most nem rólam van szó, de erre a személyes vonatkozásra mindenféleképpen szeretnék még visszatérni.

Mindezek előrebocsátása után szeretnék egy részletet idézni a *Sorsba fordult történelem*-ből. Egy olyan szövegrészt választottam, melyben kikristályosodott formában ragadhatjuk meg a Losonczi Ágnesre jellemző kutatói attitűd és tudományos szemléletmód lényegét. A 291. oldalról idézek:

„A helyzet megjelenítéséhez hadd idézzünk fel egy képet. Fantáziakép, de szereplői és az egyes történetek valóságok. A hosszan kígyózó, százakra, majd százazrekre tehető sorban itt öten állnak egymás mögött a Kárpótlási Hivatal előtt:

1. *Elöl áll a deportált zsidó ember, a haláltábor túlélője. A háború alatt mindenétől megfosztották, családját megölték.*

2. *Mögötte a csendőr, aki 1944-ben részt vett a zsidók deportálásában, s ezért a háború után évekig börtönben állt.*

3. *A csendőr mögött egy zsidó munkaszolgálatosból lett rendőr áll, aki 1945-ben a csendőrt letartóztatta. Később ávós lett, a koncepciók perek idején saját társai megvádolták, megkínózták, börtönbe vetették.*

4. *Mögötte áll az az '56-os forradalmár, aki egy pártermbert mentett meg a lincse-*

léstől, a lakásában bújtatta. A forradalom után mégis börtönbüntetést kapott 'ellenforradalmisága' miatt, mert a pártember ellene tanúskodott.

5. A forradalmár mögött az a pufajkás áll, aki az ellenforradalmárok felszámolásakor ellene tanúskodott, majd katonatisztként a vád szerint 'baloldali' összeesküvésben vett részt, s több év börtönre ítélték, így ő is 'konceptió per' áldozata lett."

Ebben a fantáziaképben az a rendkívüli, hogy egyszerre több jelentésszinten is értelmezhető. Minden további nélkül elképzelhető ugyanis, hogy a fizikai valóságban létező hivatal előtti sorban fizikai valóságukban is ott álltak az említettek, mégpedig *pontosan* ebben az összetételben. Ugyanakkor a szerző retorikailag egyértelművé teszi („a hoszszan kigyózó, százakra, majd százazrekre tehető sorban” – írja), hogy e kép az emberi sorsokba fordult, sorsokban inkorporálódott magyar történelem metaforikus sűrűményének is tekinthető.

Sokféle kvalitásra van szükség ahhoz, hogy egy szociológus ilyen lényegre törően és több jelentésszinten is képes legyen fogalmazni. A továbbiakban néhány, Losonczy Ágnes szociológiájára jellemző sajátosságot szeretnék kiemelni, előrebocsátva, hogy meglátásom szerint mindezek nem csupán a most megjelent könyvre, hanem az életmű egészére is érvényesek.

Mindenekelőtt az empirikus szociológiai kutatáshoz szükséges *módszertani-szakmai tudás* fölülényes birtoklását, valamint a különböző kutatási módszerek és technikák magabiztos ötvözésének, összeegyeztetésének képességét említeném. Losonczy Ágnes egyik fő jellemzője – mely egész életművében: zeneszociológiai munkáiban, a Békés megyei kutatásban vagy az egészségüggyel foglalkozó könyveiben is érvényesül –, hogy kiválóan tudja alkalmazni az intenzív kvalitatív kutatási módszereket a mélyinterjúktól a mikrojelenéseket is figyelemmel követő,

érzékeny résztvevő megfigyelésig. Ugyanakkor nemcsak a kvalitatív technikák kifinomult használatára képes; jól ismeri a kvantitatív szociológia eszköztárát, valamint eme eszköztár magyar társadalomtudományban felhasznált eredményeit is. E komplex tudás érvényesítésének bizonyossága most megjelent könyve is.

A második sajátosság, amely Losonczy Ágneszt megkülönböztethetővé és kiemelkedő jelentőségű alkotóvá teszi a magyar szociológiában, műveinek *komplexitása*. Az imént említettek mellett természetesen rendelkezik azzal az elméleti fölkészültséggel, amely kellő alapot teremt számára, hogy problematikáját a szakirodalom kontextusába illessze, valamint, hogy mindenkori tárgyát megkonstruálja. E fölkészültség lényegi eleme, hogy a szorosán vett szociológiai irodalom mellett otthonosan mozog a huszadik századi magyar társadalomtörténeti szakirodalomban is: jelzésértékű, hogy az új könyvében hivatkozott szerzők listája Karády Viktortól Romsics Ignácig terjed. Következésképpen a Losonczy-féle tudományosság diszciplináris határai nyitottak: széles értelemben vett társadalomtudományt művel, mely nem zárkózik el a rokon diszciplinák ismereteinek és eredményeinek fölhasználásától. Vagyis: több húron képes játszani.

Ám nem csupán több húron, hanem több hangszeren is tud játszani – mégpedig igen magas szinten. Az általa belakott regiszterek a kamaramuzsika legintimebb formáitól a Mahler-szimfóniák totális világáig terjednek. Ráadásul az ő szövegeit nagyon jó olvasni. Losonczy Ágnes olyan *szépen ír*, hogy tudományos prózája sokszor, szinte észrevétlenül, olykor szépirodalmi jellegű szociográfiává alakul, míg máskor egyenesen szépprózai magasságba emelkedik. Mindennek természetesen megvannak a tudatosan alkalmazott stilisztikai és retorikai eszközei; nem sok társadalomtudós akad ma Magyarországon, aki hozzá hasonló színvonalon képes a nyelv-

vet használni, illetve a nyelv által kifejezhető komplex, sokszólamú és -vegyértékű jelentéstartalmakat érzékeltetni.

E komplexitásra törekvő, tudatos retorikai stratégia része, hogy *referenciahorizontja nyitott az irodalom irányába* is. Az olvasó számára mélyen megérintő – meggyőződésem, hogy nemcsak én vagyok ezzel így –, hogy új könyvét meri Pilinszky-icézettel kezdeni. És mer József Attilára, Rakovszky Zsuzsára és sokmindenki másra hivatkozni. Vagyis: a referenciahorizont bővítésével az értelmezési horizontot is tudatosan tágítja; olyan asszociációkat képes beemelni mondjuk a Fodor Ákos által újraértelmezett József Attila megidézésével, amelyeket egy szociológiába zárt, naivan objektivitáselvű munkában gyakorlatilag lehetetlen volna kontextualizálni. Nem csekély részben éppen e diszciplína- és műfaji határokon bátran átlépő alkotói stratégiának köszönhető, hogy a csoda megtörténhet: művében a szerző képessé válik annak érzékletes megjelenítésére, ahogyan a történetileg meghatározott társadalmi viszonylatok egyedi, tragikus, komplex, ám mégis típusjegyekkel megragadható emberi „sorsokba fordulnak”.

A következő sajátosság, mely ebben a könyvben – az életmű korábbi alkotásaihoz hasonlóan – példaértékű tisztasággal jelenik meg, a *történeti szemléletmód*. Azt gondolom, hogy mindannyiunknak, akik a szociológiát hivatásszerűen igyekszünk művelni, kötelességünk volna, hogy az általunk elsősorban vizsgált jelenbéli viszonylatokat ne csupán egy szinkron összefüggésrendszerben, hanem a lehető legbőszégesebben és legkomplexebben beágyazott történeti kontextusukban is próbáljuk megragadni. Nos, a *Sorsba fordult történelem* – mint ahogy már címe is jelzi – valóban komolyan veszi e feladatot. S a könyv elolvasása után megállapítható, hogy a maga számára támasztott követelménynek minden tekintetben megfelel.

A történeti szemléletmód természetesen sokféleképpen érvényesülhet egy szociológiai munkában. Legegyszerűbb, iskolás formájában sokszor nem jelent mást, mint egymás után következő események diakron logika által történő, többé-kevésbé leíró szemléletű felsorolását, melyet aztán az – úgy mond – „érdemi”, jelenorientált elemzés követ. Talán mondani sem kell, Losonczi Ágnes messze fölötte áll eme kvázi történelemszemléletnek – mely különben sokszor képzett szociológusok munkáiban is érvényesül. Ő ugyanis ismeretelméletileg is kifejezetten rafinált és reflektált módon viszonyul a történelemhez, és tudatosan törekszik a szubjektív módon átélt történelem, azaz a „megélt történelmi idő” relacionális megragadására.

Anélkül, hogy a fenomenológiai tudás-szociológia hivatkozásaival terhelné agyon munkáját, gondja van arra, hogy az *idő beágyazottságát* – jövőhöz, múlthoz, személyes életúthoz kötöttségét – tudatosan vegye figyelembe, és ily módon sikeresen oldja meg kutatásának legfontosabb ismeretelméleti problémáját. Nevezetesen, hogy a vizsgálatba vont különböző társadalmi pozíciójú, élethelyzetű, életkorú, tudáshorizontú – s illetéknéppen időkezelésű – ember szubjektív életvilágában megkonstruált történelmi időt összhangba hozza a történeti folyamatokat föltámi igyekvő társadalomtudós által megalkotott történelmi idővel. Vagyis a történetiség kifejezetten rafinált és reflektált módon jelenik meg, így a könyv e tekintetben is jogosan állítható példaként más kutatók, illetve megközelítések számára.

A fentiekben megkíséreltem összefoglalni a Losonczi Ágnes munkásságára jellemző főbb sajátosságokat. A talán legfontosabb alkotói vonást azonban még nem azonosítottam: véleményem szerint ugyanis az említett, egymást kiegészítő kvalitások kéz a kézben járnak *oeuvre*-jének *differentia specificá*-jával: rendkívüli *eredetiségével*. Azzal az eredetiséggel, mely nem csupán eme kva-

litások kombinált jelenlétében ragadható meg, hanem abban is, hogy képes új téma- és tudásköröket, új problémahalmazokat meghonosítani a hazai társadalomtudományosságban. Véleményem szerint – és e megállapítással hozzászólásom legfontosabb eleméhez érkeztem – e könyv egy ilyen, kiemelkedő fontosságú új kutatási terület intézményesítését szolgáló alkotásnak tekinthető. Ez a terület pedig nem más, mint a *társadalmi traumák történet-szociológiai kutatásának* problémahalmaza, mely természetesen nem a semmiből teremődik, hiszen a trauma, a traumatizáltság jelenségekora az életmű korábbi alkotásaiban is jelen volt már. Ugyanakkor vitathatatlanak érzem, hogy a *Losonczy-féle traumaszociológia* ebben a könyvben jut el a legmagasabb szintű és leginkább kikristályosodott állapotába.

Miképpen talán a bevezetőként fölolvastott rövid részlet is szemléltette, az új mű az emberi sorsokból rekonstruált mikrotörténelem, valamint a huszadik századi magyar történelem metszéspontjaira koncentrálnak, s ily módon sok esetben megrázó sűrítettséggel és hitelességgel képes megjeleníteni a társadalmi traumáknak ama dimenzióit, amelyek a hazai társadalomtudományosságban a szociológusok számára eddig többé-kevésbé rejtve maradtak, mivel mostanáig elsősorban a pszichológusok figyelmét keltették föl. Pedig az elfojtások, az elhallgatások, a szorongások, a generációkon keresztül megőrzött titkok, az elmaradt katarziszok, a bűn- és veszteségélmények földolgozatlan traumái a huszadik századi Magyarországon egyértelműen rendszersajátos társadalmi jelenségeknek tekinthetők. Amennyiben tehát szeretnénk megérteni azokat a paradox sorsokat, tudáskonstrukciókat és abszurd függőségi viszonyokat, amelyek a világ e pontján tipikusan meghatározták az emberi kapcsolatok és a társadalmi intézmények működését, egy traumákat középpontba állító történet-szociológiai megközelítés igen

komoly eredménnyel kecsegtethet. És e tekintetben Losonczy Ágnes szerepe meghatározó a hazai szociológiában.

Egy-név ölik most a recenzió szélébe, *Donna Haraway* neve. Ő a társadalmi nemekkel foglalkozó, második-harmadik hullámos feminista nagyasszonya, aki egyik legújabb könyvének címében *modest witness*-nek, azaz *szerény tanúnak* nevezi magát. A szerény tanú ugyanakkor elkötelezetten, szenvedélyesen és hitelesen próbálja vizsgálni azt a jelenségegyüttest, amely személyes beágyazottságából – élethelyzetéből, sorsából – meghatározottan számára kijelöltetett. Mindazonáltal mindent elkövet annak érdekében, hogy e beágyazottságának esetlegességére ismeretelméletileg is reflektáljon, azaz, hogy a szerény tanú szituációba ágyazott szenvedélyes elkötelezettségét tegye meg az objektivitás föltételéről. Kétségtelen, Losonczy Ágnes eme új könyvében nem hivatkozik Donna Haraway-re. Mégis, úgy vélem, megismerői státusa lényegében azonos amerikai kolléganőjével, amennyiben kutatásának tárgyát reflektált módon, egyfajta szenvedélyes személyesség alapján konstruálja meg, s nem utolsósorban éppen ennek köszönhetően jut el egy minden tekintetben eredeti problémahalmaz körülhatárolásához.

És akkor ez az a pont, amikor visszatérnék a korábban kilátásba helyezett vonatkozáshoz; ahhoz nevezetesen, hogy milyen erőteljesen határozta meg Losonczy Ágnes szellemisége, szemléletmódja, munkássága a sajátomat. És azért merek – némileg talán tola-kodónak tűnő módon – a saját pályám alakulására hivatkozni, mert úgy vélem, e tekintetben nem vagyok egyedül a magyar szociológusok között. Amikor ugyanis a kilencvenes évek első felétől fogva olyan témákkal kezdtem el foglalkozni, amelyek valamiféleképpen a személyességen átszűrt szenvedélyesség hitelesség-garanciájának esélyét rejtették magukban, akkor lényegében ugyanazt a stratégiát próbáltam követni,

amely – véleményem szerint – Losonczi Ágnes életművének egészét is jellemzi. Jó tíz évvel ezelőtt magam is leszámoltam azzal az illúzióval, hogy lehetséges volna objektív-igényű tudományos munkát végezni anélkül, hogy tudatosan reflektálni igyekeznék saját részleges pozicionáltságomból fakadó beágyazottságra.

A *Sorsba fordult történelem*-mel Losonczi Ágnes egy igen jelentős munkával ajándékozta meg a hazai társadalomtudományi közéletet. (*Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem. Bp., Holnap Kiadó, 2005. 329 p.*)

Hadas Miklós

szociológus, Budapesti Corvinus Egyetem

Kornai János: A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz

Kornai János önéletrajza, amely a 2005-ös év intellektuális szenzációja, inkább rendhagyó, mint önéletrajz, a szó hagyományos értelmében. Bár a főcímként választott szókapcsolat, a „gondolat erejével” kissé jelszószerűen cseng, mégis a lényegre utal. A 426 oldalból sokkal nagyobb teret foglalnak el ugyanis Kornai János *gondolatai*, mint Kornai János *élete*. A kettőt talán nem is lehet igazán szétválasztani, életének epizódjai (még a gyermekkori történések is) mintha csak a művekhez festenének háttérrel, vagy a könyvben részletesen bemutatott írásaihoz szolgálnának „előtanulmányul”. A *hiányszerzőjének* életét a kutatás mozgatja, minden más mozzanat elhalványul a művek sugárzásában. A Harvard Egyetem professzorának, a Collegium Budapest tanárának fél évszázadot felölelő pályafutását egyetlen szenvedély vezérli. Ezt a legjobban egy Szókratészre vonatkozó megjegyzéssel írhatjuk le: „Van egy jellemző pillanat az Állam IV. könyvében, amikor Szókratész és társai vitájuk során körülkerítettek *egy elvont igazságot*. Úgy hallaliznak, mint a vadászok, akik felverték és elejtették a zsákmányt... Nem a dicsőségért, nem az emberi faj üdvéért, nem a társadalmi igazságosság vagy az anyagi haszon kedvéért, hanem olyan erőtől hajtva, amely *erősebb a szeretetnél, erősebb még a gyűlöletnél is*,

és ez az erő nem más, mint *az érdeklődés valami iránt*. Titokzatos önmaga kedvéért. Mert ott van.¹

Kornai János minden érzelmenél erősebb érdeklődése a *szocialista rendszerre* irányult, számára a szocialista gazdaság „volt ott”. Számosan akadtak persze rajta kívül, határon belül és túl, akik ugyanezt a tárgyat választották, s olyanok is, akik életüket tették e kutatási témára. Miben áll mégis a Kornai életművének egyedisége, sikerének titka, kiemelkedő nemzetközi elismertségének magyarázata? Rendhagyó életrajzát olvasva e recenzió írója a magyarázatot *öt jellegzetes vonás egyíttathatásában* véli felfedezni, amelyek pályájának kezdetétől a mai napig jellemzők munkásságára: 1. úszás az árral szemben; 2. valóságérzékenység; 3. elméletalkotás; 4. rendszerszemlélet; 5. kettős „anyanyelv”. A továbbiakban e sajátosságokat kísérleljük meg az önéletrajz alapján bemutatni.

Amikor Kornai János 1955 júniusában a *Szabad Nép* szerkesztői székét a Közgazdaságtudományi Intézet kutatói státusával cserélte fel, az uralkodó „tudományos” nézet a marxista-leninista-sztálinista dogma volt. „Maroknyi ember ismeri csak a nyugati közgazdaságtant; ezek a szellemi élet perifériáján helyezkednek el, és nincs befolyásuk. Mindenki, aki a gazdasági életben, valamint

¹ Steiner, George (1989): Has Truth a Future. In: Dixon, Bernard (ed.): *From Creation to Chaos*. Basil Blackwell, Idézi: Calvin, William H.: *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1996. 165–166.

a közgazdasági felsőoktatásban tevékenykedik, magától értetődően, belső ellenállás nélkül fogadja el a hivatalos ideológiát.² Kornai már pályájának e kezdeti időszakában sem a „mindenkik” népes csoportját gyarapította, hanem szívós tanulással ahhoz a maroknyi emberhez csatlakozott, akik a nyugati közgazdaságtant tekintették gondolkodásuk fundamentumának. A fiatalabb generáció számára már történelem, mégsem árt felidézni, hogy olyan időkét éltünk, amikor „Magyarországon közgazdasági kutatás nem folyt, eredeti írásokat közlő közgazdasági folyóiratok vagy hetilapok nem léteztek... rendszeres statisztikai adatszolgáltatás nem jelent meg a nyilvánosság számára.”³ Ebben a közegben értékelhető csak Kornai első művének, *A tilzott központosítás*-nak a jelentősége.⁴ Ennek ismeretében válik érthetővé, hogy a látszólag „unalmas témát”: a hazai könnyűipar helyzetét taglaló munka miért robbant be megjelenésével egy időben nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi köztudatba. Már maga az attitűd, ami Kornai első fontosabb művét jellemezte, szentségtörés az ötvenes évek nyomasztó légkörében. Az önéletrajz szerzője így ír erről: „Nem volt semmiféle előzetes pozitív hipotézisem, amikor a kutatást megkezdtem. Viszont kérdéseimet jelentősen befolyásolta egy *negatív hipotézis*. Bizonyára nem állja meg a helyét az, amit a hivatalos tankönyvek és a pártpropaganda állít, miszerint a tervhivatal előírja a terveket, és a valóságos gazdasági folyamatok e tervek előírásait követik. Habozás és kísérletezés nélkül

választottam ki kutatási módszereimet. Ennek középpontjában a gazdaságirányítási és tervezési folyamat szereplőinek alapos kikérdezése állt. Ösztönösen úgy éreztem, *ők és csak ők azok, akik igazán tudják, mi megy végbe az irányítást végzők fejében és cselekedeteiben*. Kérdeztem magas, középszintű és alacsony beosztású embereket.” (96.) Ha tüzetesen megvizsgáljuk a fenti néhány mondatot, Kornai könyve születéséről, érzékeljük, hogy az adott közegben a fenti attitűd minden elemében lázadás és botrány. Hogyhogy nincs előzetes hipotézise, amikor a marxizmus-leninizmus elveiből kellett volna kiindulnia (nem is csak hipotézisként, hanem megrendíthetetlen igazságként kezelve őket)! Hogyhogy középszintű és alacsony beosztású vezetőktől tudakolja, hogy miként működnek a dolgok, amikor a párt és bölcs vezetői az igazság egyedüli letéteményesei! A lázadás – bár Kornai Közgazdaságtudományi Intézetből való eltávolításával fizetett érte – nem nyílt, nem látványos. A szovjet típusú rendszerekben tudományosság egyetlen terepe az empirikus vizsgálat maradt, mert *a tények pusztja leírása nem cáfolta közvetlenül a skolasztikus tételeket*. „Honnét jött a sugalmazás, hogy elsősorban a személyes kikérdezésre építsem dolgozatomban empirikus anyagot? Bizonyára az újságírói gyakorlat is rászoktatott erre... Egy-két munkatársammal együtt felkerestünk egy üzemet, napokat töltöttünk ott, és megkérdeztük az embereket, a vezetőktől a munkásokig, mit gondolnak az üzem munkájáról”. (97.) Érdemes fintora a sorsnak, hogy Kornai János *Szabad Népmél* eltöltött éveit, amelyet ő maga élete mérlegének negatív serpenyőjébe tesz, s e periódusát megbocsáthatatlan vétekként könyveli el (70.), más oldalról olyan művének genezisében jutnak szerephez, amelyek iskolateremtő személyiséggé tették szerzőjüket, mégpedig a korszak egyetlen, tudományosnak nevezhető iskolájában, az empirikus iskolában.

2 Kornai János: Péter György a reformközgazdász: In: Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György, 1903–1969*. Cserépfalvi Kiadó – T-Twins, Budapest, 1994.

3 Szamuely László – Csaba László (1998): *Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp.

4 Kornai János (1957): *A gazdasági vezetés tilzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.

Az empirizmus egyfajta *kitérés, elhajlás volt* a kor kanonizált, megmerevedett és a valóságnak szembeszökően ellentmondó elméletei elől. És még azt a kitérést és elhajlást is kevesen vállalták fel. Az ideológiai ellenőrök, akik késve ugyan (1958-ban), de példás büntetést róttak ki a valóság kendőzetlen bemutatásáért Komaira, jól sejtették: az empirikus kutatás nála nem csupán „hallgatóg ellenállás” az ideológiával szemben, hanem *a szocializmus kritikai elméletének megalapozása*. „Saját munkám nem állt meg... az empíria egyszerű közlésénél... A tapasztalati anyagot igyekezett szigorú gondolati szerkezetben elrendezni. Kísérletet tett annak bemutatására, hogy a jelenségek milyen szabályosságokat mutatnak. Megpróbálkozott az okozati analízissel. Igaz, nem jutottam el a kidolgozott elméletig.” (98.)

Azt hihetnők, hogy amint a közgazdaságtudomány „normalizálódik”, és kitér a szocialista dogmák kalodájából, Kornai János már belesimulhat a magyarországi „főáramba”. Ez azonban egyáltalán nem következik be. A vitathatatlanul legtekintélyesebb magyar közgazdász később sincs szinkronban a magyar közgazdaságtudomány fejlődésével. Amikor kollégáinak színe-java a 68-as reform előkészítésén dolgozik, Kornai az *Anti-Equilibrium*-ot írja, amely mű annak a piacgazdasági modellnek a harmóniáját és a nyugati *mainstream* által hangsúlyozott egyensúlyát vonja kétségbe, amelyet a reformközgazdászok magától értetődő axiómaként állítanak a tervgazdaság diszharmóniájával szembe. Mindazonáltal – és ez megint ritka tudói attitűd – nem szólja le azokat, akik a szocializmus megreformálásával foglalkoznak, hanem ahogy könyvének egy fejezetcímével fogalmaz, „barátságos, távolságtartó kritikával” kezeli őket. (281.)

Bár az *Anti-Equilibrium* fontos új gondolatokat tartalmazott, nem volt tökéletesen kiértelt munka. A nyugati közgazdászszakma pedig – kihasználva a mű „gyemekbeteg-

ségeit” – mereven elzárkózott az általános egyensúlyelmélet Kornai-féle kritikájától. Az *Anti-Equilibrium* szerzője pályafutásának későbbi szakaszában – a többi között ebben az önéletrajzban is – bírálja a főáramlatú közgazdaság képviselőit azért, mert azok lenyesik a fiatal kutatók szárnyait, s az iskola elfogadott tételeinek kalodájába szorítják be őket. „Mind több másod- és harmadosztályú egyetem próbálja utánozni az öt vagy tíz vezető egyetem példáját, és megkövetelni a tanáregédektől, hogy agyuknak minden sejtjét préseljék keresztül a publikációs húsdarálón, s még csak egy pár cellát se tartsanak fel kockázatos gondolatokra... Fal mellett lapulól óvatosságra szoktatja a kutatókat, ahelyett, hogy bátorságra nevelné”. (278.) A Kornai-féle látélet az amerikai közgazdaságtan belvilágáról messze van attól az idilli képtől, amelyet az 1-2 éves kurzusokon ott tartózkodó, de magukat máris a főáramlat korifeusainak érző „kiküldöttek” festenek róla. Kritikus látásmódjával Kornai minden sorból kilóg, minden kényszert elutasít a kutatásban, legyen az primitív „keleti ácsolatú” ideológiai kaloda vagy finomabb nyugati „elvárás” az érvényesülni vágyó ifjú tudósjelöltekkel szemben. Különállását a hazai „főáramtól” is mindvégig megőrzi – nemcsak a keményebb időkben, hanem a reformperiódusokban is.

Amikor a magyar közgazdászok progresszív vonulata nyakig elmerül a politikában, és a szocializmus megreformálásán fáradozik, Kornai antitézise ezzel a felfogással szemben *A hiány*, amelyben bebizonyítja, hogy a rendszer törvényszerűen olyan, amilyen, azaz a lényegét tekintve megreformálhatatlan. „Meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok meghatározott magatartási formákat, gazdasági szabályosságokat, normákat szülnek. A hiánygazdaság a szocialista rendszer immanens, rendszerspecifikus tulajdonsága. A reformok enyhíthetnek a problémákon, de nem szüntetik meg azokat.

Ez volt a hiány című könyv üzenete.” (251.) Komai a *rendszer váltás után is megőrizte különállását*. Miközben a közgazdasági eszmék piacát keleten és nyugaton egyaránt a „gyors érlelésű” és később rendre tévesnek bizonyult tranzitológiai művek árasztják el, Komai tartózkodik attól, hogy felüljön erre a hullámra. 1988 és 1993 között a nagy szintézisen: *A szocialista rendszer* című könyvén dolgozik, nem sokat törődve azzal, hogy műve – a dolog természeténél fogva – már csak egy lezárt korszak búcsúszimfóniája lehet. Az öt év munkájaként megszülető szintézis nem a pillanatnak szól, ellentétben azokkal a kurrens gazdaságpolitikai szakácskönyvekkel, amelyekből az újdonsült piacgazdaság tudatlan szakácsai főznek. Komai hosszú távra dolgozik, és hosszú távon készíti elő életműve összefoglalásának szánt, terjedeleme is nagy művét. „Szükségem volt hosszú előkészületre, hiszen rendkívül ambiciózus vállalkozásba fogtam. Annyi összecsapott írás jelent meg az 1990-es évek elején, amelyben a szerzők sebtiben elmondtak néhány igaz vagy félig igaz tételt a kommunizmusról! Míves munkát akartam kiadni a kezemből, amelyben minden érvelés átgondolt és szigorúan logikus, amelyben pontos minden hivatkozás, s amelyet sok meggyőző adat illusztrál.” (346.) Az indoklás, hogy miért foglalkozik egy letűnt rendszerrel, amikor mindenki más az újjal van elfoglalva, meggyőző: „Mi vagyunk a tanúk. Itt különös jelentősége van, legalábbis Kelet-Európában az énnemzedékem tanúvallomásának, hiszen mi ott voltunk.” (346.)

Bár már korábbi műveiben, elsősorban *A hiány*-ban is markánsan jelentkezik, *A szocialista a rendszer*-ben „tetőződik” Komai Jánosnak az a közgazdász-kutatók körében fehér hollónak számító tulajdonsága, amit John Maynard Keynes „az igazi közgazdással” szembeni mellőzhetetlen követelményként ír le. „A részleteket az egész tükrében kell szemlélnie, a valósat

és az elvontat ugyanazzal a gondolattal kell megközelítenie.”⁵ Ez a tulajdonság, azaz az elméleti következtetések összekapcsolása az empirikus kutatások eredményeivel, a modellszerű gondolkodás kombinálása a tényekhez való hűséggel, szinte egyedülálló Komainál. A legtöbb szakmabelinél szétválnak a tények és az elméletek. A modellalkotók megvetik a szorgalmas „gyűjtőgetőket”, az empirikus kutatók pedig léggömbhámozásnak, öncélú matematizálásnak minősítik az elméletalkotásra való törekvést. Komai Jánosnál harmonikusan simul össze a kétfajta attitűd, miközben kritikával illeti mindkettő egyoldalúságait.

Komai veszélyesnek tartja a kizárólagosságra törekvést, ami főként a nyugati, a mainstream közgazdaságtanra jellemző. „Elsősorban a közgazdaság-tudományban, de mindinkább a többi társadalomtudományban is a matematikai eszközök használata ad tekintélyt az írásnak. Még ha a gondolatot el lehetne mondani egyszerűen, hétköznapi szavakkal, akkor is célszerűbb bonyolultabbban, matematikai formulák segítségével előadni... Sokszor a képlet vagy egyenlet úgy csúng a fejtegetésen, mint egy díszítő sallang a ruhán, nincs igazi magyarázó funkciója – de odateszik, mert azt hiszik így impozánssabb. Mindaz, amit itt kritikai élel kifejtettem, nem irányul az elméletek formalizálása, a matematikai technika felhasználása ellen. Ennek híve és szerény művelője voltam, és leszek. Csak *a túlzás és az egyoldalúság ellen*, bármely módszer vagy megközelítés agresszíven kikényszerített monopóliuma ellen emelek szót... Sokszor szomorkodva gondoltam arra, de kár, hogy nem tölthettem az életemet a nyugodt amerikai akadémiai világban... Máskor azonban úgy érzem: talán jól jártam azzal, hogy nem így történt.

⁵ Keynes, John Maynard (1972): Alfred Marshall. In: *Essays In Biography. The Collected Writings of John Maynard Keynes*. Vol. 10. McMillan St. Martin Press, London, 173.

Amióta kutatói pályára léptem, sohasem vettem magam alá semmilyen kívülről rám kényszerített dogma fegyelmének. Inkább vállaltam az outsider szerepét, de nem váltam gépies mintakövetővé.” (278–279.)

Ha van üzenete Komai János önéletrajzi írásának az utána következő közgazdász-generációk számára, akkor ez az. E sorok írója is aggodalommal figyeli, hogy mennyire terjed a kopírozó mintakövetés a tudomány világában. Félreértés ne essék, nem a közgazdaságtan (vagy bármely más tudomány) nemzetköziesedése aggasztó, ez természetes trend. Csak a külföldi minták kritikátlan átvétele fosztja meg a magyar és a kelet-európai közgazdaságtant attól, hogy érvényes mondanivalója legyen a világ számára. A nemzetközi közösség ugyanis nem a saját hangját akarja sokadszor hallani, *az egyéni szólónkra, mindenki máséval összetéveszthetetlen hangunkra kíváncsi*. Az utánzással nem jutunk messzire. Eredeti gondolatainkat, csak általunk megélhető tapasztalatainkat, azonban magától értetődően „biztos hangszertudás” birtokában, a közgazdaságtan eddig kifejlesztett eszközeinek alapos ismeretében tudjuk a tudományos közösség számára hozzáférhetővé és élvezhetővé tenni.

Komai János útja ebből a szempontból is tanulságokkal teli. Pekingtől Washingtonig azért tekinthetnek tisztelettel rá, mert a térségünkről felhalmozott, személyes tapasztalatokkal hitelesített tudását konkrét és átvitt értelemben egyaránt a közgazdaságtan anyanyelvén adja elő, azaz angol nyelven és matematikai szimbólumokkal. Már első művét, a *Túlzott központosítás*-t is 1959-ben jelentette angolul,⁶ későbbi műveiben pedig magától értetődő természetességgel jelenik meg a nyugati közgazdaságtan fogalomrendszere és ahol azt a mondanivaló megköveteli, matematikai eszköztára.

⁶ Komai János (1959): *Overcentralization in Economic Administration*. Oxford University Press, Oxford

„A közgazdaságtani módszertanban a legutóbbi időkben végbement változás legfontosabb eredménye a kifejezés szabadságának, világosságának létrejött magas szintje. A közgazdasági fogalmak pontos definíciója legtöbbször nagyfokú kétértelműséget tartalmaz. Az axiomatikus elmélet az elmosódott közgazdasági fogalom helyébe egy *matematikai objektumot* helyez, amely már pontosan meghatározott gondolkodási eljárásokkal vizsgálható.”⁷ Komai János behozhatatlan előnye: műveinek a kezdetektől meglévő szabátossága, fegyelmezettsége nyilván nem választható el ettől a nyelvtől, bár legalább ennyire következik alapvető személyiségjegyeiből: pontosságából, rendszeretétől is. A rendet nemcsak munkájában igyekszik megteremteni, hanem a társadalmi mozgásokban is a rendet, a szabályosságokat, a koherens logikát keresi.

Komai János műveinek fontos vonása a rendszerben való gondolkodás. Mind a hiány, mind a szocialista rendszer, amely utóbbi címmel hangsúlyozza a rendszer meghatározó voltát, a gazdaságot koherens egészként ábrázolja. „A könyv egyik alapgondolata az, hogy a klasszikus szocialista rendszer különböző elemei között – nem utolsósorban az intézmények természetes kiválasztódása, az evolúciós fejlődés eredményeként – affinitás van. Mint a fogaskerekek jól illeszkednek egymáshoz a zsamokság gépezetében.” (345.) Nem elégszik meg a gazdaság (és a társadalom) különféle szféráinak egymás melletti elemzésével, a rendszerben való gondolkodás valami többletet ad az izolált elemzéshez, és hogy mi ez a többlet, azt Orthmayr Imre egy szemléletes ház-hasonlatával világíthatjuk meg a leginkább. Nem vitás, hogy a ház semmi másból nem áll, mint téglákból, malterből, csövekből, gerendákból stb. Tehát itt sincs semmiféle „hozzátett entitás”, amitől

⁷ Debreau, Gerard (1987): *Közgazdaságtan axiomatikus módszerrel*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 15.

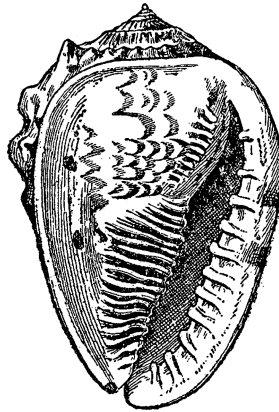

az alkotórészek házzá válnának. A ház nem több, mint megfelelő módon elrendezett alkotórészeinek összessége. Mindazonáltal a ház rendelkezik olyan emergens tulajdonságokkal, amelyekkel egyetlen része sem rendelkezik: megvéd esőtől és szélről, fűthető, bebútorozható... stb. Egyrészt tehát nincs a háznak egyetlen olyan atomja sem, amely ne valamelyik alkotórészének atomja lenne, másrészt viszont számos olyan tulajdonsága van, amellyel egyetlen alkotórésze sem rendelkezik. Továbbá maguknak az alkotórészeknek is vannak tulajdonságaik, melyekkel csak a ház részeként rendelkeznek”⁸

Komai János életművének egyes darabjai is csak az egész részeként szemlélhetők, elemezhetők, értelmezhetők igazán. Felelősége szelíd unszolásán kívül nyilván ez indította a *Gondolat erejével* szerzőjét arra, hogy az Olvasók kezébe adja életének és munkáinak rendszerbe foglalását. (*Komai János: A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 426 p.*)

Hámori Balázs
közgazdász

⁸ Orthmayr Imre (1997): Módszertani individualizmus. Szociológiai Szemle, 3.

CONTENTS

Arthur Koestler Was Born 100 Years Ago

Guest Editor: Benjamin Makovecz

Benjamin Makovecz: Introduction	1058
Éva Gábor: The “Hungarian” Koestler	1060
István Hargittai: Tracking Arthur Koestler’s impact	1065
Béla Hidegkuti: Koestler’s Renown in the World	1072
Erő Holuber: Dostoevsky’s Grandson	1077
Zsuzsa Körmendy: Longing for the Lost Faith. Arthur Koestler and The Age of Longing	1091
László Márton: Darkness at Noon	1111
Gábor Palló: Arthur Koestler’s Science: The Dennis Gabor – Arthur Koestler Relationship	1125

Study

Science and Technology Policy in Hungary: Present Status and Breakthrough Possibilities. Report of the Science and Technology Policy Advisory Board (2004)	1139
--	------

Discussion

Zsolt Simon: <i>Iam proximus ardet Ucalegon</i>	1152
---	------

Academy Affairs

Dénes Berényi: The Role of the Hungarian Academy of Sciences in the Integration of Hungarian Science over the State Border	1158
Dénes Gábor Award	1165

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	1166
--	------

Obituary

Iván Fónagy (<i>Ferenc Kiefer</i>)	1170
--	------

<i>Book Review</i>	1173
--------------------------	------

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzetében), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolóok, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek le-

gyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tünessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Míután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155-170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.

KIS GYÜLÉS, APR. 26. 1847.

(A' történettudományi osztály' részére)

Fáy András igazg. és tiszti. tag' helyettes elnöksége alatt

J e l e n Bajor és Luczenbacher r., Bárfay és Waltherr II. II. — Egyéb osztályokból: Schedius II., Balogh, Czuczor, Kállay, Kisa, Szilasy, Sztrokay, Vörösmarty II. II. — Kovács M., Tasner, Tóth, II. II. — Lukács helyettes segédjegyző.

LUCZENBACHER JÁNOS rt.

az april' 1. tartott ülésben megbízott küldöttség' nevében a' következő tudósítást terjesztette elő:

„Tekintetes Társaság! Alulírottak azon három sírkőnek megvizsgálására levén kiküldve, melyekre Brunner Antal budai polgár és téglavető tulajdonos' munkásai 1847. febr. 20-kán a' sz. Gellért hegynek déli oldalán fekvő szőlők között ásás közben akadtak;

A' mint april 3-kán a' hely' színére kfindultunk, hogy a' lelemény' körülményeit kikutassuk, és a sírköveket megmentsük, Tasner Antal kiküldött társunk jelenté, hogy Brunner Antal e' sírköveket a' hidépítés' pesti udvarába hozatá, azon hely pedig, a' hol találtattak, már el van síkolva és azon többé semmi sem látható; e' kövek, mint mondják úgy sem voltak együtt, hanem mindegyik külön feküdt a' földben és távol egymástól.

Ezeknél fogva mi a' hely' színére ki sem mentünk, hanem a sírköveket a' hidfő' udvarában vizsgáltuk meg, honnan azokat Tasner Antal még az nap a' m. n. Museumba vitelé, hol kérelmemre Varsányi János mind a' hármat híven lerajzoló, mint ./. alatt láthatni. *)

